

Oqtay Alxasov

COĞRAFIYANIN TƏDRİSİ METODİKASI

**I hissə
Coğrafiya təliminin nəzəri əsasları**

*Universitetlərin “Coğrafiya müəllimliyi”,
“tarix-coğrafiya müəllimliyi” ixtisasları
üzrə bakalavr təhsil pilləsi üçün
DƏRSLİK*

**“Elm və təhsil”
Bakı-2013**

Bu kitab Azərbaycanda işləyən Koreyanın “Securo” şirkətinin sponsorluğu ilə çap olunmuşdur.

Elmi redaktor: D.M.Ələsgərov

ADPU-nun İqtisadi coğrafiya və CTM kafedrasının dosenti

Rəyçilər: K.B.Bayramov

ADPU-nun İqtisadi coğrafiya və CTM kafedrasının müdiri, dosent

N.S.Seyfullayeva

BDU-nun Azərbaycanın fiziki coğrafiyası kafedrasının müəllimi, pedaqogika üzrə fəlsəfə doktoru

Ə.M.Vəliyev

AMİ-nin Şmaxı filialının baş müəllimi, coğrafiya üzrə fəlsəfə doktoru

M.İ.Verdiyeva

ADPU-nun İqtisadi coğrafiya və CTM kafedrasının müəllimi, pedaqogika üzrə fəlsəfə doktoru

T.Hacıyeva

Təhsil Problemləri İnstitutunun Kurikulum mərkəzinin böyük elmi işçisi

Oqtay Alxasov. Coğrafiyanın tədrisi metodikası.

Bakı, “Elm və təhsil”, 2013, 368 səh.

Dərslərdə coğrafiyanın tədrisi metodikasının nəzəri problemləri, fəal təlimin həyata keçirilməsi, fənn kurikulumunun tətbiqinin aktual məsələləri sistemli şəkildə izah olunur.

Kitab tələbə, magistrant və müəllimlər üçün nəzərdə tutulmuşdur.

4702000000

N 098 – 2013

qrifli nəşr

GİRİŞ

Əsrimiz intellekt əsridir. Informasiya axını sürətlə yeniləşməkdədir. Bu informasiyadan baş açmaq və öz fəaliyyətini məqsədəuyğun təşkil etmək bacarıqları müasir dövrdə şəxsiyyətin uğur qazanmasının rəhnidir. İnsan öz fəaliyyətinin məqsədi, ona çatmağın vasitə və yollarını düzgün müəyyənləşdirmək üçün ətrafında və dünyada baş verən iqtisadi- sosial, siyasi və mədəni hadisə və proseslərdən baş açmağı bacarmalıdır. Fəaliyyət məqsədi aydın olmadıqda informasiya boşluğu insana ondan faydalanmağa imkan vermir. Eyni zamanda informasiya bolluğu insan fəaliyyətinə mənfi təsir göstərir. Əsas məqsəd isə informasiya məkanında sərbəst hərəkət edə bilmək, məqsədyönlü fəaliyyətə yönəltməkdir.

Buradan belə bir pedaqoji zərurət meydana çıxır ki, məktəb şagirdlərə təbiət, cəmiyyət, ətraf aləm haqqında bolluca informasiyalar verməkdən çox bu informasiyalardan baş açmaq, onları təhlil etmək bacarığı verməli, öz zehni fəaliyyətini elmi şəkildə və müstəqil olaraq təşkil etməyə qabil olan intellekt

yetişdirməlidir. Bütün bunlar da müvafiq tədris mühitində formalaşmalıdır. Buna görə də məktəbi düşünməyə cəhd göstərmək, onu daha çevik etmək və müasirləşdirmək lazımdır.

Azərbaycan dövlətinin demokratik dövlət quruculuğu yolunda fəaliyyətinin ən vacib istiqamətlərindən biri təhsil islahatıdır. Hazırda respublikamız dərin siyasi, iqtisadi və ictimai dəyişikliklər dövründə yaşayır. Azərbaycanın həyata keçirməli olduğu möhtəşəm **məsələlərin həllini yüksək** səviyyəli mütəxəssislər və ixtisaslı işçi qüvvəsi olmadan yerinə yetirməyi təsəvvür etmək mümkün deyil. Respublikada təhsil islahatı Azərbaycanın intellektual potensialının qorunmasına və inkişaf etdirilməsinə yönəldilmişdir. Bazar iqtisadiyyatı şəraitində təhsil sistemi dövləti çevik düşünməyə qabiliyyətinə malik olan, beynəlxalq tələblərə cavab verən kadrlarla təmin etməlidir.

Təhsil islahatının əsas istiqamətlərindən biri tədris proqramlarının, təlimin məzmununun və tədris metodikasının yeniləşməsidir. Onlar zamanın tələblərinə uyğun gəlməli, Azərbaycan iqtisadiyyatının inkişaf meyllərini nəzərə almalı və beynəlxalq təcrübəyə əsaslanmalıdır.

Bu mənada coğrafiya fənninin üzərinə mühüm vəzifələr düşür. Coğrafiyanın təlimi şagirdləri təbiət və cəmiyyətin qarşılıqlı əlaqəsi haqqında biliklərlə silahlandırır, onlarda bir sıra həyati əhəmiyyətli bilik və bacarıqların formalaşdırılmasına şərait yaradır. Müasir

mərhələdə coğrafiyanın tədrisi şagirdlərə bol- bol informasiya verməkdən daha çox həmin informasiyalardan baş açmaq, zehni və əməli fəaliyyətlərini məntiqi, elmi əsaslarla təşkil etmək, cəmiyyətdə öz yerini tapmaq bacarığı ilə silahlandırılmalıdır. Tədris prosesində şagirdlər cəmiyyətin həyatında fəal iştirak etməyə hazırlanmalıdırlar.

Coğrafiyanın təlimi şagirdlərdə müxtəlif rəylər, baxışlar və konsepsiyaları təhlil etməyi öyrətməli, öz baxışına zidd olan rəylərə hörmətlə yanaşmağa qabil olan şəxsiyyət tərbiyə etməlidir. Bu cür vəzifələrin həll edilməsi coğrafiyanın tədrisi metodikasının da üzərinə düşür.

Müasir dövrdə cəmiyyətin həyatında baş verən ciddi dəyişikliklər ümumtəhsil məktəblərinin də işini xeyli çətinləşdirir, eyni zamanda müəllimin sosial rolunun artmasına, onun peşəkar fəaliyyətinə verilən tələblərin də yüksəlməsinə səbəb olmuşdur.

Dövlət və cəmiyyət müəllimdən tədris prosesinin təşkilinə daha yaradıcı yanaşmasını, tədris etdiyi fənnin məzmununu, onun tədrisi metodikasını daha ətraflı bilməyi, işlədiyi sahədə tədqiqat işini aparmağı tələb edir. Müəllimin metodik hazırlığı onun peşəkar fəaliyyətində ən vacib şərtlərdən biridir. Bunun üçün «yaddaş məktəbindən» «təfəkkür və fəaliyyət məktəbinə» keçid daha ciddi şəkildə irəli sürülür.

Tədris proqramları tərtib olunarkən şagird həmişə diqqət mərkəzində durmuş olur. Odur ki,

proqram ilk növbədə şagirdlərin intellektual və yaradıcılıq qabiliyyətlərinin inkişafına, onların ümumi mədəniyyətlərinin və baza təhsillərinin formalaşdırılmasına doğru istiqamətləndirilməlidir. Coğrafiya elminin ümumbəşəri mədəniyyətin və təhsilin inkişafındakı rolu və əhəmiyyəti son dərəcə böyükdür. Coğrafiya istər təbiət, istərsə də humanitar elm sahəsi kimi müasir dövrün geosiyasi, iqtisadi, sosial, geoekoloji problemlərinin həllinə uğurla çıxış edir. Bununla belə uzun müddətdir ki, coğrafiya elmi və ona müvafiq olaraq məktəb coğrafiyasının məzmunu iki müstəqil və bir-biri ilə az bağlı olan sistemə – təbii coğrafiya və iqtisadi coğrafiya bloklarına bölünmüşdü. Birinci blokun məzmunu başlıca olaraq təbiət qanunlarına, ikinci blokun məzmunu isə cəmiyyətin inkişaf qanunlarına tabe olurdu. Bütün bunların nəticəsində isə elmi coğrafiya onunla birlikdə məktəb coğrafiyası özünün inteqrasiyasını və kompleksliyini, obyekt və metodoloji vahidliyini, birliyini itirməyə başladı. Hazırda mövcud olan tədris planında coğrafiya fənni 2 təhsil sahəsində - təbiət fənləri (6, 7, 8, 10-cu siniflər) və humanitar fənləri (8, 9, 11-ci siniflər) içərisinə daxil edilmişdi.

Xarici ölkələrin təcrübəsi göstərir ki, coğrafiya elminin və müvafiq olaraq məktəb coğrafiyasının differensiasiyası prosesi ilə yanaşı inteqrasiya tendensiyası saxlanılması mövcuddur. Tədris fənni kimi vahid coğrafiyanın

saxlanması «təbiət – ətraf aləm – cəmiyyət» qarşılıqlı əlaqəsinin daha intensiv baş verdiyi coğrafi mühitin dərk edilməsi ilə yanaşı, onun inkişafı və dəyişdirilməsi tendensiyasının proqnozlaşdırılması üçün aparıcı rol oynaya bilər.

Odur ki, yeni fənn kurikulumu vahid coğrafi ideyasına əsaslanaraq üç məzmun xətti üzərində qurulmuş və daha çox fəaliyyətyönlü istiqamət almışdır.

Coğrafiyadan yeni fənn kurikulumu işlənilib hazırlanarkən təhsilin baza məzmununda coğrafi inteqrasiyadan istifadə edilməsi bir tərəfdən elmin perspektiv istiqamətlərini – kompleks coğrafi, geoinformasiya, ictimai-humanitar, ekoloji-coğrafi və s. sahələrini əks etdirməyə, digər tərəfdən isə müasir pedaqoji fikrin yaradıcı-dərketmə qabiliyyətlərinin inkişafının əsas tendensiyalarını göstərməyə imkan verir. Belə yanaşma tədris fənni kimi coğrafiyanın inkişafında keyfiyyətcə yeni mərhələ olur ki, onun mərkəzində insan durur.

Coğrafiyanın təlimi metodikası kursunun tədrisinin **əsas vəzifələri** aşağıdakılardan ibarətdir:

- tematik və dərs planlarını tərtib etmək bacarıqlarını formalaşdırmaq;
- idarə olunması üzrə bilik və bacarıqları mənimsəmək, pedaqoji fəaliyyətə yaradıcı yanaşmayı bacarıqlarının və istəklərinin inkişaf etdirilməsi, özünü təhsilə istiqamətləmək;
- müəllimin təlim prosesində «öyrədən» rolunu təmin edən, pedaqoji hazırlığını təmin etmək;

- şagirdin tədris prosesində «öyrənən» rolunda çıxış etməsi üçün imkanlarını təhlil etmək;

- məktəb coğrafiyasının təhsilverici, inkişafetdirici və tərbiyəedici vəzifələrini yerinə yetirmək;

- coğrafiya fənninin tədrisində müasir interaktiv metodların tətbiq edilməsi imkanlarını öyrətmək;

- şagirdlərin müstəqil yaradıcılığını, sərbəst fəaliyyətinin təşkil edilməsi üçün onları istiqamətləndirmək;

- təlim-tərbiyə prosesinin praktikliyini artırmaq məqsədi ilə müxtəlif vəsaitlərdən istifadə etmək bacarığını formalaşdırmaq;

- coğrafi biliklərin obyektiv qiymətləndirilməsi məqsədi ilə müxtəlif variantlarını praktiki olaraq tətbiq etmək və s. bacarıqlarını formalaşdırmaqdır.

BÖLMƏ 1

COĞRAFIYANIN TƏLİMİ METODİKASININ PREDMETİ VƏ VƏZİFƏLƏRİ

- *Müəllimlər coğrafiyanın tədrisi metodikasını üçün öyrənməlidirlər?*
- *Coğrafiyanın təlimi metodikasının əsas mənbələri hansılardır?*
- *Məktəb coğrafiyası elmi coğrafiyadan çoxmu geri qalır? Bu özünü nədə göstərir?*

1.1. Coğrafiyanın təlimi və “coğrafi mədəniyyət” anlayışı

Coğrafiyanın tədrisi metodikası ümumtəhsil məktəblərində coğrafiyanın təlimi prosesinin qanunauyğunluqları haqqında elmdir. Bu elm şagirdlərin və müəllimlərin qarşılıqlı fəaliyyəti nəticəsində şagirdlərin coğrafi bilik və bacarıqlara yiyələnməsi prosesini öyrənir. Pedaqoji elmlərdən biri olmaqla coğrafiyanın tədrisi metodikasının əsas vəzifəsi müəllimin yaradıcı şəxs kimi formalaşdırılması, onun metodiki bilik və bacarıqlarla silahlandırılmasından ibarətdir.

Metodika yunan sözü olub yol, vasitə mənasını verir. Məqsədə çatmaq üçün gedilən yol, hərəkətlər sistemidir. Tədris fənninin məzmununu şagirdlərə çatdırmaq, onları lazımi bilik və bacarıqlarla

silahlandırmaq üçün keçilən yol və vasitələrin sistemi coğrafiyanın təlimi metodikası elminin əsas məzmununu təşkil edir.

Əlbəttə ki, hər bir fənnin tədrisi prosesində başlıca sima müəllim olaraq qalır. Müəllim tədris etdiyi fənni mükəmməl bilməklə və bu bilikləri şagirdlərə çatdırmaqla kifayətlənmir, həmçinin şagirdlərlə birlikdə «kiçik kəşflər» edir, onların tədris fəaliyyətlərini daha maraqlı və səmərəli təşkil edir.

Aydındır ki, hər hansı fənni yaxşı tədris etmək üçün müəllim elmin əsaslarına yaxşı yiyələnmişdir. Bununla belə təcrübə göstərir ki, elmi yaxşı bilsələr də çox vaxt onu tədris etmək o qədər də uğurlu olmur. Həmçinin tədris prosesinə başlayan gənc müəllimlərin əksəriyyəti onlara dərs demiş müəllimlərin hərəkətlərini təkrarlayırlar. Fənni yaxşı tədris etmək üçün elmi biliklərlə silahlanmaq və öz sevimli müəllimlərinin təcrübəsi ilə yanaşı hər bir müəllim təlim metodlarına, təlim vasitələrinə və texnologiyalarına mükəmməl yiyələnmiş, tədris etmək bacarıqlarını inkişaf etdirməlidir.

Bəs, coğrafiyanın təlimi metodikasının hansı vəzifələri var? Müəllimlər coğrafiyanın tədrisi metodikasını nə üçün öyrənməlidirlər? Metodika müəllimləri öz işinin mahiyyətini anlamağa, onun mürəkkəbliyini və cəmiyyət qarşısında məsuliyyətini dərk etməyə imkan verir. Bu elmin bilikləri müəllimə öz işinə tənqidi yanaşmağa, öz nailiyyətlərini görməyə, zəngin təcrübə toplamağa, çatışmayan cəhətləri aşkar etməyə və tezliklə onları aradan qaldırmağa köməklik edir.

Coğrafiyanın təlimi metodikası ilə tanış olmaqla müəllim uzun illər ərzində bu elmin tədrisi sahəsində toplanmış pedaqoji təcrübəni öyrənir, bu təcrübənin müsbət cəhətlərindən yaradıcı şəkildə öz fəaliyyətində istifadə edir. Coğrafiyanın tədrisi metodikası fənnini öyrənənə qədər bakalavr pilləsinin tələbləri coğrafiya elminin nəzəri məsələləri ilə artıq tanış olurlar. Çünki, tədris edilən fənni yaxşı bilmədən onu yaxşı da tədris etmək olmaz.

Coğrafiyanın təlimi metodikasının ən mühüm vəzifələrindən biri coğrafi təhsilin təkmilləşdirilməsindən, onun milli dəyərlərə çevrilməsindən, cəmiyyətdə coğrafi mədəniyyətin formalaşmasını təmin etməkdən ibarətdir.

Coğrafiyanın öyrənilməsi bəşər mədəniyyətinin bir hissəsi olan **coğrafi mədəniyyətin** formalaşdırılmasına xidmət edir. Coğrafi mədəniyyət bizi əhatə edən coğrafi mühitə qayğıkeş münasibətin pedaqoji təsirlə yaranan nəticəsidir. Uzun və bütöv bir prosesin təsiri ilə ətraf mühitin elmi dərk edilməsi ilə inkişaf edir.

Coğrafi mədəniyyətin əsas əlamətləri aşağıdakılardır:

- *ətraf mühitin elmi qavranılması;*
- *coğrafiyanın elmi dilinə yiyələnmək (anlayış, termin, nəzəriyyə, prinsiplər);*
- *ətraf coğrafi mühitin vəziyyəti və dəyişməsi haqqında biliklər;*
- *coğrafi analitik təfəkkürün inkişafı, səbəb-nəticə əlaqələrini müəyyən etmək bacarıqları;*
- *məkan təsəvvürlərinin inkişafı, coğrafi bilikləri xəritəyə «köçürmək» bacarıqları;*

- *ekoloji təhsil; ekoloji düşüncə, coğrafi mühitin qorunub saxlanması və yaxşılaşdırılmasına çalışılması;*

- *coğrafi bilik və bacarıqlardan praktikada, gündəlik həyat fəaliyyətində istifadə edilməsi;*

- *yaşadığımız məhəllin real coğrafi problemlərini görmək və onların real həlli yollarını tapmaq qabiliyyəti;*

- *coğrafi mühitin inkişaf xüsusiyyətlərini qiymətləndirmək və proqnozlaşdırmaq, real qısamüddətli proqnozlar tərtib etmək qabiliyyətləri.*

Beləliklə, «coğrafi mədəniyyət» anlayışı müasir məktəb coğrafiyasının məzmununun qurulmasında əsas rol oynayır. Bu hər bir şagirdin mənəvi aləminin formalaşdırılmasını təmin etməyə, dünya sivilizasiyasının dəyərləri ilə tanış olmasına, şəxsiyyət kimi yetişməsinə yönəldilmişdir (29,31).

Coğrafi mədəniyyət 4 əsas komponenti əhatə edir: **dünyanın coğrafi mənzərəsi, coğrafi təfəkkür, coğrafiyanın tədqiqat metodları və coğrafi dil (anlayış, termin, xəritənin işarələri).**

Məktəb coğrafiyasının ən mühüm vəzifələrindən biri də şagirdlərdə coğrafi mədəniyyətin əsasını təşkil edən dünyanın coğrafi mənzərəsinin formalaşdırılmasından ibarətdir.

Dünyanın coğrafi mənzərəsinə Yer kürəsinin təbiəti, əhalisi, dünya təsərrüfatı və təbiət- cəmiyyətin qarşılıqlı əlaqəsi haqqında biliklər

daxildir, ona planetin mənzərəsi kimi baxılmalıdır.

Heç kim şübhə edə bilməz ki, məktəb coğrafiyası Yer kürəsi və onun əhalisi haqqında daha dolğun, kompleks və sistemli təsəvvür yaradan, geniş dünya görüşü formalaşdıran bir fəndir. Məhz ona görə də coğrafi mədəniyyət ümumbəşəri mədəniyyətin ən mühüm tərkib hissəsi kimi çıxış edir. Təkcə onu qeyd etmək lazımdır ki, coğrafiya məktəbdə onlarla elmin əvəzində çıxış edir. Coğrafiyanın dili – coğrafi adlar insanlar arasında ümummədəni ünsiyyət dili olmuşdur. Coğrafi adları biz səhərdən axşama kimi eşidirik, amma digər fənlər üçün bu sözləri deyə bilmərik (məsələn, riyazi formulları, kimyavi işarələri və s.)

Lakin, bununla yanaşı qeyd etmək lazımdır ki, kütləvi coğrafi savadlılıq hələ də qanədici vəziyyətdə deyil. Müxtəlif peşə adamlarının, vəzifəli şəxslərin coğrafi məsələlərə diqqət yetirməməsi ölkəyə bəzən küllü miqdarda iqtisadi zərərlər, ekoloji itkilər vurulmasına səbəb olur. Televiziya kanallarında tanınmış sənət adamlarının sadə kartoqrafik biliklərə, coğrafi təsəvvürlərə malik olmadığını çox müşahidə edirik.

Coğrafiya elminin təbiət və ictimai elmlər arasında unikal bir mövqe tutması onun üstünlüyünü göstərirə də bu elmin özünə onun məktəbdə tədrisinə hələ də o qədər böyük diqqət yetirilməməsi və tədrisinin müasir dövrün tələblərinə uyğun təşkil edilməməsi narahatlıq doğurur. Gənclərin böyük əksəriyyəti valideylərinin, attestat və diplomun xətrinə oxumağı, daha “cəlbedici” ixtisaslara yiyələnməyi üstün tuturlar. Bu zaman coğrafiyanın onların gələcək karyerası üçün o qədər də vacibliyini düşünmürlər. Heç kimi ümumi dünya görüşü, ümumi mədəniyyət maraqlandırmır.

1.2. Coğrafiyanın təlimi metodikasının predimet, mənbələri və digər elmlərlə əlaqəsi

Coğrafiyanın təlimi metodikası fənni şagirdlərin təlim-tərbiyəsinin qanunauyğunluqlarını tədqiq edir, tədrisin təcrübəsini zənginləşdirir, tədris və tərbiyə işinin keyfiyyətini yüksəltməkdə müəllimə köməklik edir. Bunun üçün ilk növbədə məktəb coğrafiyasının təhsil-tərbiyə vəzifələri müəyyən edilməli və buna müvafiq olaraq məktəb coğrafiyasının məzmunu müəyyən edilməlidir. Daha sonra isə müəllimin təlim fəaliyyəti, şagirdlərin öyrənməsi prosesi araşdırılmalıdır.

Coğrafiyanın təlimi metodikasının **əsas mənbələri** aşağıdakılardır:

- *Coğrafiya elminin nəzəri məsələləri. Coğrafiyanın təlim metodları bu elmin məzmunu əsasında müəyyən edilir;*
- *Pedaqogika, pedaqoji psixologiya və məntiq elmlərinin nəzəri məsələləri;*
- *Metodiki ədəbiyyatda, məktəb coğrafiyası tarixində, xarici ölkə təcrübəsində əks olunan pedaqoji təcrübənin öyrənilməsi, təhlili və ümumiləşdirilməsi.*

Coğrafiyanın təlimi prosesinin **əsas xüsusiyyətləri** aşağıdakılardır:

- *fiziki və iqtisadi coğrafi biliklərin vahid kursda inteqrasiyası əsasında ərazilərin öyrənilməsinə kompleks (ölkəşünaslıq) yanaşma;*
- *coğrafiyanın şagirdlərə kartoqrafik biliklər verən yeganə fənn olduğunu nəzərə alaraq*

xəritəyə və kartoqrafik metoda xüsusi diqqət yetirilməsi;

- təlimin diyarşünaslıq prinsipinin (vətənpənarşünaslıq) geniş tətbiqi;

- coğrafiyada öyrənilən obyekt və hadisələrin əksəriyyətinin sinfə gətirilməsi mümkün olmadığı üçün çox müxtəlif təlim vasitələrinin istifadə edilməsi;

- şagirdlərin təsəvvürlərinin və təfəkkürlərinin inkişafına daha yaxşı təsir etdiyi üçün öyrənilən məsələlərin qlobal, regional və lokal (yerli) səviyyədə nəzərdən keçirilməsi;

- fənnin bütün məzmununun geokoloji aspektinin gücləndirilməsi və şagirdlərin geokoloji dərkətməsinin inkişafı;

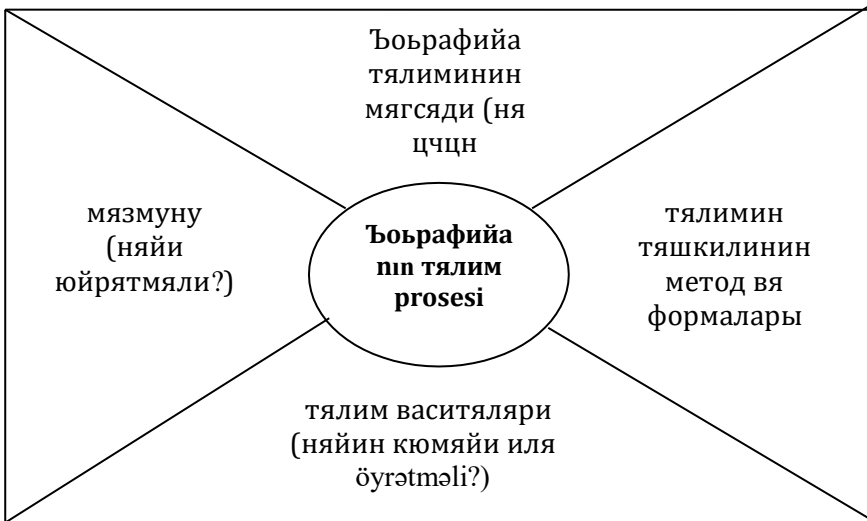
- tədrisin daha çox praktik istiqamətə yönəldilməsi, şagirdlərin coğrafi biliklərini öz gündəlik həyat fəaliyyətlərində və istehsalatda istifadə edə bilmələri;

- fənnin öyrənilməsində məhəldə aparılan işlərin, ekskursiya və müşahidələrin təşkilinə daha çox diqqət yetirilməsi;

- tədris materiallarının həyatla, ölkədə və dünyada baş verən hadisələrlə əlaqəsinə xüsusi diqqət verilməsi.

Coğrafiyanın təlimi metodikası məktəb coğrafiyasının məzmununu işləyib hazırlayarkən coğrafiya elmlərinin – geologiya və kartoqrafiya elementləri olmaqla fiziki coğrafiya və iqtisadi coğrafiya elmlərinin əsaslarından istifadə edir.

Coğrafiyanın təlimi metodikasının **predmetini** coğrafiya elminin əsasları ilə şagirdlərin tanış edilməsi yolu ilə onların elmi biliklərə yiyələnməsi, eyni zamanda təlimi, tərbiyəsi və inkişaflarını özündə birləşdirən xüsusi pedaqoji sistem təşkil edir. Bu zaman coğrafiya təliminin məqsədi, məzmunu və vasitələri, onun təşkilinin forma və metodları ön plana çıxır və onların bir-biri ilə sıx qarşılıqlı əlaqəsi araşdırılmalıdır. (sxem 1)

sxem 1. Coğrafiyanın təlim prosesinin quruluşu

Coğrafiyanın təlim prosesinin məqsədi, onun təlim-tərbiyə əhəmiyyəti müəyyənləşdirilməlidir. Yəni bu fənnin tədrisi şagirdlərə nə verir, onlar hansı həyati bilik və bacarıqlara sahib olacaq, nə kimi

əxlaqi, mənəvi keyfiyyətlərə yiyələnə biləcəklər. Başqa sözlə, orta məktəbdə coğrafiyanın nə üçün öyrənilməsi əsaslandırılır.

Bu vəzifəyə uyğun olaraq da məktəb coğrafiyasının məzmunu

u

müəyyənləşdirilməlidir. Coğrafiya elmi inkişaf edir və müvafiq olaraq onun predmeti də dəyişir. Müasir dövrdə coğrafi qanun və qanunauyğunluqların əhəmiyyəti təsviredici və izahedici vəzifələri də dəyişir. Bir elm kimi insanların təsərrüfat fəaliyyətlərinin təbiətə təsirinin öyrənilməsi və proqnozlaşdırılması, insanların normal həyat fəaliyyəti üçün vacib olan təbii resursların bərpa edilməsinə dair təkliflər verilməsi coğrafiya elminin ən mühüm vəzifələrindən biridir.

Məktəb coğrafiyası isə didaktik cəhətdən qurulmuş, sistemləşdirilmiş tədris fənnidir. Onun öyrədici funksiyası var və bu cəhətdən elmdən fərqlənir. Coğrafiya elminin bütün məzmunu və cərəyanları məktəbə gətirilə bilməz. Coğrafiya tədrisinin məqsədinə müvafiq olaraq coğrafi təhsilin məzmunu müəyyənləşdirilir. Məktəb fənnini elmin proyeksiyası adlandırırlar. Başqa sözlə, məktəbdə «nəyi öyrətməli» sualı həll edilməlidir. Proqram və dərsliklər hazırlanarkən bu vəzifə öz əksini tapır.

Məktəb coğrafiyasının məzmunu müəyyən edildikdən sonra digər vəzifələr də öz həllini tapmalıdır. Yəni bu biliklər «necə» və «nəyin köməyi ilə» öyrədilməlidir suallarına cavab

axtarılmalıdır. Uzun müddətdir ki, məktəbdə tədris prosesində təlim metodlarından istifadə edilməsinin çox müxtəlif yolları, tədris vasitələrinin yeri və növləri araşdırılır, tədris prosesinin kefiyyətinin yaxşılaşdırılması məqsədi ilə tədqiqatlar aparılır. Coğrafiyanın təlimi metodikası elmi tədris prosesinin təşkili formalarını, müxtəlif təlim metodları və üsullarının tətbiqi üçün optimal şəraitin müəyyən edilməsini, təlim vasitələrinin işlənilməsi, onlardan tədris prosesində daha səmərəli istifadə edilməsi kimi məsələləri işləyib hazırlayır.

Coğrafiyanın təlimi metodikası 2 hissədən – ümumi və xüsusi metodikadan ibarətdir. **Ümumi metodika** coğrafiya təliminin nəzəri əsaslarını, **xüsusi metodika** ayrı-ayrı siniflər (kurslar) üzrə coğrafiyanın təliminin praktik məsələlərini öyrənir, müxtəlif mövzu və bölmələrin tədrisinə dair təklifləri işləyib hazırlayır. Ona görə də metodika elmi həm nəzəri, həm də tətbiqi elm sahəsi kimi çıxış edir.

Coğrafiya təliminin **nəzəri** (metodoloji) problemlərinə metodika sahəsində aparılan elmi tədqiqatlar, fənnin məqsəd və vəzifələri, məktəb kursunun quruluşu və məzmununun müəyyən edilməsi, tədris prosesinin pedaqoji və psixoloji əsaslarının, ölkədə və xaricdə metodiki fikrin inkişaf tarixinin öyrənilməsi daxildir. Coğrafiya fənninin məzmununda nəzəriyyə və faktların nisbətinin müəyyən edilməsi, fiziki və iqtisadi coğrafi biliklərin inteqrasiyası,

siniflər üzrə coğrafi məzmunun seçilməsində ölkəşünaslıq prinsipinə əsaslanılması yeni coğrafiya proqramının nəzəri məsələləri içərisində xüsusi ilə aktualdır.

Metodika elminin *tətbiqi* aspekti nəzəri məsələlərə əsaslanaraq praktik xarakterli məsələlərin həllindən ibarətdir. Tədris prosesində yeni metod və vasitələrin işlənilib hazırlanması, təlim texnologiyalarının müəyyən edilməsi və onların təkmilləşdirilməsi və s. kimi məsələləri əhatə edir.

Təlim texnologiyası dedikdə təlimin səmərəliliyinin artırılması üsulları dəqiq nəticələri verilməklə tədris prosesinin planlaşdırılması nəzərdə tutulur. Təlim texnologiyası şagirdlərin planlaşdırılmış nəticələrinin əldə edilməsinə təminat verir. Belə ki, bu zaman qarşıya qoyulmuş bütün məqsədlərin yerinə yetirilməsi tam dəqiqliyi ilə əvvəlcədən müəyyən edilir.

Təlim texnologiyalarına daha çox diqqət yetirilməsi hər bir məktəblinin daha yaxşı nəticələr əldə etməsini təmin edən təlim prosesinin daha səmərəli şərtlərinin tapılmasından ibarətdir.

Coğrafiya tədrisinin nəzəri və tətbiqi aspektləri bir-biri ilə sıx bağlıdır. Nəzəri biliklər tətbiqi xarakterli məsələlərin həllində də vacibdir. Nəzəri problemlərin tədqiqinin nəticələri tədqiqatlar üçün baza rolunu oynayır. Eyni zamanda tətbiqi tədqiqatın nəticələri nəzəri

problemlərin izahı və formalaşdırılması üçün istifadə edilir.

Son illər metodika elminin nəzəri və metodoloji məsələlərinin işlənməsinə diqqət daha da artırılmışdır. Xüsusi ilə bu elmin pedaqoji elmlər sistemində mövqeyi və praktika ilə əlaqəsinin gücləndirilməsi, inkişaf qanunauyğunluqları, tədqiqatların məntiqi və metodları və s. elmin qarşısında duran ən mühüm vəzifələrdən biri olaraq qalır (26, 29).

Məktəbdə coğrafi təhsil aşağıdakı didaktik prinsiplərə əsaslanır:

- Məktəb coğrafiyası coğrafiya elminin məktəbdə mexaniki proyeksiyası deyil, onun quruluşu və məzmunu şagirdlərin yaş xüsusiyyətlərini nəzərə almaqla yanaşı qurulmuş xüsusi didaktik sistem kimi nəzərdən keçirilir.

- Təlimin son nəticəsi təkcə əldə edilən biliklər həcmi ilə deyil, eyni zamanda şagirdlərin praktikada, gündəlik həyatlarında bir çox şəxsi keyfiyyətlərinin inkişafında istifadə edə biləcəkləri bacarıqlarının həcmi ilə müəyyən edilir.

- Fənnin əsaslarını təlim-təربiyə prosesinin başlıca obyektı olan şagirdlərin şəxsiyyətyönümlü təlimi prinsipi təşkil edir.

- Təlim prosesi təkcə şagirdlərə müəyyən bilik və bacarıqlar sisteminin verilməsi deyil, onların yeni təlim texnologiyaları və formalarını tətbiq etməklə tədris prosesinin təşkilinə nail olunmasıdır.

Coğrafiya təlimi metodikasının digər elmlərlə əlaqəsi

Coğrafiyanın tədrisi metodikası coğrafiya elmlərinin əsaslarının məktəb coğrafiyası kurslarında əks olunmasını müəyyən edir, işləyib

hazırlayır. Odur ki, ilk növbədə coğrafiya elmləri ilə əlaqəli olduğu qeyd edilməlidir. Məsələn, qeyd edilməlidir ki, təlim vasitələri və onlarla iş priyomları daha çox coğrafiya elminin tədqiqat metodları ilə müəyyən edilir. Elmi coğrafiyada spesifik tədqiqat metodu olan kartoqrafik metod təlim prosesində xəritə ilə iş priyomları şəklində geniş tətbiq olunur. Coğrafiya xəritəsi həm də müstəqil biliklər əldə edilməsi üçün bir mənbədir, sadəcə olaraq bu bilikləri əldə etməyi, təhlil etməyi, nəticə çıxarmağı, proqnozlar verməyi bacarmağı öyrətmək lazımdır. Eyni sözləri statistik, riyazi, çöl, müqayisə metodlarına da aid etmək olar. Məsələn, tədris ekskursiyaları zamanı coğrafiyanın çöl tədqiqatı metodunun elementlərinə müraciət olunur. Pedaqoji elm kimi isə xüsusi didaktika hesab olunduğundan ümumi didaktika, tərbiyə nəzəriyyəsi və yaş psixologiyası ilə sıx əlaqədardır.

Lakin didaktika konkret tədris fənninin öyrənilməsi zamanı şagirdlərin təlimi, tərbiyəsi və inkişafının xüsusiyyətlərini öyrənir. Hər bir tədris fənninin özünəməxsus spesifik xüsusiyyətləri var. Bununla belə, coğrafi biliklərin öyrənilməsində *didaktikanın* ümumi qanunauyğunluqlarından istifadə olunur, təlimin tərbiyəedici və inkişafetdirici vəzifələri işlənib hazırlanarkən *tərbiyə nəzəriyyəsinə* istinad edilir.

Metodikanın **yaş psixologiyası** ilə əlaqəsi xüsusi ilə qeyd olunmalıdır. Psixologiya metodika

elmini yaddaşın, təfəkkürün, hafizənin xüsusiyyətləri, tərbiyədəki müxtəlifliklər və s. haqqında nəzəri və faktiki materiallarla təchiz edir. Psixologiyanın qanunauyğunluqları təlim və tərbiyənin daha səmərəli metod və vasitələrinin tapılmasında çox qiymətlidir. Odur ki, metodiki tədqiqatlarda psixoloji göstəricilərə diqqət xeyli artırılmışdır.

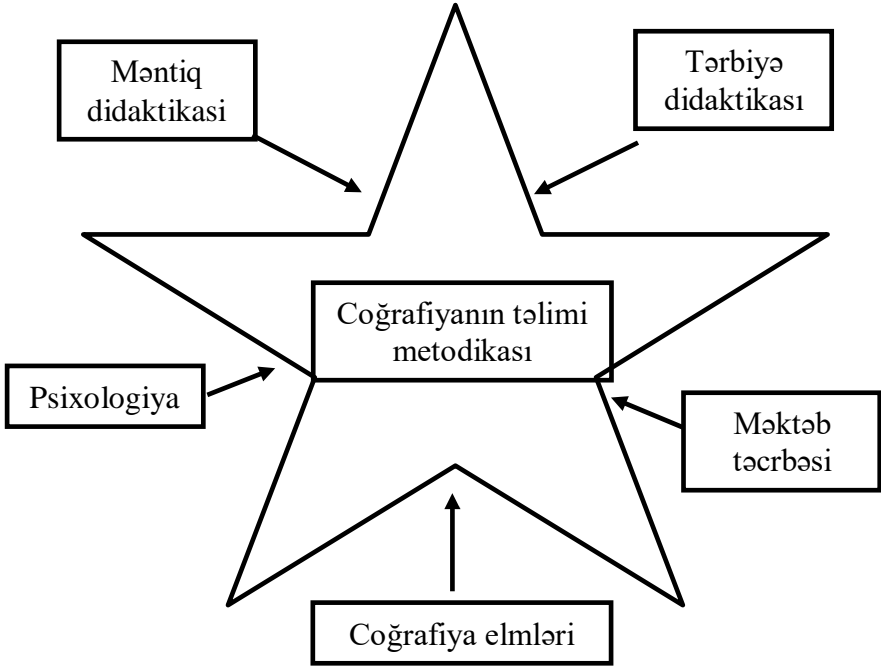
Son illər məktəbdə coğrafiya təhsilinin yenidən qurulması, yeni proqramın quruluşunda və məzmununda dəyişikliklər aparılarkən **məntiq** elminin müddəalarına geniş yer verilir. Coğrafiyanın təlimi metodikasının inkişafı məntiq elmi ilə əlaqəli şəkildə genişlənir. Məktəb coğrafiya kurslarının anlayış və bacarıqlar sistemi qurularkən fənnin təlim vasitələri seçilərkən məntiq qanunlarına istinad edilir.

Təlim prosesində şagirdlər məntiqi təfəkkürün müxtəlif priyomlarından istifadə etməli olurlar: analiz, sintez, müqayisə, abstraktlaşdırma (mütləqləşdirmə), ümumiləşdirmə, qruplaşdırma. 2-ci sxemdə coğrafiyanın tədrisi metodikası elminin digər elmlər və məktəb praktikası ilə əlaqəsini izləyə bilərik.

Məktəbdə coğrafiyanın təlimi metodikası ümumtəhsil müəssisələrinin iş praktikası ilə də sıx əlaqədardır. Müxtəlif tipli məktəblərdə aparılan metodiki tədqiqatlar zamanı yeni elmi ideyalar pedaqoji eksperimentlər vasitəsi ilə bir daha yoxlanılır, nəticələr təhlil edilir və

geniş ictimaiyyətə çatdırılır. Qabaqcıl müəllimlərin iş təcrübəsinin öyrənilməsi və yayılması da metodika elminin nəzəri və praktik materiallarının daha da zənginləşdirilməsinə səbəb olur.

Beləliklə, coğrafiyanın təlimi metodikası aşağıdakı məsələləri həll edir: coğrafi təhsilin təlim məqsədini, məzmunu təyin edir, təlimin metod və formalarını, təlim vasitələrini, həmçinin təlim-tərbiyə prosesinin gedişini müəyyənləşdirir.

Bölmə üzrə nəticə və təkliflər

- *Məktəb coğrafiyası şagirdlərdə geniş dünyagörüşlərinin formalaşdırılmasında, onlarda həyat və fəaliyyətlərində vacib olan bacarıqlara yiyələnməsində çox mühüm rol oynayan tədris fənnidir.*
- *Ümumbəşəri mədəniyyətin bir hissəsi olan, "coğrafi mədəniyyətin formalaşdırmasına xidmət etməklə coğrafiya məktəbdə onlara elmin əvəzində çıxış edir.*

- *Pedaqoji elmlər sistemində daxil olmaqla coğrafiyanın təlimi metodikası bir sıra elmlərlə sıx qarşılıqlı əlaqədə inkişaf edərək formalaşmışdır.*

Bölməyə aid sual və tapşırıqlar

- 1.Coğrafiyanın təlimi metodikası nəyi öyrənir?*
- 2.Coğrafiyanın təlimi prosesinin əsas xüsusiyyətlərini izah edin.*
- 3.Coğrafiyanın təliminin əsas vəzifələri hansılardır və onları xarakterizə edin.*
- 4.«Coğrafi mədəniyyət» və «dünyanın coğrafi mənzərəsi» anlayışlarını izah edin, onların coğrafi təhsildə əhəmiyyətini və yerini göstərin.*
- 5.Coğrafiyanın təlimi metodikasının ümumi və xüsusi hissələrinin öyrəndiyi məsələləri şərh edin.*
- 6.Coğrafiyanın təlimi metodikasının nəzəri və tətbiqi məsələlərini göstərin.*
- 7.Coğrafiyanın təlimi metodikasının əlaqəli olduğu elm sahələri hansılardır? Bu əlaqəyə aid misallar göstərin.*

BÖLMƏ 2

COĞRAFIYANIN TƏLİMİ METODİKASININ TƏDQIQAT METODLARI VƏ METODIKI TƏDQIQATLARIN ƏSAS MƏRHƏLƏLƏRİ

- *Coğrafiya müəllimi elmi metodiki tədqiqat işləri apara bilərmə?*
- *Coğrafiya müəlliminin özünü təhsili nə üçün lazımdır?*
- *Tələbə və müəllimlərin coğrafiyanın tədrisi metodikası üzrə tədqiqat işlərini necə təşkil etmək olar?*

2.1. *Coğrafiyanın təliminin tədqiqat metodları*

Hər bir elmin inkişafı bu sahədə aparılan tədqiqat işlərindən xeyli dərəcədə asılıdır. Tədqiqat prosesində həm ümumelmi, həm də konkret elm sahələri üçün spesifik olan tədqiqat metodlarından istifadə edilir. Coğrafiyanın təlimi metodikası elmi də öz tədqiqatlarında çoxlu sayda elmi-tədqiqat metodlarına müraciət edir. Elmi metod dedikdə başlıca olaraq tədqiqatın gəldiyi nəticələri özündə əks etdirən vasitələr toplusu, keçilən yol başa düşülür.

Hər bir müəllim tədris etdiyi fənn üzrə tədqiqat metodlarına yiyələnəli, bu sahədə müəyyən bilik və bacarıqlara malik olmalıdır. Çoxları belə düşünür ki, pedaqoji və metodiki sahədə tədqiqat işləri yalnız elmi işçilər

tərəfindən aparılmalıdır. Ancaq tədris prosesində tədqiqat işlərinə qabaqcıl, təcrübəli müəllimlər də cəlb olunmalı, elmin nəzəri və praktik biliklərinin zənginləşdirilməsində öz töhvələrini verməlidirlər. Bu işlər müəllimin tədris prosesinə qiymət verməsi, öz işlərini elmi əsaslarla qurması, digər müəllimlərin təcrübəsini öyrənməsi, özünütəhsil və yaradıcı axtarışlar üçün çox vacibdir.

Müasir mərhələdə metodiki tədqiqatlara daha çox ehtiyac vardır. Ənənəvi təhsil sisteminin keyfiyyətə yeni mərhələyə daxil olduğu bir zamanda pedaqoji prosesin əksər məsələləri aparılan tədqiqatlar nəticəsində yenidən nəzərdən keçirilməlidir. Yeni tipli təhsil müəssisələrinin, müxtəlif səviyyəli tədris proqramlarının yaranması, təhsilin məzmununda yeni elementlərin işlənməsi və tətbiq edilməsi məhz bu qəbildən olan problemlərdir.

Odur ki, müəllimlər metodiki cəhətdən hazırlığa malik olmaqla bərabər metodoloji cəhətdən də öz üzərlərində ciddi çalışmalıdırlar. Müəllimlərin metodoloji hazırlığına onların tədqiqatçılıq fəaliyyətlərinə yiyələnmələri, tədris etdiyi fənnin metodikası üzrə tədqiqat işi aparmağı bacarmaları, pedaqoji tədqiqatın müxtəlif metodlarını tətbiq etmələri daxildir.

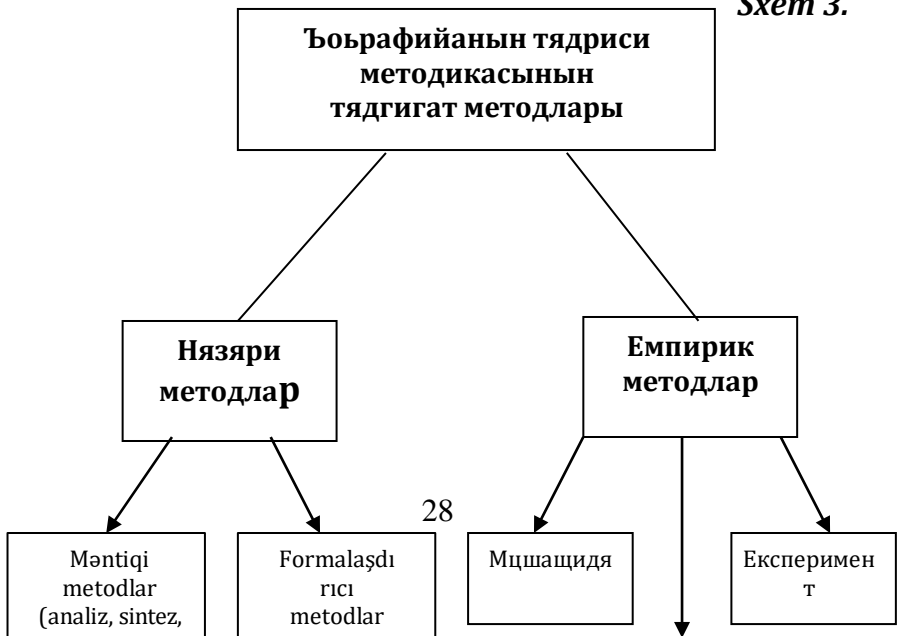
Coğrafiyanın təlimi metodikasında tədqiqat metodları 2 əsas qrupa ayrılır: nəzəri və empirik metodlar. 3-cü sxemdə tədqiqat metodlarının təsnifatını nəzərdən keçirə bilərik (18, 32).

Aparılan elmi-tədqiqat işlərinin müvəffəqiyyəti toplanılmış empirik materialların nəzəri tədqiqat metodları ilə bacarıqla uzlaşdırılmasından ibarətdir.

Nəzəri-tədqiqat metodları

Nəzəri-tədqiqat metodları aparılan tədqiqatın nəticələrinin ümumiləşdirilməsi və sistemləşdirilməsi yolu ilə məktəbdə coğrafiyanın təlimi prosesinin qanunauyğunluqlarının müəyyən edilməsinə xidmət edir. Nəticədə öyrənilən proses və hadisələrin ən mühüm qanunauyğunluqlarının aşkar edilməsi və formalaşdırılmasına nail olunur. İlk növbədə ümumi məntiqi metodlarını qeyd etmək lazımdır (analiz, sintez, induksiya, deduksiya, ümumiləşdirmə, ideallaşdırma, tipoloji yanaşma və s.).

Sxem 3.

Coğrafiyanın tədrisi metodikası

Bildiyimiz kimi, **induksiya** və **deduksiya** metodu əqli inkişafın xüsusidən ümumiyyə və ümumidən xüsusiyyə gedən klassik yoluna müvafiq gəlir. Müəllim

anlayışların formalaşdırılması zamanı məhz bu metodlardan birini seçməlidir. Aşağı siniflərdə coğrafi anlayışların formalaşdırılmasının induktiv, yuxarı siniflərdə isə deduktiv yolu daha çox məqsədə uyğundur.

Tipoloji yanaşma metodunun mahiyyəti öyrənilən obyekt və hadisələrin müəyyən əlamətlərə görə qruplaşdırılmasından və hər bir qrupun ən mühüm əlamətlərinin aşkar edilməsindən ibarətdir. Coğrafiyanın tədrisində bilik və bacarıqların qruplaşdırılmasına geniş yer verilir (suxurların, təbii ehtiyatların, ölkələrin və s. qruplaşdırılması). Coğrafiyanın tədrisi metodikasının da bütün problemlərinin tədqiqatlarında tipoloji yanaşmaya müraciət olunur. Məsələn, təlim metodlarının təsnifatı əyani vəsaitlərin qruplaşdırılması, müstəqil və praktik işlərin bölgüsü, coğrafiya dərslərinin tipləri və s.

Analoq metodu öyrənilən obyekt və hadisələrin hər hansı bir əlamətlərinin, xüsusiyyətlərinin. əlaqələrinin əsasında oxşarlıqlarının aşkar edilməsinə əsaslanır. **Ideallaşdırma** metodu öyrənilən obyektə müəyyən əlamətləri özündə birləşdirən vahid, bütöv kimi baxmağı və bu zaman digər əlamətləri nəzərə almamağı tələb edir. Məsələn, differensial təlim zamanı sinifdəki bilik səviyyəsinə görə

müxtəlif qruplara bölünür (zəif, orta və güclü) və şagird şəxsiyyətinin digər xüsusiyyətləri tədqiqat zamanı nəzərə alınmır.

Metodiki tədqiqatlarda **ədəbi** metod da geniş tətbiq olunur. Bu metod tədqiqatlarda fəlsəfə, məntiq, psixologiya və pedaqogika üzrə nəşr olunmuş elmi əsərlərin təhlilinə əsaslanır. Bu da tədqiqatçıya imkan verir ki, ona qədər öyrənilmiş məlumatları təkrar etməsin, hadisələrin nəzəri tərəflərini müəyyənləşdirsin, eyni zamanda öyrənilən məsələnin praktik vəziyyətini təsəvvür etsin. Coğrafiyanın tədrisi metodikası üzrə mövcud ədəbiyyatın təhlili tədqiqatçıya problemlə bağlı indiyə qədər hansı məsələlərin öyrənildiyini və tədqiqat zamanı nəyə əsaslanmaq lazım olduğunu müəyyən etməyə imkan verir.

Sistem-struktur yanaşma son illər coğrafiyanın tədrisi metodikasında, o cümlədən pedaqogika və coğrafiya sahələrində çox geniş istifadə edilir. Bu metodun mahiyyəti ondan ibarətdir ki, tədqiqatın predmeti bir-biri ilə qarşılıqlı əlaqədə olan vahid sistem kimi nəzərdən keçirilir. Tədqiqat olunan obyekt bütöv sistem şəklində qavranılır.

Məsələn, coğrafiyanın tədrisi prosesinin tədqiqat zamanı əsas diqqət müəllim və şagirdlərin fəaliyyətləri arasındakı əlaqənin araşdırılmasına yönəldilir. Coğrafiya dərslərinin planlaşdırılması zamanı sistem-struktur yanaşma metodunun tətbiqi tələb edir ki, dərslər bütöv sistem kimi baxılsın. Bu sistemdə məqsədin təyin edilməsi, ona müvafiq məzmunun, metod və

Coğrafiyanın tədrisi metodikası

təlim vasitələrinin seçilməsi daxildir. Bu zaman müəllim ayrıca götürülmüş bir dərsin deyil, hər hansı bir mövzuya aid dərslər sistemini işləyib hazırlamalıdır.

Nəzəri tədqiqat metodları içərisində **müqayisə və tarixi** metodlar da mühüm rol oynayır. Müqayisə metodu tədqiq olunan məsələlərin daha ümumi və spesifik xüsusiyyətlərinin aşkar edilməsinə imkan verir. Hər hansı metodik problemin həllində xarici ölkələrin təcrübəsinə müraciət edilməsi müqayisənin tətbiqinə əsaslanır. Tarixi metodda tədqiq olunan hadisə müəyyən zaman daxilində inkişafda və dəyişiklikdə nəzərdən keçirilir. Məsələn, tədris prosesində şagirdlərin təlim nəticələri digər şagirdlərin nəticələri ilə, tədris ilinin müxtəlif mərhələləri ilə (dərs ilinin əvvəli, I yarım ilin sonu və s.) müqayisə edilir.

Riyazi və statistik metodlar metodiki tədqiqatların məlumatlarının ümumiləşdirilməsində və nəticələr çıxarılmasında çox mühüm rol oynayır. Statistik hesablamalar pedaqoji eksperimentin göstəricilərinin işlənilib hazırlanmasında geniş tətbiq olunur. Riyazi metodun əsas funksiyası daha mürəkkəb pedaqoji hadisələr arasındakı əlaqələrin və qanunauyğunluqların müəyyənləşdirilməsi və izah edilməsindən ibarətdir. Ondan təkcə nəticələrin hesablanması üçün istifadə edilmir. Təlim metodları ilə şagirdlərin bilik və bacarıqlarının səviyyəsi arasında, onların yaradıcılıq qabiliyyəti

yətlərinin inkişafı arasında əlaqə və s. məsələlər bu metodun köməyi ilə araşdırıla bilər.

Son illər metodiki tədqiqatlarda **modelləşdirmə** metodu xüsusi ilə daha geniş tətbiq olunur. Bu metodun mahiyyəti hər hansı bir obyekt, proses və hadisənin tədqiqatı zamanı onların modellərinin qurulması və öyrənilməsindən ibarətdir. Modelləşdirmə zamanı öyrənilən obyekt və ya proses digər köməkçi və süni sistemlərlə əvəz olunur. Modelləşdirmə tədqiqatı yüngülləşdirir və sadələşdirir, onu daha əyani edir. Məsələn, ən sadə model kimi dərsin qısa icmalını göstərmək olar. Müəllim icmalın vasitəsi ilə özünün və şagirdlərin fəaliyyətlərini modelləşdirir, təlim nəticələrini proqnozlaşdırır və s.

Empirik tədqiqat metodları Empirik

tədqiqat metodları tədqiq edilən problem üzrə faktların toplanması, əldə edilən nəticələrin yoxlanılması və dəqiqləşdirilməsi məqsədi ilə istifadə olunur. Bu metodlara müşahidə, anket sorğusu, məktəb sənədlərinin öyrənilməsi, söhbət, yazılı yoxlama işləri, pedaqoji eksperiment və s. aiddir.

Müşahidə tədqiqat zamanı daha çox istifadə olunan empirik metodlardan biridir. Müşahidəni şagirdlərin tədris işinin səmərəliliyini yoxlamağın xüsusi metodları ilə, məsələn, yazılı yoxlama işləri, şagirdlərlə fərdi söhbət və s. ilə

Coğrafiyanın tədrisi metodikası

uzlaşdırdıqda daha müvəffəqiyyətli nəticələr əldə etmək olar. Tədqiq edilən problemlə bağlı müəllim məqsədyönlü şəkildə müşahidə aparmalıdır. Ümumiyyətlə, hər bir müəllim müşahidələr aparmağı bacarmalıdır. Bu onun peşə hazırlığında çox vacib bir element olmalıdır. Müşahidə sistemativ və məqsədyönlü şəkildə aparılmalı, onun konkret proqramı işlənib hazırlanmalıdır. Müəllim müşahidələrin nə üçün, hansı məqsədlə aparıldığını dəqiq təsəvvür etməli, faktların qeydə alınmasını təşkil etməlidir.

Müşahidələrin gedişi protokollaşdırılmalı, yaxud stenoqrafiya və maqnitafon yazılarından da istifadə edilməlidir. Müşahidənin obyektinə kimi tədris işi priyomları, dərslərdə şagirdlərin müstəqil fəaliyyətlərinin təşkili, ev tapşırıqlarının yerinə yetirilməsi, müəllimlər tərəfindən təlim metodlarının və vasitələrinin seçilməsi və s. kimi pedaqoji məsələlər ola bilər.

Müşahidələrin aparılması zamanı tədqiqatçıya verilən ən mühüm tələb onun son dərəcə obyektiv olmasından ibarətdir. Bu da onun planlı və sistemli aparılmasından asılıdır. Əsas məqsəd öyrənilən proseslə bağlı daha etibarlı məlumatların əldə edilməsindən ibarətdir.

Metodiki tədqiqatlar zamanı **anket sorğusunun** aparılması da çox effektivdir. Bu metodun üstünlüyü ondan ibarətdir ki, çox asan və sürətli şəkildə kütləvi məlumatlar əldə etmək olur. Anket sualları tədqiqatçı tərəfindən əvvəlcədən hazırlanır və qarşıya qoyulmuş vəzifələrə uyğun

olaraq tərtib olunur. Anket sorğusunda istər şagird və müəllimlər, istərsə də valideynlər, başqa sözlə problemlə əlaqəsi olan bütün şəxslər iştirak edə bilərlər. Anketin sualları çox aydın, dəqiq olmalı, konkret bir cavaba sövq etməməlidir. Sorğu keçiriləndən sonra cavablar təhlil edilir. Müxtəlif məktəblərdəki müəllim və şagirdlərin cavablarındakı oxşar yanaşmalar aparılan tədqiqatın nəzəri ehtimallarının doğru olduğunu göstərir.

Tədqiqatın gedişi zamanı iştirakçılarla **söhbət** də keçirmək olar. Söhbət üçün verilən suallar əvvəlcədən hazırlanır. Anket sorğusundan fərqli olaraq söhbət zamanı nəzərdə tutulmuş suallar sorğunun gedişindən asılı olaraq şəraitə görə dəyişdirilə bilər.

Metodiki tədqiqatlar aparılarkən tədqiq olunan problemin öyrənilməsi məqsədi ilə **məktəb sənədlərinin öyrənilməsi** də çox mühüm metod kimi istifadə olunur. Bura arxiv sənədləri, sinif jurnalları, metodbirləşmənin iş planı, tematik planlar, dərslərin icmalları, şagirdlərin dəftərləri, şagirdlərin hazırladıqları müxtəlif tədris vəsaitləri, yazı işləri, kontur xəritələr və s. daxildir. Sənədlər tədqiqatın məqsəd və vəzifələrindən asılı olaraq seçilir. Bu mənbələrdən istifadə edilməsi tədqiqatçıya çox müxtəlif və olduqca mühüm məzmunlu material verir ki, qarşıya qoyulmuş vəzifələrin yerinə yetirilməsində, ümumiləşdirmələr aparılması, nəticələr çıxarılması zamanı bu mənbələrə istinad edilməlidir. Son illər metodik

Coğrafiyanın tədrisi metodikası

tədqiqatlarda **testləşdirmədən** də geniş istifadə olunur. Testləşdirmə metodu çoxlu həcmdə faktın materiallar əldə edilməsinə və sonradan onların riyazi və statistik metodlarla işlənilməsinə imkan verir.

Coğrafiyanın təlimi metodikasında tədqiqatın qarşıya qoyduğu problemə uyğun olaraq elmi fərziyyə irəli sürülür. Tədqiqatçı tərəfindən formulə edilmiş elmi

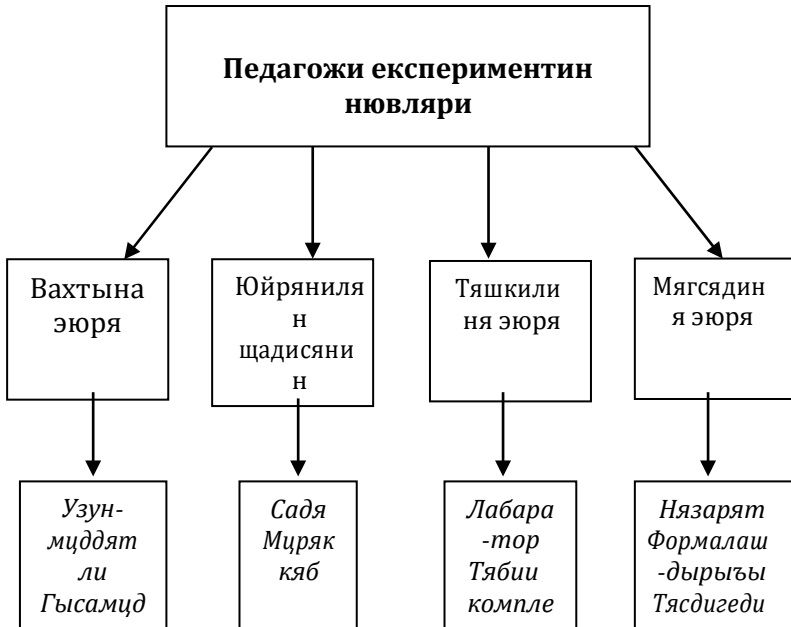
fərziyyənin konsepsiyasının doğruluğunu yoxlamaq üçün **pedaqoji eksperiment** keçirilməlidir. Pedaqoji eksperiment tədqiqatçı tərəfindən formulə edilmiş elmi fərziyyənin, konsepsiyanın doğruluğunu yoxlamaq məqsədi ilə elmi təşkil olunmuş təlim təcrübəsidir. Bu tədqiq olunan pedaqoji hadisənin nəzarət edilməsinə və şərtləndirilməsinə imkan verir. Pedaqoji eksperiment tədqiqatçıya imkan verir ki, o, öyrənilən hadisəni müxtəlif şəraitlərdə nəzərdən keçirsin. Bu da eksperiment zamanı daha dəqiq və etibarlı məlumatlar əldə etməyə imkan verir.

Pedaqoji eksperiment müəyyən şərtlərə cavab verməklə keçirilməlidir. Eksperiment metodoloji cəhətdən əsaslandırılmış elmi fərziyyəyə əsaslanmalı və

çox diqqətlə planlaşdırılmalıdır. Pedaqoji eksperimentin təşkilinə verilən digər tələb fərziyyəyə uyğun olaraq tədris-metodik

materialların hazırlanmasıdır. Məhz bu materiallar əsasında eksperimental təlimi aparılır. Pedaqoji eksperimentin bir sıra növləri ayrılır (sxem4).

Sxem 4.

Педагожи экспериментин тәшкилинин daha geniş yayılmış forması эксперимент və nəzarət siniflərinin ayrılmasıdır. Экспериментал siniflərdə tədris prosesi tədqiqatçı tərəfindən hazırlanan tədris materialları əsasında aparılır. Nəzarət siniflərində isə tədris prosesi dəyişdirilməyir. Çalışmaq lazımdır ki, эксперимент və nəzarət siniflərində şagirdlərin hazırlıq və mənimsəmə səviyyələri təxminən eyni olsun. Həmçinin həmin siniflərdə dərs deyən müəllimlərin hazırlıq səviyyəsinin, təxminən bərabərliyi, eyni avadanlıqların olmasını da nəzərə alınmalıdır.

Müşahidələrdən fərqli olaraq эксперимент daha dəqiq və inandırıcı faktlar toplamağa imkan verir ki, bu da özlüyündə

Coğrafiyanın tədrisi metodikası

tədqiqatın yekununda əsaslandırılmış elmi nəticələr çıxarmağa səbəb olur.

Pedaqoji eksperimentin hər hansı bir növü metodiki tədqiqatın müxtəlif mərhələlərinə uyğun gəlir. Məsələn, laborator eksperiment əsasən tədqiqatın başlanğıc mərhələsində keçirilir. Bu zaman eksperiment xüsusi olaraq süni şəraitdə təşkil edilmiş bir mühitdə aparılır. Laborator eksperiment fərdi şəkildə – bir və ya bir qrup şagird ilə keçirilir. Bunun üçün hazırlıq və mənimsəmə səviyyələri müxtəlif olan şagirdlər seçilir.

Təbii eksperiment isə bir və ya bir neçə məktəbin siniflərində aparılır. Bu zaman şagirdlərin onların üzərində tədqiqat aparıldığını hiss etməzlər. Kompleks eksperimentdə isə həm laborator, həm də təbii eksperimentin elementləri öz əksini tapır.

Tədqiqatçı tərəfindən irəli sürülən və hazırlanan metodik sistemin səmərəliliyi eksperiment nəticəsində praktikada yoxlanılır, təcrübədən keçirilir. Məhz bundan sonra təklif olunan metodika kütləvi məktəb təcrübəsində istifadə oluna bilər.

Tədqiq olunan problem müxtəlif metodların köməyi ilə nəzəri cəhətdən işlənir. Əldə olunan faktlar təhlil edilir, qiymətləndirilir və ümumiləşdirilir. Bütün bunlar da təlim və tərbiyə üsulları ilə şagirdlərin bilik və bacarıqlarının keyfiyyəti arasında mühüm və qanunauyğun əlaqələrin müəyyən edilməsinə imkan verir. Toplanmış empirik materiallar nəzəri cəhətdən də əsaslandırılmalı, nəzəri tədqiqat metodları ilə uzlaşdırılmalıdır.

2.2. Elmi-metodik tədqiqatın əsas mərhələləri

Metodiki tədqiqat işi aparmaq istəyən hər bir müəllim, yaxud magistr, elmi işçi elmi-tədqiqatın metodlarına yiyələnməklə bərabər tədqiqat prosesinin məntiqini, onun gedişi mərhələlərini də aydın təsəvvür etməlidir. Tədqiqat işinin düzgün təşkili onun məntiqi ardıcılığından, yəni tədqiqatın keçəcəyi, bir-bir ilə sıx əlaqəli olan mərhələlərdən asılıdır. Doğrudur, hər bir tədqiqat işi fərdir və özünəməxsus xüsusiyyətlərə malikdir. Lakin onları birləşdirən ardıcıl məntiqi mərhələlər vardır ki, bu da bütün metodiki tədqiqatların təşkili üçün bir növ dayaq, əsas təşkil edir.

Metodiki tədqiqatın məntiqi dedikdə bir-biri ilə sıx qarşılıqlı əlaqədə olan, biri digərindən yaranan mərhələlər düzülüşüdür. Doğrudur hər bir tədqiqat işi fərdi xarakter daşıyır, lakin vahid məntiqi ardıcılığın olması hər hansı bir metodiki problemin həllinin müvəffəqiyyətlə planlaşdırılmasında və işin təşkilində mühüm rol oynayır.

Metodik tədqiqatlar bir neçə məntiqi mərhələlər üzrə aparılır. Bu mərhələlər aşağıdakılardır:

1) Tədqiqat üçün seçilmiş mövzunun aktuallığı əsaslandırılmalıdır. Məsələnin tarixi və nəzəriyyəsi, onun kütləvi məktəblərdə və qabaqcıl pedaqoji təcrübələrdə vəziyyəti öyrənilir.

2) Tədqiqatın əsas problemi müəyyən edilir, obyekt və predimet seçilir.

Coğrafiyanın tədrisi metodikası

3) Tədqiqatın məqsəd və vəzifələri formalaşdırılır, işçi fərziyyəsi irəli sürülür ki, ondan eksperimental işin planının qurulması son dərəcə asılıdır.

4) Tədqiqatın metodları seçilir (nəzəri və eksperimental – empirik).

5) Eksperimental materialları hazırlanır və eksperiment seçilir. Eksperimental zamanı işlənmiş metodikanın məqsəd-yönlüyü yoxlanılır, tədris fəaliyyətinin təşkilinin müxtəlif variantları nəzərdən keçirilir.

6) Aparılan tədqiqat nəticələri formalaşdırılır, onların praktik əhəmiyyəti açılır.

Odur ki, metodiki tədqiqatın əsas mərhələlərinin məntiqi ardıcılığına «Coğrafiyanın tədrisində şagirdlərin elmi metodlarla tanış edilməsinin pedaqoji əsasları» mövzusunun öyrənilməsi əsasında daha ətraflı nəzərdən keçirək (32).

Cədvəl 1

Mərhələlər	Misal
1.Mövzunun seçilməsi	Mövzu: «Şagirdlərin elmi metodlarla tanış edilməsinin pedaqoji əsasları». Mövzunun aktuallığı ondan irəli gəlir ki, məktəbin təhsil məqsədi dəyişmiş, şagird şəxsiyyətinin inkişafına yönəldilmişdir. Onlara hazır biliklərin öyrədilməsi bu günün tələblərinə cavab vermir.

	<p>Şagirdlərə «öyrənməyi öyrətmək» üçün daha optimal və səmərəli yollar axtarışı ciddi metodik axtarış aparılmasını vacib edir. Bunun üçün də məktəbdə coğrafiyanın təlimi prosesində şagirdlərin elmi-tədqiqat metodları ilə tanış edilməsi bu məsələnin həllində yardımçı ola bilər.</p>
<p>2.Tədqiqatın probleminin qoyuluşu</p>	<p>Tədqiqatın probleminin məğzi ondan ibarətdir ki, şagirdlərin elmi metodlarla tanış edilməsi haqqında pedaqoji, psixoloji ədəbiyyatda, metodiki işlərdə çoxlu qiymətli fikirlərin olmasına baxmayaraq, deyilənləri ümumiləşdirən, sistem halına salan vahid fundamental pedaqoji tədqiqat işi yoxdur.</p>
<p>3.Tədqiqatın obyektini və predmetinin seçilməsi</p>	<p>Tədqiqatın obyektini orta ümumtəhsil məktəblərində coğrafiyanın təlimi prosesi təşkil edir. Tədqiqatın predmetini elmi metodlar haqqında biliklərin şagirdlərin fənnə idrak maraqlarının inkişafına, onların elmi dünya görüşlərinə və praktik</p>

Coğrafiyanın tədrisi metodikası

	qabiliyyətlərinin genişlənməsinə təsirinin aşkar edilməsi təşkil edir.
4. Tədqiqatın işçi fərziyyəsinin irəli sürülməsi	<p>Əgər coğrafiyanın tədrisində fənnin məzmununa sistemətik olaraq elmi metodlar haqqında informasiya daxil edilərsə, şagirdlər səviyyələrinə uyğun şəkildə elmi metodlarla tanış edilərsə, bu da:</p> <p>a) şagirdlərin fənnə marağının artırılmasına, fənnin şüurlu mənimsənilməsinə; b) şagirdlərin biliklərinin keyfiyyətinin yüksəldilməsinə; c) elmi dünyagörüşlərinin genişlənməsinə, praktik qabiliyyətlərinin və hazırlıqlarının yüksəldilməsinə səbəb olar.</p>
5. Tədqiqatın məqsədinin təyin edilməsi	<p>İşin məqsədini coğrafiyanın təlimi prosesində elmi-tədqiqat metodları ilə tanışlığın şagirdlərin bilik keyfiyyətinin yüksəldilməsi metodikasını işləmək və eksperimental olaraq yoxlamaq təşkil edir.</p>
6. Tədqiqatın vəzifələrinin	Tədqiqatın vəzifələri tədqiqatın fərziyyəsinədən və

<p>təyin edilməsi</p>	<p>məqsədindən asılı olaraq formalaşdırılır və işin əsas məzmununu əks etdirir.</p> <p>Mövzu üzrə aşağıdakı vəzifələrin həll edilməsi vacibdir:</p> <ol style="list-style-type: none">1. Pedaqoji, psixoloji və metodiki ədəbiyyatı öyrənən tədris prosesində şagirdlərin elmi metodlarla tanış edilməsinin rolu və vacibliyini nəzəri cəhətdən əsaslandırma və təlim-tərbiyə əhəmiyyətinin müəyyən edilməsi;2. Elmi metodlardan istifadə edilməsinin məzmununu, həcmi və ardıcılığını təyin etmə;3. Şagirdlərin elmi metodlarla tanış edilməsi mərhələləri, forma və yolları, həmçinin əsas metodik şərtlərini aşkar edib əsaslandırmaq;4. Təlim prosesinin elmi metodlardan istifadə edilməsinin pedaqoji-metodiki sistemini işləyib hazırlamaq və eksperimental yoxlamaq;5. Coğrafiyadan sinifdən xaric işlər zamanı elmi
------------------------------	--

Coğrafiyanın tədrisi metodikası

	metodlarla tanış edilməsi yolları və məzmununun təyin edilməsi.
7. Tədqiqatın metodlarının seçilməsi	Burada tədqiqatın mövzusunə uyğun olaraq nəzəri və empirik metodlar seçilir və qeyd olunur.
8. Pedaqoji eksperimentin təsdiqədi mərhələsinin keçirilməsi	Öyrədilən materialın məzmununun seçilməsi, müəllimlərin iş təcrübələrinin təhlili, eksperiment aparan müəllimlər üçün tövsiyə materialları hazırlamaq, tədqiqatın problemi, fərziyə və vəzifələrinin dəqiqləşdirilməsi, tədqiqatın gələcək istiqamətinin müəyyənəşdirilməsi
9. Pedaqoji eksperimentin formalaşdırıcı mərhələsinin keçirilməsi	Eksperimental təlim üçün sinif və məktəblərin seçilməsi, eksperiment siniflərdə işlər aparılması, nəticələr əldə edilməsi, tədqiqat fərziyyəsinin dəqiqləşdirilməsi, problemin həyata keçirilməsi və tətbiqi şərtlərinin işlənilməsi
10. Öyrədi eksperiment mərhələsinin keçirilməsi	Əldə edilmiş nəticələr əsasında, yeni metodikanın praktikada geniş tətbiqini təşkil etmək, yoxlamaq

11. Tədqiqatın nəticələrinin çıxarılması	Yeni metodikanın şagirdlərin səviyyəsinə və fərdi keyfiyyətlərinin inkişafına təsirini müəyyənləşdirmək
12. Əldə edilmiş nəticələrin praktik əhəmiyyətini göstərin.	Yeni metodikanın nəticələri əsasında müəllimlər üçün metodik tövsiyələr işləyib hazırlamaq, yeni proqram, dərslik və dərs vəsaitlərinin hazırlanmasında nəzərə almaq

Tədqiqat işinin əsas mərhələlərinin diqqətlə işlənilib hazırlanması hər hansı metodik işin planlaşdırılması və təşkili üçün çox vacibdir. Bundan həmçinin coğrafiyanın tədrisi metodikası fənni üzrə magistr dissertasiyalarının, bakalavr pilləsi tələbələrinin kurs və diplom işlərinin yerinə yetirilməsində də istifadə edilməsi məsləhət görülür.

Hər bir tədqiqat işi üçün işlənmiş metodikanın səmərəliliyinin əsas göstəricisi kimi şagirdlərin bilik və bacarıqlarının keyfiyyətindəki irəliləyişlər, idrak və yaradıcı fəaliyyətlərindəki dəyişikliklər götürülür. Odur ki, eksperiment siniflərdə əldə edilən göstəricilər nəzarət siniflərin göstəriciləri ilə müqayisə edilir. Bu zaman həm kəmiyyət, həm də keyfiyyət göstəricilərinə diqqət yetirilir. Hansı məsələlərin daha yaxşı mənimsənilməsi, hansılarda çətinliklər olduğu müəyyənləşdirilir. Göstəriciləri cədvəl, qrafik və diaqramlar şəklində ümumiləşdirmək olar.

Metodik tədqiqatlar zamanı keçirilən pedaqoji eksperiment daha etibarlı, obyektiv nəticələr alınmasını təmin edən başlıca mənbədir. Tədqiqatın müxtəlif metodlarının köməyi ilə toplanılmış pedaqoji faktların nəzəri işlənilməsi bu faktların dərinlən və hərtərəfli təhlil edilməsindən, qiymətləndirilməsindən və bunun əsasında təlim və tərbiyə üsulları ilə şagirdlərin bilik və bacarıqlarının keyfiyyəti arasında mühüm və

qanunauyğun əlaqələrin müəyyən edilməsindən ibarətdir.

Empirik materialların işlənməsi adətən bilavasitə tədqiqat prosesində başlanır və onun proqramının əsas məsələlərinə müvafiq olaraq aparılır. Bilik, bacarıq və vərdislərin mənimsənilməsinin nəticələrinin keyfiyyət və kəmiyyət təhlili bu biliklərin mənimsənilməsi xarakteri ilə bu biliklərin formalaşmasında tətbiq edilən təlim üsulları arasındakı qanunauyğun əlaqələrin açılıb göstərilməsinə kömək edir.

Yuxarıda qeyd etdiyimiz kimi elmi-tədqiqat işinə elmi işçilər, müəllimlər, magistrlərlə yanaşı bakalavr pilləsi tələbələri də cəlb olunmalıdır. Tələbələr elmi metodlarla tədqiqatın məntiqi mərhələlərinə yiyələnəməli, özünütəhsil və yaradıcı əməyə, elmi təfəkkürə hazırlanmalıdırlar. Bütün bunlar mühazirə və laborator məşğələlər zamanı həyata keçirilə bilər, başqa sözlə, onlarda metodoloji məsələlərə maraq oyadılır, elmdə mübahisəli, həll edilməmiş problemlər haqda məlumat verilir.

Tələbələrin elmi-tədqiqat işlərinin təşkilində əsas yeri pedaqoji təcrübələr tutur. Pedaqoji təcrübələr zamanı tələbələr öz coğrafi, pedaqoji, psixoloji və metodiki biliklərini tətbiq etmək imkanı əldə edirlər. Təcrübənin gedişi zamanı onlar empirik metodlarla daha yaxından tanış ola bilərlər. Anket sorğusu, testləşdirmə, məktəb sənədlərinin öyrənilməsi, qabaqcıl müəllimlərin iş təcrübəsi ilə tanışlıq

və s. metodlar pedaqoji təcrübədə geniş istifadə edilə bilər. Odur ki, tələbələrin təcrübə zamanı onlara verilmiş tədqiqat işinin – kurs işi, diplom işi və s. də tədqiqatını apara bilər. Tələbələrə verilən kurs və diplom işlərinin mövzuları kafedranın, yaxud məktəb kollektivinin apardığı tədqiqat işlərinə, problemlərə müvafiq olaraq seçilə bilər. Təcrübə zamanı əldə edilən nəticələr ümumiləşdirilərək konfranslarda, tələbə elmi cəmiyyətlərində və s. məruzə edilə bilər.

Müasir dövrdə coğrafiya üzrə aparılan elmi-metodiki tədqiqatların əsas istiqamətləri aşağıdakılardır:

- tədqiqatın elmi-nəzəri yüksəldilməsi
- tədqiqatın müxtəlif metodlarının tətbiq edilməsi
- məktəb təcrübəsinin öyrənilməsi və ümumiləşdirilməsində, tədqiqatın təklif və nəticələrinin yoxlanılmasında elmi-tədqiqatlara istinad edilməsi
- şagirdlərin öyrədilməsi prosesinə diqqətin artırılması, əvvəllər coğrafiyanın tədrisi metodikası üzrə aparılan işlərdə başlıca diqqət müəllimin fəaliyyətinə yönəldilirdisə, hazırda diqqət mərkəzində şagird durur.
- çox mühüm problemlər üzrə metodik tədqiqatların planlaşdırılması və keçirilməsində elmi kollektivlərin işində praktik müəllimlərin cəlb edilməsi
- metodik tədqiqatlarda məktəblilərin fərdi yaş-psixoloji xüsusiyyətlərinin nəzərə alınması, dərslərdə və sinifdankənar tədbirlərdə şagirdlərin fərdi və qrup formalarına diqqətin artırılması

Bölmə üzrə nəticə və təkliflər

- *Coğrafiyanın tədrisi metodikası üzrə elmi tədqiqat işlərinin aparılmasına böyük ehtiyac var və bu müəllimlərin nəzəri və praktik hazırlıqlarının yüksəldilməsinə xidmət edir.*
- *Tədqiqat prosesi həm nəzəri, həm də empirik tədqiqat metodlarının qarşılıqlı tətbiqinin nəticəsi kimi ortaya çıxır.*
- *Coğrafi tədqiqatın məntiqi tədqiqat prosesinin ardıcılığını və onun mahiyyətini təşkil edir.*

Bölməyə aid sual və tapşırıqlar

1.Coğrafiyanın tədrisinin məktəb praktikasındakı vəziyyətini hansı tədqiqat metodları ilə öyrənmək olar? 2.Hər hansı bir mövzuya aid müəllim və şagirdlər arasında sorğu keçirmək üçün anket suallarını tərtib edin.3.Nəzəri və empirik metodlar tətbiq edilmə xarakterinə görə necə fərqlənirlər?4.Hər hansı bir problemin fərziyyəsini və tədqiqat metodlarını müəyyən-ləşdirməyə çalışın. 5.Pedaqoji tədqiqatların nəticələri praktikaya necə tətbiq olunur? 6.Metodik tədqiqatın məntiqi mərhələlərini sayın. Hansı mərhələ sizcə daha vacibdir? 7.Coğrafiyanın təlimi metodikası pedaqoji, yaxud coğrafi elmlər sisteminə daxildir? Nə üçün?8.Müəllimlərin öz işlərində elmi metodlardan istifadə edərək tədqiqat aparması nə dərəcədə lazımdır, onun əhəmiyyəti nədir?

BÖLMƏ 3

MƏKTƏB COĞRAFIYASININ VƏ ONUN METODİKASININ INKİŞAF TARIXI

- Elmin inkişaf tarixini bilmək bizə nə üçün lazımdır?*
- Necə fikirləşirsiniz, coğrafiya elminin inkişaf tarixi, məktəb coğrafiyasının inkişaf tarixi ilə eynidirmi?*

Elmin inkişaf tarixi haqqında biliklər onun müasir inkişaf xüsusiyyətlərini də başa düşməyə imkan verir. O cümlədən məktəb coğrafiyası və onun təlimi metodikasının inkişaf tarixinin öyrənilməsi məktəbdə coğrafiya müəlliminə bu elmin nəzəriyyə və qanunauyğunluqlarını izah etməyə, onun praktik fəaliyyətinə istiqamətləndirməyə şərait yaradır. Tarixi biliklərlə tanışlıq müəllimə coğrafiyanın bir tədris fənni kimi ictimai rolunu, onun məktəbdə yaranma səbəblərini, sonrakı inkişafının şərtləri və tendensiyasını başa düşməyə bilavasitə təkan verir. Hər bir elmin keçmişini bilmədən onun bu gününü və gələcəyini də anlamaq olmaz.

Bəs coğrafiyanın təlimi metodikasının inkişafını hansı amillər şərtləndirmişdir? Bu ilk növbədə psixologiya və pedaqogika elmlərinin inkişafı ilə bağlı olmuşdur. Məhz bu

elmlər təlimin metod, vasitə və təşkili formalarını təkmilləşdirməklə metodika elminin də inkişafına təkan vermişdir. Metodikanın inkişafına təsir edən digər amil isə coğrafiya elminin özünün formalaşması və təkmilləşməsi olmuşdur. Coğrafiya elmində yaranan yeni nəzəriyyə və konsepsiyalar məktəb coğrafiyasının da məzmununda öz əksini tapır. Məsələn, yer qabığının inkişafı, litosfer tavalarının hərəkəti nəzəriyyəsi, coğrafi rayonlaşdırma nəzəriyyəsi və s. elmdə öz təsdiqini tapdıqdan sonra məktəb coğrafiyasının da məzmununa daxil edilmişdir.

Ümumiyyətlə, məktəb coğrafiyasının inkişafını 3 əsas mərhələyə ayıra bilərik:

- 1) Çar Rusiyası dövründə məktəb coğrafiyasının yaranması və inkişafı;
- 2) Sovet hakimiyyəti illərində məktəb coğrafiyasının formalaşması və inkişafı;
- 3) Müstəqillik dövründə Azərbaycanda məktəb coğrafiyasının məzmununda və quruluşunda baş verən dəyişikliklər.

3.1. Dünyada və Rus imperiyası dövründə məktəb coğrafiyasının inkişafı

Adətən deyirlər ki, məktəb coğrafiyası öz inkişafında elmi coğrafiyadan geri qalmışdır. Məktəb coğrafiyasının tədrisinin nə vaxt mövcud olduğu da dəqiq deyildir. Coğrafiya bir elm kimi çox qədim dövrlərdən yaranaraq formalaşsa da, onun məktəbdə bir fənn kimi öyrənilməsi çox sonralara təsadüf edir.

Məktəb coğrafiyasının inkişaf yolu təəssüf ki, coğrafi biliklər və elmi coğrafiyanın inkişaf yoluna uyğun gəlmir. Məktəblərin tədris planlarına coğrafiya fənni gec daxil edildiyinə görə məzmun etibarını ilə coğrafiya elmindən uzun müddət geri qalmışdır. XVII əsrin ortalarına qədər Qərbi Avropa məktəblərində coğrafiya müstəqil fənn kimi tədris edilməmişdir. Coğrafi məlumatlar adətən tarixi məlumatlarla birlikdə dövlətşünaslıq kurslarında verilirdi.

Coğrafiya müstəqil fənn kimi ancaq XVII əsrin II yarısından sonra Qərbi Avropa məktəblərində tədris edilməyə başlamışdır. Artıq XVIII əsrin I yarısında Qərbi Avropa məktəblərinin əksəriyyətində coğrafiya fənni bir qayda olaraq tədris edilirdi. Qərbi Avropa məktəblərində coğrafiya fənninin tədris edilməsi həmin dövrdə dünya iqtisadiyyatında baş verən dəyişikliklərlə, ilk növbədə beynəlxalq əmək bölgüsünün inkişafı və ticarətin olduqca genişlənməsi dünya bazarı və müstəmləkələr uğrunda mübarizənin genişlənməsi ilə əlaqədar idi. Bunun üçün də coğrafiyanı yaxşı bilən çinovniklər, tacirlər və başqa mütəxəssislərə ehtiyac yaranmışdı.

Coğrafiyanın təlimi metodikasının yaradıcısı didaktikann banisi, böyük çex pedaqoqu **Yan Amos Komenski (1592-1670)** olmuşdur. Komenski ilk dəfə olaraq şagirdlərin onları əhatə edən ətraf aləmin obyekt və hadisələri mütləq müşahidə etmələrini, təbiətdə baş verən əlaqələrin öyrənilməsinin vacibliyini

göstərmişdir. Y.A.Komenski məşğələlərin sinif dərslər formasını tətbiq etmiş, təlimdə müşahidələrin əhəmiyyətini, əyanilikdən istifadə edilməsini yaxından uzağa, asandan çətinə gedilməsinin vacib olduğunu işləyib hazırlamışdır.

Rusiya məktəblərində coğrafiya tədris fənni kimi XVIII əsrin əvvəllərindən, I Pyotr dövründən tədris edilməyə başlamışdır. Azərbaycan uzun illər ərzində Rus və Sovet imperiyasının tərkibində olduğuna görə biz bu dövrdə coğrafiyanın tədrisi metodikasının inkişafını izləməliyik. Həmin dövrdə Rusiyada feodalizmin əsasları sarsıyır, ticarət genişlənir, sənaye inkişaf edirdi. İlk riyaziyyat və naviqasiya məktəblərində coğrafiya da tədris fənləri sırasına daxil olunmuşdu. İlk əvvəl tərcümə dərsliklərindən istifadə edilirdi. Bu onunla izah olunurdu ki, Qərbi Avropa ölkələrində coğrafiya bir məktəb fənni kimi Rusiyadan daha çox əvvəllər tətbiq edilməyə başlamışdır. Rus dilinə holland dilindən tərcümə edilmiş ilk dərslük 1710-cu ildə naməlum müəllifin “Coğrafiya, yaxud Yer dairəsinin qısa təsviri” adlanırdı və çox primitiv olması ilə seçilirdi.

XIX əsrin əvvəllərində coğrafiya bütün tip məktəblərdə (gimnaziya, kommərsiya məktəbləri və s.) öyrənilirdi. Sonradan isə coğrafiyaya olan diqqət azaldı, ibtidai məktəblərdə fakt və nomenklaturanın öyrənilməsi ilə kifayətləndi. Coğrafiya elminin inkişafı yenidən bu fənnə marağın artmasına səbəb olmuşdur.

Hələ I Pyotr dövründə məşhur coğrafiyaşünas **V.N.Tatişevin** Rusiyanın coğrafi təsvirinə həsr etdiyi əsər Rusiyada ilk coğrafiya

dərsliyi hesab olunur. XVIII əsrin sonlarında X.Çebatoryov «Rusiya imperiyasının coğrafi və metodiki təsviri» adlı dərsliyi hazırlamışdır.

XIX əsrdə kapitalizmin inkişafı coğrafi biliklərə də tələbin artmasına səbəb olur. Coğrafiya bütün orta tədris müəssisələrində tədris olunurdu. XIX əsrin II yarısında isə coğrafiyanın bir fənn kimi mövqeyi zəifləyir. Onun tədrisi ibtidai siniflərə keçirilir, həcmi azaldılır. Fənn daha çox nomenklatura xarakteri daşımağa, əzbərçilik tələb edən faktlarla yüklənir. Coğrafiya maraqsız və darıxdırıcı bir fənnə çevrilir. Bu fənnə qarşı münasibətin dəyişməsi N.İ.Piroqovun, N.V.Qoqolun fikirlərində göstərilirdi.

Rusiyada coğrafiyanın tədrisinin banisi isə görkəmli pedaqoq **K.D.Uşinski (1824-1870)** hesab olunur. O, coğrafiyanın tərbiyəedici əhəmiyyətini qeyd etməklə şagirdləri əhatə edən təbiəti öyrənməyi tövsiyə edirdi. «Yaxından- uzağa» prinsipini irəli sürmüş, öz doğma diyarın öyrənilməsini, əyaniliyin ən mühüm prinsip kimi vacibliyini ön plana çəkmişdir.

Rusiyada coğrafiyanın tədrisi metodikası üzrə ilk metodik vəsaiti isə K.D.Uşinskinin tələbəsi olmuş **D.D.Semyonov** yazmışdır. Onun yazdığı «Müəllimlər üçün pedaqoji qeydlər» və «Coğrafiya dərsləri» adlı vəsaitlərdə əyaniliyə və şagirdlərin müstəqil işlərinə böyük diqqət yetirilirdi. Təhkimçilik hüququnun ləğvindən sonra iqtisadiyyatın və ictimai həyatda inkişafın təsiri özünü coğrafiya sahəsində də biruzə verir. Yeni dərsliklər yaradılır. A.A.Krüber, Q.I.Ivanov, E.Lesqaft, A.S.Barkov, S.V.Cefranov tərəfindən yazılmış orijinal

coğrafiya dərslikləri metodika sahəsində böyük nailiyyət idi (18, 28, 32).

Beləliklə, artıq XIX əsrin II yarısından coğrafiyanın tədrisi metodikasını formalaşmağa başlayır, XX əsrin əvvəllərindən isə bir elm kimi yaranmışdır. 1915-ci ildə isə Rusiya coğrafiya müəllimlərinin Moskvada I qurultayı keçirilir.

Azərbaycanda coğrafi fikrin inkişafı qədim tarixə malikdir. XI əsrdə böyük mütəfəkkir və şair Nizami Gəncəvi özünün misilsiz poemalarında qədim dünya xalqlarının həyat şəraiti, təsərrüfat fəaliyyəti və mədəniyyəti haqqında dolğun məlumatlar vermişdir. XIV-XV əsrlərdə Azərbaycan alimi Abud Rəşid Bakuvinin yazdığı coğrafi əsərlər bu günədək öz əhəmiyyətini saxlamışdır.

Məşhur səyyah və coğrafiyaşünas Hacı Zeynalabdin Şirvani (XVII əsr) 40 il səyahət etmiş, öz qiymətli əsərlərini miras qoymuşdur.

Qədim dövrlərdə Azərbaycanda mollaxana və mədrəsələrdə daha çox dini təhsilə diqqət yetirilsə də şərqin böyük mütəfəkkir və şairlərinin əsərləri də tədrisdə yer alırdı. Bu əsərlərdə coğrafi məzmun da müəyyən dərəcədə öz əksini tapmışdır. Məsələn, N.Gəncəvinin «Sirlər xəzinəsi», «Yeddi gözəl», «İsgəndərnamə» poemalarında bir sıra rəvayətlər, bölmələrdə təbiətə, əhalinin əmək məşğuliyyətinə, qonşu ölkələrə və s. aid məlumatlar əldə etmək olar. Aydınadır ki, Azərbaycanın coğrafiya alimlərinin fars və ərəb dilində yazdıqları qiymətli əsərlərinin məktəb coğrafiyasının

taleyinə təsiri ola bilməzdi. Ona görə ki, bu dövrdə vahid məktəb sistemi, dəqiq proqram və xüsusi tədris fənləri yox idi.

Azərbaycanda coğrafiya fənni yalnız XIX əsrin ortalarından etibarən açılan rus, rus-tatar (azərbaycan) və realni məktəblərdə (Bakı, Şamaxı, Şuşa, Gəncə, Şəki və s.) tədris olunmağa başladı. Bu məktəblərdə o zaman rus dilində mövcud olan coğrafiya dərsliklərindən və tədris metodik ədəbiyyatdan istifadə olunurdu.

Azərbaycanda məktəb coğrafiyasının əsasını **Qafur Rəşad Mirzəzadə** qoymuşdur. O, 1909-cu ildə Moskva təbiət-coğrafiya kursunu, 1922-ci ilə isə Bakı Ali Pedaqoji Institutunu (hazırkı Azərbaycan Dövlət Pedaqoji Universiteti) bitirmişdir. 1909-cu ilə Q.R.Mirzəzadə «Qafqazın coğrafiyası» əsərini nəşr etdirir ki, bu da Rusiyada yaşayan bütün türk dilli xalqlar arasında milli dildə yazılmış ilk coğrafiya dərsliyi idi. 1911-ci ildə onun «Ümumi coğrafiya» (birinci hissə), 1916-cı ildə isə «Ümumi coğrafiya» (ikinci hissə) dərslikləri nəşr edilmişdir.

3.2. Sovet hakimiyyəti dövründə məktəb coğrafiyasının inkişafı

Sovet dövründə ilk vaxtlar məktəblərdə vahid proqram yox idi. Yerli hakimiyyət orqanları şəraitə görə öz proqramlarını hazırlayırdılar. Həmin dövrdə yeni dərsliklər olmadığından inqilabdan əvvəlki bəzi dərs kitablarından da istifadə edirdilər. 1921-ci ildə D.N.Anuçinin rəhbərliyi

ilə xüsusi komissiya coğrafiyadan ilkm sovet proqram işləyib hazırlayır. Bu proqramda coğrafiya dərslərinin həcmi artırılır, təlimdə izahedici elementlər gücləndirilir. 1924-cü ildə məktəblərdə vahid tədris planı – QUS proqramları tətbiq olunmağa başlayır və coğrafi biliklər təbiətşünaslıq və icitmaiyyat üzrə mövzuların tərkibinə qatılır.

Coğrafiya məktəb fənni kimi ÜİK(b)P və XKS- nin 1934-cü ilə qəbul etdiyi «İbtidai və orta məktəblərdə coğrafiyanın tədrisi haqqında» qərardan sonra tam bərpa edildi. Məhz bu qərardan sonra yeni dərslilər, müəllimlər üçün dərslər vəsaitləri, atlaslar, tədris şəkiliəri və s. hazırlanmağa başladı. Metodik biliklərin yayılması məqsədi ilə «Məktəbdə coğrafiya» adlı ilk metodik jurnalın nəşrinə başlandı. Bu dövrdə görkəmli coğrafiyaçı və metodist alimlər tərəfindən coğrafiyanın tədrisi metodikasının nəzəri və praktik sahələrinə həsr olunmuş sanballı əsərlər yazılmışdır (V.P.Budanov, A.S.Barkov, İ.A.Vitver, A.A.Rolovinkin, N.N.Baranski, V.Q.Erdeli və b.).

İkinci dünya müharibəsindən sonrakı dövrdə Sovet məktəblərində coğrafiyanın tədrisi metodikası sahəsində təkmilləşmələr aparılmış, coğrafiyanın tədrisinin nəzəri və metodoloji məsələlərinin inkişafına diqqət yetirilir, təlimin təşkil formaları və metodları haqqında çox əhəmiyyətli tədqiqatlar aparılırdı. A.E.Bibik, A.B.Darinski, T.P. Gerasimova, M.K.Kovalevskaya, V.A.Korinskaya, I.S.Matrusov, V.P.Maksakovski və s. rəhbərliyi ilə fundamental

metodik vəsaitlər, dərsliklər, tədqiqat işləri yazılmışdır.

Sovet dövründə Azərbaycan SSR-də məktəb coğrafiyasının inkişafı ilə bağlı görkəmli metodist alimimiz N.Allahverdiyevin tədqiqatı daha sballıdır. Burada həmin dövrdə məktəb coğrafiyasının inkişafı ilə bağlı N.Allahverdiyevin tədqiqatlarını izləyə bilərik (21).

1920-ci ildə Azərbaycan SSR məktəbləri üçün «1920-21-ci dər il üçün bir və iki dərəcəli məktəblərin təxmini dər cədvəli» adı altında respublikamızda ilk tədris planı hazırlanmışdır.

Bu plana əsasən coğrafiyanın bir dərəcəli məktəbin IV və V, iki dərəcəli məktəbin I və II qruplarında (hər qrupda həftədə 3 saat, cəmi 12 saat) keçilməsi müəyyən edilmişdi. Azərbaycan SSR XMK coğrafiya fənni komissiyası həmin tədris planına müvafiq olaraq təxmini proqram layihəsi tərtib edərək rəhbərlik üçün yerlərə göndərmişdir.

1920-ci ildə Qafur Rəşid Mirzəzadənin birinci dərəcəli məktəblərin IV qrupları üçün yazdığı «Coğrafiya» (birinci hissə) tədris vəsaiti çap olunmuşdur. Burada əvvəlcə ümumi coğrafi məsələlərdən bəhs edilir, sonra isə Azərbaycan SSR-nin mövqeyi, ərazisi, relyefi, faydalı qazıntıları, iqlimi və əhalisinin məşğuliyyəti haqqında qısa məlumatlar verilir. 1923-cü ildə respublikamızın bir və iki dərəcəli məktəbləri üçün ilk sovet proqramları nəşr edildi. 1926-cı ildə yenidən işlənildikdən sonra nəşr olunan bu proqramlar təxmini xarakterli idi.

Müəllimlər yerli şəraitdən asılı olaraq proqrama dəyişikliklər edə bilərdilər.

1924-cü ildə Qafur Rəşad Mirzəzadənin proqrama uyğun tərtib etdiyi «Coğrafiya» (II hissə) tədris vəsaiti çap olundu. Vəsaitdə əvvəlcə Qafqazın ümumi coğrafi icmalı verilmişdi. Sonra Zaqafqaziya və Azərbaycan SSR-nin təbii şəraiti, əhalisinin məşğuliyyəti haqqında ümumi məlumatlar verilir. Sonra isə respublikanın ayrı-ayrı qəzalarının təbii şəraiti və əhalisinin məşğuliyyəti haqqında bəhs olunur. Proqrama uyğunluğunu və verilən məlumatın genişliyini nəzərə alaraq Qafur Rəşidin bu kitabını **Azərbaycan SSR coğrafiyası üzrə ilk tədris vəsaiti** hesab etmək olar.

1923-cü il proqramı üzrə bir dərəcəli məktəbin IV qrupunda ümumi coğrafi məlumatlar, V qrupunda isə əvvəlcə Zaqafqaziyanın ümumi coğrafi icmalı, sonra isə Azərbaycanın coğrafiyası ətraflı keçirilirdi. Proqram yaxından uzağa prinsipi üzrə tərtib edilmişdi. Azərbaycan SSR- dən sonra Gürcüstan SSR, Ermənistan SSR, daha sonra isə İttifaqın digər respublika və vilayətləri haqqındakı məlumatlar öyrənilməli idi.

1926-cı ildə Azərbaycan SSR Xalq Maarif Komissarlığının (XMK) bir və iki dərəcəli məktəblər üçün yeni tədris planları qəbul etdi. Yeni tədris planında coğrafiya fənninin I dərəcəli məktəbin IV və V (3 saat), iki dərəcəli məktəbin isə bütün I- IV qruplarında (2 saat) həftədə 14 saat ərzində keçilməsi müəyyən edildi.

Yeni tədris planına müvafiq olaraq bir və iki dərəcəli məktəblər üçün yeni coğrafiya proqramları tərtib edildi. Birinci dərəcəli məktəbin coğrafiya proqramının izahat vərəqəsində göstərilirdi ki, coğrafiya fənni yaxından uzağa prinsipi və diyarşünaslıq materiallarından geniş istifadə etmək əsasında tədris olunmalıdır. Buna görə də hələ birinci dərslərdən başlayaraq ekskursiya təşkil edib buna xüsusi əhəmiyyət verilməlidir. Məktəb otağından başlayaraq küçəyə, ən yaxında olan meydançaya, dəniz sahilinə, kənddə isə çay kənarına, göl sahilinə, yaxındakı təpələrə ekskursiya təşkil etməli və bu ekskursiyada müşahidə olunan dik və çuxur yerlər, dərələr, təpələr bütün yer səthində olan quruluşların nümunəsi ilə tanış ola bilərlər.

1927 və 1928-ci illərdə ikinci dərəcəli məktəblər üçün çap edilmiş coğrafiya proqramlarına birinci qruplarda Azərbaycan SSR coğrafiyasının ətraflı öyrədilməsi və keçilməsi nəzərdə tutuldu. Bununla əlaqədar prof.K.O.Kuzik tərəfindən rus dilində tərtib edilmiş «Azərbaycan SSR-in iqtisadi coğrafiyası» dərsliyi 1928-ci ildə çap edildi. Dərsləkdə Azərbaycan SSR ilə yanaşı Zaqafqaziya Federasiyası, habelə qonşu Gürcüstan SSR və Ermənistan SSR haqqında da məlumatlar verilirdi. Bu əslində Zaqafqaziyanın iqtisadi coğrafiyasına həsr edilən ilk kitab idi. Lakin Kuzikin kitabı statistik materiallarla çox yüklənmişdi, dili ağır və şagirdlərin səviyyəsinə uyğun deyildi.

Bu dövrdə proqram və dərsliklərlə yanaşı respublikanın görkəmli alimləri və metodistləri, öz işini yaxşı bilən qabaqcıl müəllimlər diyarşünaslıq məsələsinə böyük diqqət verir, pedaqoji mətbuatda maraqlı elmi-metodik məqalələr çap etdirir,

müəllimlərin müşavirələrində və yay pedaqoji kurslarında müvafiq məruzələr edir və mühazirələr oxuyurdular. Prof.V.V.Boqaçovun zəngin müşahidə materiallarının ustalıqla ümumilədirilməsi əsasında yazdığı «Bakının ətrafına geoloji ekskursiyalar» adlı əsəri, K.F.Trofimovun

«Lənkəran qəzası ümumtəhsil ekskursiyaları yeri kimi», F.Rzabəylinin «Tənəzzöh (ekskursiya) haqqında» məqaləsi və başqaları misal ola bilər. Sonuncu məqalədə ekskursiyaların təlim-tərbiyə işindəki yeri və əhəmiyyəti düzgün şərh edilirdi. Göstərilirdi ki, müəllimlərlə yanaşı şagirdlər də «ekskursiyaya psixoloji tərdə hazırlaşdırılmalı», «ekskursiyanın materialın sinifdə keçilmiş dərslərdən deyil, dərs planına əsasən keçiləcək dərslərdən intixab etməlidir». Ekskursiyanın müvəffəqiyyəti bir qədər də intizamdan asılıdır, əks halda ekskursiya adi gəzintiyə çevrilir. Eyni zamanda müəllif xəbərdar edirdi ki, çinovnikcəsinə aparılan ekskursiyanın da əhəmiyyəti az olur. Ekskursiya zamanı şagird öyrənən, müəllim isə öyrədən vəziyyətində olmalıdır. Məqalədə ekskursiya materialının sonra işlənilib yekunlaşdırılmasından da bəhs edilirdi.

Dövrünün görkəmli metodisti F.Rzabəyli ekskursiyaya hazırlıq, onun keçirilməsi və yekunlaşdırılması prosesində müəllimin məsul və rəhbər rolunu xüsusi ilə qeyd edirdi. Bununla da o təlim-tərbiyə işində, o cümlədən ekskursiyaların keçirilməsində müəllimin

rəhbər və

istiqlalverici rolunu inkar edib onu şagirdlərlə bərabər hüquqlu «böyük yoldaş» adlandıran «Azad məktəb» nəzəriyyəçilərinə, kompleksçilərə qarşı çıxırdı.

1925-27-ci illərdə Azərbaycan SSR məktəblərində QUS-un kompleks proqramlarına keçmək üçün hazırlıq işləri aparıldı. 1928-29-cu dərəcə ilinin ikinci yarısında bir dərəcəli məktəbdə və yeddiillik məktəblərin I və II qruplarında rəsmən QUS proqramları tətbiq edildi. Lakin Azərbaycan XMK III qruplar üçün kompleks proqramları və müvafiq tədris kitabları nəşr edə bilmədi. Buna görə də «Məktəblər III qrupdan yenə də köhnə proqramlarına qayıtmalı oldular». Digər tərəfdən isə o zaman təriflənən və geniş təbliğ edilən «tədqiqat», «laborator», «Dalton- plan» metodlarını rəğbətlə qarşılayan Azərbaycan müəllim kütləsi təcrübədə sınaq olmuş, lakin haqsız olaraq dərin pedaqoji mətbuatda,

«passiv» və «köhnə» adlandırılan metodlardan və təşkilat formalarından əl çəkmədi. Məktəblərdə

«yeni üsullar» və QUS-un kompleks proqramları rəğbətlə qarşılanmadı. Bu münasibətlə Gəncə qəzasının məktəblərində 1928-29-cu dərəcə ilinin əvəllərində aparılmış yoxlama arayışında yazılmışdır ki, «bütün məktəblərdə daha çox

evrestik və mühazirə üsulları tətbiq edilir. Əmək məktəblərinin yeni üsulları bizim müəllimlər kütləsinin rəğbətini qazanmamışdır, aktik əmək üsulu heç bir məktəbdə işlədilmir». Dəmir yolu ictimai tərbiyə idarəsinin 1927-28-ci dərslər ili üzrə olan hesabatında göstərilir ki, «məktəblərdə müsahibə, ekskursiya, illüstrasiya, demonstrasiya, evristik, qismən də tədqiqatda laborator üsulları tətbiq olunur». Bunun kimi Göyçay qəzasının 1927-28-ci illərə aid hesabatında qeyd edilir:

«Təbiyyat, ictimaiyyət, coğrafiya kimi bəzi fənlər əyani olaraq öyrədilir. Keçilmiş dərslər müxtəlif diaqramlar, sərgilər, kolleksiyalar, rəsmxətlər və s.lə yekunlaşdırılır. Ekskursiya işləri də tədris planı ilə əlaqədar aparılır». Beləliklə, 1924-cü ildən QUS-un kompleks proqramlarının tətbiq edildiyi və fənlərin, o cümlədən coğrafiyanın varlığının heçə endirildiyi Rusiya Federasiyası məktəblərindən fərqli olaraq Azərbaycan SSR məktəbləri əsasən fənn sistemi yolu ilə işləməkdə davam etdilər. Əvvəlki illərdə olduğu kimi 1929-31-ci illərdə də coğrafiya və digər ümumtəhsil fənləri müstəqil saxlandı. 1926-cı il proqramları üzrə köhnə dərsliklərdən istifadə olunmaqla sistemik tədris edildi. İyirminci illər Azərbaycanda məktəb coğrafiyasının inkişaf dövrü kimi xarakterikdir. Bu dövrün ən mühüm nailiyyətlərindən biri coğrafiyanın tədrisində diyarşünaslıq prinsipinin həyata keçirilməsidir.

Tədris və sinifdən kənar ekskursiyalar, ətraf təbiət və yerli əhalinin təsərrüfat fəaliyyəti üzərində müşahidədən, neft mədənlərində, zavodlarda, fabriklərdə, pambıq plantasiyalarında istehsal prosesləri ilə bilavasitə tanışlıq geniş inkişaf etmişdi.

Kommunist partiyasının və Sovet hökumətinin otuzuncu illərdə məktəb haqqında, dərsliklərin unifikasiyası və xüsusilə ümumtəhsil məktəbləri ilə coğrafiyanın tədrisi haqqında qəbul etdiyi tarixi qərarlar respublikada coğrafi təhsilin inkişafında və ali təhsilli coğrafiya müəllim kadrlarının hazırlanmasında böyük əhəmiyyətə malik oldu.

ÜİK(b)P MK-nın «İbtidai və orta məktəb» 5 sentyabr 1931-ci il qərarı sovet məktəblərində təlim-tərbiyə işinin fənn sistemi yoluna keçməsinin əsasını qoydu. Coğrafiya fənninin qanuni hüquqları özünə qaytarılırdı. Coğrafiyanın tədrisi sahəsində yeni bir inkişaf dövrünün başlanğıcı qoyuldu.

ÜİK(b)P MK-nın «İbtidai və orta məktəb haqqında tədris proqramları və rejimi haqqında» 25 avqust 1932-ci il tarixli qərarına müvafiq olaraq digər sovet respublikaları kimi Azərbaycan SSR ümumtəhsil məktəbləri üçün də yeni tədris planları və proqramları yaradıldı. Respublikanın məktəbləri 1932-33-cü dərs ilinin ortalarından etibarən yeni proqramlarla iş aparmağa başladılar.

1933-34-cü dərs ilindən məktəblərimizdə Azərbaycan SSR coğrafiyası ibtidai məktəbin III siniflərində 12 saat ərzində keçilməyə başladı.

Qeyd etmək lazımdır ki, o zaman Azərbaycan SSR Xalq Maarif Komissarlığının (XMK) coğrafiya və digər fənlər üzrə hazırladığı proqram və dərs kitablarının keyfiyyəti Rusiya Federasiyası XMK tərəfindən hazırlanan proqram və dərsliklərin keyfiyyətindən aşağı olurdu. Azərbaycan KP MK bunu nəzərə alaraq 1933-cü il may ayının 20-də ibtidai və orta məktəb proqram və dərsliklərinin ümumiləşdirilməsi haqqında xüsusi qərar qəbul etdi. Bu qərara əsasən Azərbaycan SSR məktəblərindən bir sıra ümumi fənlər, o cümlədən coğrafiya fənni Rusiya Federasiyası XMK tərəfindən hazırlanan proqram və dərsliklər əsasında tədris olunmağa başladı.

Lakin o zaman Rusiya Federasiyası XMK tərəfindən hazırlanan coğrafiya proqramı və dərsliklərində də bir sıra nöqsanlar var idi.

Belə ki, proqramlarda verilən coğrafi nomenklatura həddindən artıq çox idi. Proqrama fiziki coğrafiya materialı əlavə edildiyi halda iqtisadi coğrafiya materialı ixtisar olunmamışdı. Buna görə də proqram və dərsliklər şagirdlər üçün ağır idi. Bu nöqsanlar partiya və hökumətin «İbtidai və orta məktəbdə coğrafiyanın tədrisi haqqında» 1934-cü il 15 may tarixli qərarı ilə aradan qaldırıldı. ÜİK(b)P MK və SSRI XKS özünün bu qərarında coğrafiyanın tədrisində çox ciddi nöqsanları aşkara çıxardı, coğrafiya proqramlarının və dərsliklərinin nəzərdən keçirilməsini zəruri saydı və müttəfiq respublikaların XMK-ni əldə rəhbər tutmaq üçün konkret təkliflər və metodoloji göstərişlər

verdi. Qərara əsasən yeni coğrafiya proqramları, dərsliklər hazırlandı. Ali təhsilli coğrafiya müəllim kadrlarının hazırlanması gücləndirildi. 1934-35-ci tədris ilindən SSRI, o cümlədən Azərbaycan SSR məktəblərində coğrafiya fənni yeni proqramlar üzrə tədris olunmağa başladı. VII sinifdə Azərbaycan SSR coğrafiyasının 12 saat ərzində keçilməsi nəzərdə tutuldu. «Müəllimə kömək» məcmuəsində (1940-cı il №2) VII sinifdə «Qafqaz», VIII sinifdə

«Zaqafqaziya» mövzularını tədris edərkən Azərbaycan SSR haqqında şagirdlərə daha ətraflı məlumat vermək haqqında müəllimlərə metodik göstəriş verildi. Lakin müvafiq proqram və tədris vəsaitinin olmaması üzündən 1942-ci ilə qədər ibtidai məktəblərdə, 1946-cı ilə qədər isə yeddi illik və orta məktəblərdə Azərbaycan SSR coğrafiyasının tədrisi ləngidi. Çünki M.Ə.Zülfüqarovun göstərdiyi kimi «1934-cü il 15 may tarixli qərarın ciddi tələbindən sonra bir daha coğrafiyanı xəritəsiz, kitabsız ətraflı öyrətməyə heç kəs cəsarət etmirdi. İxtisaslı coğrafiya müəllimlərinin olmaması bu işi daha da ləngidirdi».

Azərbaycan xalq maarifi və ali təhsil tarixində ilk dəfə olaraq 1934-35-ci tədris ilində V.I.Lenin adına API-də coğrafiya ixtisası üzrə tələbə qəbul edirdi və bununla da ali təhsilli coğrafiya müəllim kadrlarının hazırlanmasına başladı. Respublikada ali təhsilli coğrafiya müəllimi kadrlarının hazırlanması ümumtəhsil məktəblərində coğrafiya fənninin tədrisinin

keyfiyyətinin yüksəldilməsinə səbəb olmaqla yanaşı, coğrafiya elminin, coğrafiya tədrisi metodikasının da inkişafına təkan verdi. V.I.Lenin adına API-nin coğrafiya fakültəsinin məzunlarının elmi-tədqiqat fəaliyyəti nəticəsində respublikada coğrafiya tədrisi metodikası kimi xüsusi elm sahəsi yaranmışdır. Qeyd etmək lazımdır ki, indiyədək respublikamızda coğrafiya tədrisi metodikası sahəsində namizədlik dissertasiyası müdafiə edib pedaqoji elmlər namizədi adını almış metodistlərin hamısı API-nin məzunlarıdır.

Azərbaycan XMK partiya və hökumətin məktəblərində coğrafiyanın tədrisi haqqında 15 may 1934-cü ildə qəbul etdiyi tarixi qərarı rəhbər tutaraq 30-cu illərdə dərsliklərin ruscadan tərcüməsi, nəşri, xəritələrlə məktəbin təchizi sahəsində xeyli iş gördü. İlk dəfə 1938-39-cu tədris ilində Azərbaycan SSR-in fiziki və inzibati tədris divar xəritələri azərbaycanca və rusca nəşr edildi, 1949-cu ildə ikinci dəfə nəşr olundu.

Azərbaycan SSR MN kollegiyası respublikanın qabaqcıl coğrafiya müəllimi və metodisti Bağır Axundovun əsaslandırılmış təqdimatı üzrə 7 iyun 1941-ci ildə IV sinifdə SSRI coğrafiyasının tərkibində Azərbaycan SSR coğrafiyasının 16 saat həcmində keçilməsi haqqında qərar qəbul etdi. Nazirliyin 1942 və 1945-ci illərdə nəşr etdirdiyi ibtidai və orta məktəbin coğrafiya proqramında Azərbaycan SSR coğrafiyasının məzmununda heç bir dəyişiklik edilmədən bu

saatların miqdarı 20-yə çatdırıldı. 1942-ci ildə Bağır Axundovun IV siniflər üçün yazdığı, 3 çap vərəqi həcmində olan Azərbaycan SSR coğrafiyası tədris vəsaiti Azərbaycan və rus dillərində çap olundu. 1945-48-ci illərdə bu vəsait «Azərbaycan SSR coğrasiyası» adlı altında L.Q.Terexovun və V.L.Erdelinin «SSRİ coğrafiyası» dərslisinin Azərbaycanca nəşrinə əlavə edilərək çap olundu. 1949-cu ildə Osman Osmanovun IV siniflər üçün 5 çap vərəqi həcmində yazdığı «Azərbaycan SSR coğrafiyası» tədris vəsaiti çapdan çıxdı. Bu vəsait yenidən işləndikdən sonra 1950-ci ildə ikinci dəfə və 1951-ci ildə təkrarən nəşr edildi. 1952 və 1953-cü illərdə isə Ənvər Şıxlınskinin IV siniflər üçün yazdığı «Azərbaycan SSR coğrafiyası» çap edilmişdir. Lakin sonralar tədris planında IV sinifdə SSRİ coğrafiyası təbiətşünaslıqla əvəz olundu və müvafiq vəsaitlərin nəşrinə ehtiyac olmadı. Eyni zamanda VII və VIII siniflərdə Azərbaycan SSR fiziki və iqtisadi coğrafiyası tədris edildiyinə görə təkrara yol verməmək üçün IV sinifdə Azərbaycan SSR coğrafiyanın tədrisi 1956-57-ci tədis ilindən etibarən dayandırıldı. Belə ki, hələ Azərbaycan SSR MN 1942-ci ildə nəşr edilmiş coğrafiya proqramında VII sinifdə «Qafqaz» mövzusunda verilmiş 8 saatın 4 saatının Azərbaycan SSR fiziki coğrafiyasına və VIII sinifdə «Zaqafqaziya» mövzusunda ayrılan 11 saatın 6 saatının Azərbaycan SSR iqtisadi coğrafiyasının öyrədilməsi üçün ayırmaq haqda rəsmi göstəriş verilmişdi.

1945-46-cı dərslər ilindən etibarən VII-VIII siniflərdə Azərbaycan SSR coğrafiyası təsdiq edilmiş xüsusi proqram üzrə tədris edilməyə başladı. 1947-ci ildə IV, VII və VIII siniflər üçün hazırlanmış coğrafiya proqramı ayrıca kitabça halında rus dilində də çap edilib məktəblərə göndərildi. Sonralar bu proqramlar tərcümə və nəşr prosesində ümumittifaq proqramlarına daxil edilərək nəşr olundu. Proqramda VII sinifdə Azərbaycan SSR fiziki coğrafiyasının tədrisinə 12 saat (1954-cü ildən 14 saat), VIII sinifdə Azərbaycan SSR coğrafiyasının tədrisinə 10 saat (1954-cü ildən 14 saat) verilmişdi. Həmin proqram üzrə Azərbaycan SSR coğrafiyası dərsliyinin yazılması Azərbaycan SSR EA coğrafiya bölməsinə tapşırıldı. 1950-ci ildə Ə.Şıxlınskinin redaktəsi ilə VII-VIII siniflər üçün Azərbaycan SSR coğrafiyası dərsliyi nəşr edildi. 1960-cı ilə qədər bu dərslük bəzi dəyişikliklər edilməklə iki dəfə yenidən çap olundu. Şagirdlərin, ali məktəb tələbələrinin və coğrafiya müəllimlərinin Azərbaycan SSR coğrafiyasına dair ana dilində zəngin bilik əldə etmələrində bu kitab mühüm rol oynamışdır. Lakin onun dili xeyli qəliz, mətn materialı proqramın tələbindən yüksək və mürəkkəb idi. Buna görə də onun mənimsənməsi asandı.

1960-82-ci illərdə Azərbaycan SSR fiziki coğrafiyası prof.Qasım Gülün, Azərbaycan SSR iqtisadi coğrafiyası isə prof.Hadı Əliyevin eyni adlı dərslükləri üzrə tədris edilmişdi.

1960-cı ilə qədər Azərbaycan SSR fiziki və iqtisadi coğrafiyası əsasən SSRI fiziki və iqtisadi coğrafiya kurslarına verilən saatların sıxlaşdırılması sayəsində əldə edilən vaxt hesabına tədris olunur. Bu şagirdlərin yüklənməsinə səbəb olur, SSRI coğrafiyasının yaxşı mənimsənilməsinə maneçilik törədirdi. Ümumittifaq coğrafiya prqramında 1960-cı ildən etibarən «Öz vilayəti, MSSR» mövzusunun ayrılması və onun öyrənilməsinə əvvəllər 11 saat, sonralar isə 5 saat vaxt ayrılması ilə əlaqədar olaraq bu çətinlik xeyli azaldı.

Qeyd etmək lazımdır ki, 60-cı illərdə SSRI fiziki və iqtisadi coğrafiya kursları əvəzinə məktəblərdə özünü doğrultmayan ölkəşünaslıq xarakterli SSRI coğrafiyası (VII sinifdə dərslərin II yarısı və VIII sinif) kursu tədris edildiyi dövrdə Azərbaycan SSR fiziki coğrafiyasının (17 saat) VII sinifdə, Azərbaycan SSR iqtisadi coğrafiyasının (15 saat) VIII sinifdə ayrı-ayrılıqda tədris edilməsi məktəbdə müvafiq elm sahələrinin təmsil olunması nöqtəyi- nəzərindən çox mühüm elmi, metodik və praktik əhəmiyyətə malik idi. Belə ki, VII sinifdə Azərbaycan SSR-nin Ümumi fiziki coğrafi icmal (11 saat) və fiziki-coğrafi sahələri (Böyük Qafqaz, Kiçik Qafqaz, Lənkəran, Kür-Araz), VIII sinifdə isə əvvəlcə respublikanın iqtisadi coğrafi icmal (10 saat) və iqtisadi rayonlar (Abşeron, Şamaxı, Lənkəran, Kür-Araz, Şəki-Zaqatala, Kirovabad-Qazax, Kəlbəcər-Laçın, Naxçıvan MSSR və DQMV) keçilirdi.

1971-72-ci dərslər ilindən etibarən respublikanın coğrafiyasını daha dərindən, həm də SSRI coğrafiyasına xələl gətirmədən öyrənmək məqsədilə VII sinifdə Azərbaycan SSR məktəblərinin tədris planında Rusiya Federasiyası məktəblərindən fərqli olaraq coğrafiya fənninə dərslər ilinin II yarısında 2 saat əvəzinə, 3 saat vaxt verildi. VIII sinifdə isə əlavə vaxt ayırmaq mümkün olmadı. Bununla əlaqədar olaraq Azərbaycan SSR fiziki və iqtisadi coğrafiyası «Azərbaycan SSR coğrafiyası» adı altında birləşdirilərək 1972-79-cu illərdə 24 saat ərzində VII sinifdə dərslər ilinin sonunda tədris olundu. Respublikanın coğrafiyasının kompleks ölkəşünaslıq istiqamətində öyrənilməsi şagirdlərin fiziki coğrafiya üzrə olan biliklərin yekunlaşdırıb yerli coğrafiyanın nümunəsində ümumiləşdirməli və şagirdləri iqtisadi coğrafiyanı, birinci növbədə SSRI-nin iqtisadi coğrafiyası dərindən öyrənməyə hazırlamalı idi. Azərbaycan SSR coğrafiyası aşağıdakı bölmələrdən ibarət idi: fiziki coğrafi icmal (6 saat), iqtisadi coğrafi icmal (7 saat), respublikanın təbii-iqtisadi rayonları (5 saat), o cümlədən Böyük Qafqaz sahəsindəki təbii-iqtisadi rayonlar (2 saat), Abşeron, Quba-Xaçmaz, Şamaxı- İsmayilli, Şəki-Zaqatala, Kiçik Qafqaz sahəsindəki təbii-iqtisadi rayonlar (1 saat), Kirovabad-Qazax və Qubadlı-Laçın-Kəlbəcər, Kür-Araz təbii-iqtisadi rayonu (1 saat), Lənkəran təbii- iqtisadi rayonu (1 saat), Naxçıvan MSSR və Dağlıq Qarabağ Muxtar Vilayəti (DQMV). Məzmunundan

göründüyü kimi, Azərbaycan SSR coğrafiyası təbiət-insan istehsalat tsiklləri arasında olan qarşılıqlı əlaqə, asılılıq və səbəbiyyəti parlaq surətdə göstərməyə imkan verməli, lüzumsuz təkrarlama hallarını aradan qaldırmalı, məktəbdə kompleks ölkəşünaslığı təmsil etməli, SSRI iqtisadi coğrafiyası kursunu diyarşünaslıq əsasında qurmağa imkan verməli idi. Təəssüf ki, Azərbaycan SSR Maarif Nazirliyi (MN) qapalı müsabiqə elan etməsinə baxmayaraq müvafiq tədris vəsaitinin hazırlanıb çap olunmasını təmin etmədi. Prof.Q.K.Gülün və prof.H.B.Əliyevin köhnə proqramlar üzrə vaxtı ilə yazdıqları Azərbaycan SSR-in fiziki və iqtisadi coğrafiyası tədris vəsaitləri 1978-ci ilədək çap olunmaqda davam etdi. Belə bir vəziyyət (proqram yeni, tədris vəsaitləri qoşa və köhnə), həm də kompleks ölkəşünaslıq səpkili Azərbaycan SSR coğrafiyası proqramının təcrübədə özünü doğrultmaması, birinci növbədə Azərbaycan SSR-ə aid iqtisadi coğrafi materialın SSRI iqtisadi coğrafiyası keçilməmişdən bir il əvvəl, həm də ölkənin vahid ərazi istehsal kompleksindən təcrid olunmuş surətdə tədrisindən irəli gələn elmi-praktik məhdudiyətlər respublikanın coğrafiyasının tədrisinin qoyuluşunda köklü dəyişikliklər aparmağı tələb etdi.

Azərbaycan SSR MN təsdiq etdiyi və 1979-cu ildə nəşr olunan yeni coğrafiya proqramında respublikanın fiziki coğrafiyasının VII sinifdə, SSRI fiziki coğrafiyasının tərkibində, iqtisadi coğrafiyasının isə VIII sinifdə, SSRI

iqtisadi coğrafiyasının tərkibində öyrənilməsi müəyyən edildi. Yeni proqram üzrə Azərbaycan SSR fiziki coğrafiyasını əvvəlki iki kursun sonunda deyil, bilavasitə respublikanın ərazisi daxil olan Qafqaz regionu öyrənildikdən sonra tədris etmək nəzərdə tutuldu. Belə bir yanaşma Azərbaycan SSR ərazisini Qafqazla birlikdə kiçik miqyasda, ayrılıqda isə orta və iri miqyasda öyrənməyə və bunun əsasında şagirdlərə hər hansı bir ərazinin müxtəlif miqyaslarda tədqiqi və öyrənilməsi haqqında təsəvvür yaratma imkan verir.

Azərbaycan SSR fiziki coğrafiyası (25 saat) proqramı aşağıdakı hissələrdən ibarət idi:

1. Azərbaycan SSR-in fiziki-coğrafi icmal (18 saat)
2. Azərbaycan SSR-in fiziki-coğrafi vilayətlərinin təbii şəraiti və təbii ehtiyatları (6 saat)
3. Məktəbin yerləşdiyi muxtar respublikanın, muxtar vilayətin və ya iqtisadi rayonun təbiəti və təsərrüfatı (5 saat) və təkrar (1 saat).

Azərbaycan SSR-in fiziki coğrafiyası proqramında təbii şəraitin və onun ayrı-ayrı komponentlərini təsərrüfat cəhətdən qiymətləndirilməsi, insanların ictimai istehsal fəaliyyətinin təsiri nəticəsində onların dəyişdirilməsi, rekonstruksiyası, mühafizəsi, habelə meliorasiya, suvarma, su təchizatı məsələlərinə geniş yer verilmişdi. Praktiki işlər sistemində yerli süxurlardan mineral kolleksiyası hazırlanması, məktəb yerləşən məntəqə üçün ümumi radiasiyanın miqdarını, buxarlanma və

rütubətlik əmsalının, şaxtalı və temperaturu 10°C- dən yuxarı olan günlərin hesablanması, xəritələrin tutuşdurulması əsasında təklif edilən rayonun kompleks xarakteristikasının tərtibi, Nabran-Şahdağ, Puşkin-Kömürköy xətləri üzrə landsaft profillərinin tərtibi və s. kimi politexnik təhsil əhəmiyyətli konstruktiv məsələlər mühüm yer tuturdu.

VIII sinifin tədris planı Azərbaycan SSR iqtisadi coğrafiyasının öyrənilməsinə VII sinifdəki kimi xeyli saat ayırmağa imkan vermirdi. Buna görə də respublikanın xalq təsərrüfatı sahələrinin (sənaye, kənd təsərrüfatı və nəqliyyat) SSRİ-nin müvafiq təsərrüfat sahələrinin coğrafiyasına həsr edilmiş mövzuların tədrisi prosesində, ölkənin ümumi təsərrüfat sisteminin üzvi bir həlqəsi kimi, onunla qarşılıqlı əlaqə və müqayisə şəraitində öyrənilməsi nəzərdə tutulmuşdu. Respublikanın iqtisadi rayonları isə Zaqafqaziya mövzusunun sonunda 5 saat ərzində tipik plan üzrə öyrənilirdi. Rayonun ərazisində formalaşan sənaye qovşaqları, aqrar-sənaye birlikləri, tikinti industriyası ilə yanaşı xidmətedici və qeyri-istehsal sahələrinin coğrafiyasına da diqqət artırıldı. Yeni proqramın tələblərinə əsasən B.Budaqov və H.Əliyev tərəfindən VII-VII siniflər üçün yazılmış Azərbaycan SSR coğrafiyası (I hissə Azərbaycan SSR fiziki coğrafiyası, II hissə Azərbaycan SSR iqtisadi coğrafiyası) dərsliyi 1982-ci ildə rusca, 1983-cü ildə isə Azərbaycanca çap edildi.

Ölkədə məktəb islahatının tələblərinə uyğun olaraq bütün tədris proqramları kimi 1983-cü ildə Azərbaycan SSR coğrafiyası proqramı da təkmilləşdirildi. VIII sinifdə Azərbaycan SSR iqtisadi rayonlarının öyrənilməsinə verilən saatlar 5 saat artırılaraq 10 saata çatdırıldı. Bununla yanaşı təkmilləşdirmə prosesində proqramda bir sıra əsassız əlavələr və yerdəyişmələr aparıldı. Belə ki, proqrama olduqca çox nomenklatura və təlim-tərbiyə əhəmiyyəti az olan bəzi materiallar əlavə edildi. Azərbaycan SSR fiziki coğrafiyasının tədrisi Qafqazdan təcrid edilərək dərslərinin sonuna keçirildi. Eyni zamanda Azərbaycan SSR iqtisadi rayonlarının tədrisi də Zaqafqaziya iqtisadi rayonunun keçildiyi vaxtdan xeyli sonra, dərslərinin axırını keçirildi. Bu kimi əsassız dəyişikliklər təlimin diyarşünaslıq və vahidlik prinsipinə zidd olmaqla yanaşı dərslərlə proqram arasında xeyli fərq meydana çıxardı. Belə ki, proqramda olan bir çox fakt, xüsusi nomenklatura dərslərdə, atlasda olmadı. Dərslərlərin hər beş ildən bir çap edildiyi şəraitdə proqramın heç bir ehtiyac olmadan «orijinalıq» xatirinə dəyişdirilməsi sanki çətinlik yaratdı.

1950-1985-ci illər arasında respublikamızda coğrafiya elminin və məktəb coğrafiyasının inkişafı, məktəblərin yuxarı siniflərində Azərbaycan SSR fiziki və iqtisadi coğrafiyasının vahid proqram və dərslərlə üzrə geniş miqyasda tədrisi coğrafiya tədrisi metodikası sahəsində elmi-tədqiqat işlərinin genişlənməsinə, yüksək

ixtisaslı, elmi dərəcəli metodist kadrların hazırlanmasına imkan vermişdir. İlk dəfə 1955- ci ildə M.Ə.Zülfüqarov VII sinifdə Azərbaycan SSR fiziki coğrafiyasının tədrisi metodikasına həsr olunmuş namizədlik dissertasiyasını müdafiə etdi. 1959-cu ildə H.Ə.Sadıxlı Azərbaycan SSR coğrafiyasının tədrisində əyanilik mövzusunda, 1962-ci ildə S.H.Məcıdov Azərbaycan SSR coğrafiyasının tədrisində diyarşünaslıq materiallarında istifadəyə həsr olunmuş namizədlik dissertasiyasını başa çatdırdı. Sonralar aspirantura yolu ilə yetişdirilən gənc metodistlər isə təkcə respublika üçün deyil, bütün ölkə üçün əhəmiyyəti olan mövzularda namizədlik dissertasiyaları hazırladılar.

Məsələn, N.N.Allahverdiyev «Coğrafiya üzrə tədris ekskursiyalarının təşkili və keçirilməsi metodikası» (1964), B.A.Paşayevin «VI-VII sinif şagirdlərində Ümumcoğrafi anlayışların formalaşdırılması» (1972) və D.M.Ələsgərovun 1976-cı ildə «Fiziki coğrafiya kurslarında kartoqrafik biliklərin və bacarıqların formalaşdırılması» mövzusunda namizədlik dissertasiyaları müdafiə etdilər.

Elmi-metodik kadrların çoxalması sayəsində respublika metodik məsələlərin həlli sürətləndi, pedaqoji mətbuatda, xüsusən «Azərbaycan məktəbi» jurnalında S.M.Kırov adına ADU elmi əsərlərinin «Geologiya-coğrafiya» seriyasında, V.I.Lenin adına API-nin elmi əsərlərində coğrafiya metodikasına həsr olunmuş sanballı məqalələr çap edilməyə başladı. 1964-cü ildən başlayaraq Azərb.

SSR MN «Tarix, ictimaiyyət və coğrafiya tədrisi» adlı xüsusi metodik məqalələr məcmuəsi buraxır. İldə 6 nömrəsi çap olunan bu məcmuədə coğrafiya tədrisi metodikasının müəllimlər üçün daha çox əhəmiyyət kəsb edən ən yeni məsələlərinin həllinə, işıqlandırılmasına, şərhinə həsr edilmiş onlarla məqalələr çap olunur.

Respublikada coğrafiya metodikasının inkişafında 1950-66-cı illər arasında prof.R.X.Piriyev, dosentlərdən M.A.Zülfüqarov, S.H.Məcidov, H.Ə.Sadıxlı, N.N.Allahverdiyev, B.A.Paşayev, D.M.Ələsgərov, müəllimlərdən Rəcəb Yaqubov, Sabir Quliyev tərəfindən yazılmış və kütləvi tirajla çap olunmuş metodik əsərlər və tədris vəsaitləri mühüm rol oynamışdır.

Sovet dövründə məktəblərin kartoqrafik tədris vəsaitlərilə təchizi xeyli yaxşılaşmışdır. Ümumittifaq miqyasında hazırlanan xəritə və atlaslardan əlavə Azərbaycan SSR-nin fiziki, iqtisadi, landşaft, iqlim, əhali, siyasi-inzibati və s. divar xəritələri Azərbaycan və rus dillərində kütləvi tirajla çap edilmişdir. 1979-cu ildə isə Azərbaycan SSR-nin kompleks tədris ölkəşünaslıq xəritəsi böyük tirajla (100 min azərbaycan dilində, 50 min rus dilində) çap edilmişdir. Azərbaycan SSR coğrafiyasının tədrisini əyaniləşdirmək üçün «Azərbaycan SSR- in çay və gölləri», «Azərbaycan SSR-nin landşaft qurşaqları», «Azərbaycan SSR» kimi hər biri iki hissədən ibarət olan rəngli tədris filmləri hazırlanmışdır. 1985-ci ildə kütləvi tirajla

«Azərbaycan SSR kontur xəritəsi» çap edilmişdir (21).

3.3. Azərbaycan Respublikasında (müstəqillik illərində) məktəb coğrafiyasının məzmununda və quruluşunda baş verən dəyişikliklər

Müstəqillik illərində məktəb coğrafiyasının quruluşunda və məzmununda əsaslı dəyişikliklər baş verdi. Bu da təsadüfi deyil. Azərbaycan artıq müstəqil dövlət olduğundan özünün təhsil siyasətini də yenidən qurmalı, keçmiş imperiya ideologiyasından azad, milli, mənəvi dəyərlərimizə əsaslanan, keyfiyyətə yeni təhsil müəssisələrinin yaranmasına nail olunmalı idi. İlk növbədə ideoloji cəhətdən yeni dövrün tələblərinə cavab verən proqram və dərsliklərin hazırlanması vacib idi.

1992/93-cü illərdə tədris ili üçün coğrafiya proqramı hazırlanarkən ilk növbədə SSRİ coğrafiyasının tədrisdə yerini doldurmaq və ölkədə ümumi icbari təhsilin VIII sinifdən götürülməsinin nəzərə alınmasına çalışılmışdı. Ən mühüm yenilik isə ilk dəfə olaraq məktəbin sonuncu sinfində (o dövrdə 10 illik təhsil idi) coğrafiyanın tədrisinin həyata keçirilməsindən ibarət idi. Coğrafiyanın V – X siniflərdə aşağıdakı kursların tədris edilməsi nəzərdə tutulmuşdu:

1. Ümumi fiziki coğrafiya – V sinif, 68 saat (həftədə 2 saat)

2. Materiklər və okeanlar coğrafiyası – VI sinif, VII sinif (I və II rüblər), 153 saat (həftədə 3 saat)

3. Azərbaycan Respublikasının fiziki coğrafiyası – VII sinif (III və IV rüblər), 51 saat (həftədə 3 saat)

4. Dünyanın iqtisadi və sosial coğrafiyası (ümumi hissə) – VIII sinif (I və II rüblər), 51 saat (həftədə 3 saat)

5. Azərbaycan Respublikasının iqtisadi və sosial coğrafiyası – VIII sinif (III və IV rüblər), 51 saat (həftədə 3 saat)

6. Dünyanın iqtisadi və sosial coğrafiyası (regional hissə) – IX sinif, 51 saat (həftədə 2/1 saat)

7. Türk dünyasının coğrafiyası – X sinif, 34 saat (həftədə 1 saat)

Nəzərə alınmışdır ki, yeni məktəb konsepsiyasında icbari təhsilin müddəti on ildən səkkiz ilə endirildiyindən səkkizillik məktəbi bitirən şagirdin fiziki, iqtisadi və sosial coğrafiya, Azərbaycan Respublikası üzrə ən zəruri biliklərə yiyələnmə bilsinlər.

Doğrudur, coğrafiya kurslarının strukturunun belə bölgüsü cəmi bir dərs ili üçün aparıldı və köhnə dərsliklər əsasında tədris olunurdu. Aydınır ki, belə quruluş çox nöqsanlı idi və ayrı-ayrı kurslar arasında çox dolaşıqlıq yaranırdı. Odur ki, 1993-cü ildə məktəb coğrafiyasının quruluşunda daha əsaslı dəyişikliklər aparıldı və yeni proqram layihəsi işlənilib hazırlandı. Beləliklə, coğrafiya fənninin aşağıdakı strukturu qəbul edildi:

1. Ümumi fiziki coğrafiya – VI sinif, 68 saat (həftədə 2 saat)
2. Materiklər və ölkələr coğrafiyası – VII sinif, 102 saat (həftədə 3 saat)
3. Azərbaycan Respublikasının coğrafiyası – VIII sinif, 102 saat (həftədə 3 saat), I yarımil – Azərbaycan Respublikasının fiziki coğrafiyası; II yarımil – Azərbaycan Respublikasının iqtisadi və sosial coğrafiyası
4. Yerşünaslıq – IX sinif, 51 saat, I yarımil (həftədə 3 saat)
5. Dünyanın iqtisadi və sosial coğrafiyası – IX sinif, 51 saat, II yarımil (həftədə 3 saat); X sinif, 51 saat (həftədə 2/1 saat)
6. Türk dünyasının coğrafiyası – XI sinif, 34 saat (həftədə 1 saat)

Proqram 11 illik təhsil pilləsi üçün nəzərdə tutulur və icbari təhsil VIII sinifdə bitirdi. Proqramın quruluşu xətti inkişafdan konsentrik inkişaf yoluna uyğun şəkildə tərtib olunurdu. Əsas məqsəd məcburi təhsilini başa vuran (VIII sinifdə) gənclərə dünya və Azərbaycan coğrafiyası haqqında zəruri məlumatların verilməsi idi.

- «Materiklər və okeanlar coğrafiyası»
«Materiklər və ölkələr coğrafiyası» kursu ilə, başqa sözlə, fiziki-coğrafi ölkəşünaslıq coğrafi ölkəşünaslıq kursu ilə əvəz olunurdu. Burada əsas məqsəd icbari təhsil pilləsini bitirən şagirdlərdə ümumi fiziki coğrafi biliklərlə yanaşı kompleks ölkəşünaslıq (ölkələr), iqtisadi və sosial coğrafiyanın bir sıra anlayışları

haqda zəruri bilik və bacarıqların aşılması idi.

- Proqramda məktəbin axırıncı pilləsində coğrafiya fənninin daha dərindən tədris edilməsi nəzərdə tutulurdu. Bu pillədə əvvəlki illərdən fərqli olaraq orta məktəb üçün tamamilə yeni olan Yerşünaslıq (IX sinif) və Türk dünyasının coğrafiyası (XI sinif) kurslarının tədris edilməsi planlaşdırılırdı. Bu pillədə, həmçinin bir il yarım (IX sinifdə II yarımildə və X sinifdə il boyu olmaqla) tamamilə yeni məzmununda və yeni səpkidə verilən «Dünyanın iqtisadi və sosial coğrafiyası» kursunun tədrisi də nəzərdə tutulmuşdu.

1997-ci tədris ilində proqramın strukturunda yenidən dəyişiklər aparıldı. Bu da icbari təhsilin IX sinifdən XI sinifə keçirilməsi ilə bağlı olmuşdur. İcbari təhsil pilləsində şagirdlərin iqtisadi coğrafi biliklərlə, bəzi ölkələrlə tanış olmasını nəzərdə tutan əvvəlki variantdan fərqli olaraq VII, IX və X siniflərdəki coğrafiya kurslarında bəzi struktur dəyişikliklər edildi. Belə ki, VII sinifdə «Materiklər və ölkələr coğrafiyası» kursunun adı əvvəlki kimi «Materiklər və okeanlar coğrafiyası» adlandırıldı. İcbari təhsilin XI sinifə keçirilməsi artıq materikləri öyrənərkən ayrı-ayrı ölkələr haqqında geniş məlumat verilməsinə ehtiyac yaratmadı. Ölkələrin öyrənilməsi artıq tamamilə IX sinifdə dünyanın iqtisadi və sosial coğrafiyasında nəzərdən keçirilir. Odur ki, VII sinifdə materik və

oceanlar coğrafiyasının metodoloji bazası daha da gücləndirilərək fiziki-coğrafi biliklərin həcmi artırılmışdır.

Proqramın konsentrik inkişaf istiqaməti gücləndirilərək «Yerşünaslıq» kursu IX sinifdən X sinfə, «Dünyanın iqtisadi və sosial coğrafiyası» kursu isə X sinifdən IX sinfə keçirildi. Burada da əsas məqsəd kursların elmi-nəzəri səviyyəsinin yüksəldilməsinə, onların məzmununda müvafiq dəyişikliklərin aparılmasına yönəldilmişdir. Beləliklə, məktəb coğrafiyasının strukturu aşağıdakı kimi olmuşdur:

1. Təbiətşünaslıq – V sinif, 68 saat (həftədə 2 saat)
2. Ümumi fiziki coğrafiya – 68 saat (həftədə 2 saat)
3. Materiklər və oceanlar coğrafiyası – VII sinif, 102 saat (həftədə 3 saat)
4. Azərbaycan Respublikasının coğrafiyası – VIII sinif, 102 saat (həftədə 3 saat), I yarımil – Azərbaycan Respublikasının fiziki coğrafiyası; II yarımil – Azərbaycan Respublikasının iqtisadi və sosial coğrafiyası
5. Dünyanın iqtisadi və sosial coğrafiyası – IX sinif, 102 saat, (həftədə 3 saat)
6. Yerşünaslıq – X sinif, 34 saat (həftədə 1 saat)
7. Türk dünyasının coğrafiyası – XI sinif, 34 saat (həftədə 1 saat)

Bu mərhələdə məktəb coğrafiyasına ayrılan tədris vaxtı bütün dövrlər üçün demək olar ki, ən çox saat ayrılması ilə xarakterizə oluna bilər (Bir

komplektli məktəblər üçün həftədə 13 saat). 2002- 2003-cü tədris ilində hazırlanan tədris proqramında coğrafiya fənninin məcburi və seçmə proqramlar əsasında tədris olunması nəzərdə tutulurdu. Bunun üçün coğrafiya proqramı iki variantda – minimum və maksimum proqramları hazırlamışdı. Minimum və maksimum proqramlarda tədris saatları arasında kəskin fərqlər var idisə də, ayrı-ayrı kursların siniflər üzrə tədris ardıcılığı və hər bir kursun əsas məzmunu, strukturu, ardıcılığı pozulmamışdı. Ancaq praktikada maksimum və minimum proqramla işləyən məktəblər o qədər də genişlənmədi. Nəticədə coğrafiya dərslərinə verilən saatlar da azaldıldı. VII, VIII, IX siniflərdə coğrafiyanın tədrisinə ayrılan tədris vaxtı həftədə 3 saatdan 2 saata endirildi. Daha sonra Azərbaycan Respublikasının iqtisadi və sosial coğrafiyası üçün VIII sinifdə II yarımildə ayrılan tədris vaxtı isə həftədə 2 saatdan I saata endirildi.

Beləliklə, müstəqillik əldə edildikdən sonra coğrafiya fənninin strukturu və onun tədrisinə ayrılan saatların miqdarı daim təkmilləşdirilərək stabilləşdirilmişdir.

Respublikada aparılan təhsil islahatına müvafiq olaraq orta ümumtəhsil məktəblərində tədris proqramlarının yenidən hazırlanmasına başlandı. Coğrafiya fənni üzrə də kurikulumun hazırlanması məktəb coğrafiyasının məzmununda əsaslı dəyişikliklərə gətirib çıxaracaqdır. Coğrafiyadan kurikulum, məzmun xətləri, üst və alt

standartlar və s. haqqında növbəti mövzularda ətraflı bəhs olunacaq.

Müstəqillik illərində təhsil sahəsində aparılan islahatlara müvafiq olaraq məktəb coğrafiyasının strukturu ilə yanaşı ayrı-ayrı coğrafiya kurslarının məzmununda və quruluşunda, ən mühüm coğrafi anlayış və təsəvvürlərin seçilməsi və formalaşdırılmasındakı yanaşmalar da müəyyən dəyişikliklərə uğramışdır. Məktəb coğrafiyasının inkişafında son 20 ildə baş verən istər struktur, istərsə də məzmun dəyişiklikləri, onların xarakteri, tədris prosesinə təsiri haqqında geniş tədqiqatlar aparılmasına ehtiyac var və bu coğrafiyanın tədrisi metodikası elmində bir boşluq olaraq qalır.

Məktəb coğrafiyası kurslarının məzmununda aparılan ən mühüm dəyişikliklərin bəzilərini nəzərdən keçirək. Proqram və dərsliklərdə aparılan ən vacib dəyişiklik onların ideoloji cəhətdən azad olmasından ibarətdir. Digər cəhət Azərbaycan Respublikasının coğrafiyasının VIII sinifdə bir tədris ili müddətində öyrədilməsidir. Materiklərin öyrənilməsi ardıcılığının (Avrasiyadan Antarktidaya) dəyişdirilməsi, Yerşünaslıq və türk dünyası coğrafiyasının tədrisi də coğrafi məzmunu sovet dövründən fərqli olaraq xeyli dəyişdiyini göstərir.

Məktəbdə tədris prosesinə təsir edən amillərdən biri də orta məktələrin buraxılış, ali və orta ixtisas məktəblərinə qəbul imtahanlarının test üsulu ilə aparılması

olmuşdur. Test üsulu öz növbəsində məktəbdə bilik və bacarıqların yoxlanılması və qiymətləndirilməsinə, tədris prosesinin təşkilinə və aparılmasına, tədris vəsaitlərinin, metodlarının seçilməsinə də öz təsirini göstərmişdir.

Müstəqillik illərində yeni proqramlara müvafiq olaraq milli dərsliklərin yazılıb nəşr edilməsi dövlətin təhsil siyasətinin əsasını təşkil edirdi. 1993-cü ildən bütün coğrafiya kursları üzrə milli dərsliklər hazırlandı. Dərsliklərin hazırlanmasında respublikamızın ən görkəmli coğrafiyaçı alimləri, pedaqoq və metodistlərlə yanaşı respublikamızın qabaqcıl coğrafiya müəllimləri də iştirak etmişdir. Doğrudur, ilk dərsliklərin metodik imkanları o qədər də yüksək deyildi, texniki səviyyəsi aşağı idi. Ancaq sovet nəşrlərindən yaxa qurtarmaq üçün qısa müddətdə yazılaraq məktəblilərin və müəllimlərin istifadəsinə verildi. Sonrakı nəşrlərdə dərsliklərin poliqrafik imkanları, elmi-metodik səviyyəsi xeyli yüksəldildi. Hazırda istifadə edilən coğrafiya dərslikləri yüksək standartlara cavab versə də, onların təkmilləşdirilməsi daim davam etdirilir.

Coğrafiya fənni üzrə yeni proqram və dərsliklərin hazırlanması, onların təkmilləşdirilməsi də daim diqqət mərkəzində durmuşdur. Bu sahədə Təhsil Nazirliyinin coğrafiya üzrə Elmi Metodik Şurasının fəaliyyətini xüsusi ilə qeyd etmək lazımdır. Coğrafiyanın tədrisi metodikasına çox böyük xidmətləri olan prof.M.A.Müseibovun rəhbərliyi altında Elmi Metodiki Şurada coğrafiyadan ali və orta məktəblər üçün yeni dərslik və vəsaitlərin hazırlanmasında

böyük işlər görülmüşdür. Orta məktəblər üçün yeni coğrafiya dərsliklərinin hazırlanmasında c.e.d. E.Əlizadənin, c.e.d. V.Əfəndiyevin, c.e.d. Y.Qəribovun, c.e.d. T.Həsənovun, c.e.d. F.İmanovun, c.e.d. Ş.Göyçaylının, p.e.n. N.Allahverdiyevin, p.e.n. B.Paşayevin, c.e.n. T.Gərəyzadənin, p.e.n. D.Ələsgərovun, p.e.n. N.Seyfullayevanın, c.e.n. N.Əyyubovun və başqalarının əməyi qeyd olunmalıdır.

Bu dövrdə coğrafiya ixtisası üzrə kadr hazırlığında Bakı Dövlət Universiteti və Azərbaycan Dövlət Pedaqoji Universitetinin coğrafiya fakültələri ilə yanaşı Lənkəran, Gəncə, Sumqayıt, Naxçıvan şəhərlərindəki universitetlərdə də coğrafiya ixtisası üzrə tələbə qəbulu aparılmağa başlanılmışdır. Coğrafiya üzrə yeni tədris vəsaitlərinin hazırlanmasında Tələbə Qəbulu üzrə Dövlət Komissiyasında fəlaiyyət göstərən Elmi Seminarın üzvlərinin, kartoqrafik vəsaitlərin tərtibi və nəşrində Bakı Kartoqrafik Fabrikinin gördüyü işləri xüsusilə qeyd etmək lazımdır.

Müddət ərzində coğrafiyanın tədrisi ilə bağlı O.Alxasovun “Şagirdlərin elmi metdolarla tanış edilməsinin pedaqoji əsasları” (1992), N.Seyfullayevanın “Orta ümumtəhsil məktəblərində coğrafiyanın tədrisində praktik təlim metdolarından istifadənin yolları” (2005), M.Verdiyevanın “Azərbaycan Respublikası coğrafiyasının tədrisində praktik və müstəqil işlərin aparılması metodikası” (2011) mövzusunda yazdıqları dissertasiya işləri qeyd edilməlidir. Tədqiqat işləri coğrafiyanın tədrisi metodikası üzrə magistr pilləsində təhsil alan tələbələr, doktorluq dissertasiya üzrəində işləyən müəllimlər tərəfindən davam etdirilsə də bu sahədə hələ çox işlər görülməli, gələcək tədqiqat işlərinin sistemi işlənilib hazırlanmalıdır.

Ancaq təəssüf ki, Sovet dövründə olduğu kimi müstəqillik əldə edildikdən sonra coğrafiyanın

tədrisi metodikasının inkişafı baxımından elmi-tədqiqat işlərinin aparılması baxımından böyük işlər görülməmişdir. Sovet dövründə məktəb coğrafiyasının problemlərinə həsr edilmiş yazılar üçün xüsusi jurnal – «Tarix, ictimaiyyət, coğrafiya tədrisi» adlı topla nəşr edilirdi. Hazırda belə nəşrin olmaması coğrafiyanın tədrisi ilə bağlı coğrafiya müəllimlərini maarifləndirəcək mənbə yoxdur. Ümumilikdə isə ayrı-ayrı məqalələri nəzərə almasaq metodik cəhətdən sanballı əsərlər yazılmamışdır. Daha çox test tapşırıqları, repititorlar üçün vəsaitlər nəşr olunmuşdur. Coğrafiyanın tədrisi metodikasının nəzəri və praktik sahələrini əhatə edən yazılar isə yox dərəcəsindədir.

Son iyirmi ildə məktəb coğrafiyasının inkişafı ilə bağlı xeyli işlər görülmüşdür. Məktəb coğrafiya kurslarının yeni strukturu təkmilləşdirilmiş, yeni proqramlar hazırlanmış, yeni, müasir tələblərə cavab verən dərsliklər tərtib olunmuş və s. Ancaq metodiki tədqiqatların səviyyəsi isə hələ arzu edilən səviyyədə deyil. Odur ki, gələcəkdə metodiki tədqiqatlara daha çox diqqət verilməli, yuxarıda qeyd etdiyimiz bütün sahələrlə bağlı elmi- tədqiqat işlərinin aparılması təşkil olunmalıdır.

Bölmə üzrə nəticə və təkliflər

- *Məktəb coğrafiyasının inkişafı elmi coğrafiyanın inkişafından geri qalsa da elmin müasir inkişafı məktəbdə bu fənnin tədrisi prosesinin əsviyyəsindən xeyli dərəcədə asılıdır.*
- *Azərbaycan Respublikasında məktəb coğrafiyasının inkişafı uzun müddət rus və sovet təhsil sistemi ilə bağlı olsa da özünəməxsus inkişaf yolu keçmişdir.*
- *Azərbaycanda məktəb coğrafiyasının inkişaf tarixinin öyrənilməsi fənnin tədrisinin müasir problemlərini həll etməyə, onun gələcək inkişaf yollarını müəyyənləşdirməyə kömək edir.*
- *Məktəb coğrafiyasının tədrisinin keyfiyyətinin yüksəldilməsi bu sahədə elmi tədqiqat işlərinə diqqətin artırılmasını, onun keçdiyi tarixi inkişaf yolunun öyrənilməsini tələb edir.*

Bölməyə aid sual və tapşırıqlar

1.Nə üçün coğrafiya əminin tarixi məktəb coğrafiyasının inkişaf tarixinə uyğun gəlmir? 2. Çar Rusiyası dövründə məktəb coğrafiyasının inkişafına təsir edən amillər hansılar olmuşdur?3. Çar Rusiyası dövründə məktəbdə coğrafiyanın tədrisinin keçdiyi yolu mərhələlərə ayırmağa çalışın.4. Sovet hakimiyyəti illərində məktəbdə coğrafiyanın tədrisində baş verən ən mühüm dəyişikliklər hansılar olmuşdur? 5. Müstəqillik illərində coğrafiyanın tədrisində baş verən ən mühüm dəyişiklikləri sayın.

BÖLMƏ 4

COĞRAFI TƏHSİLİN MƏZMUNU VƏ QURULUŞU

- *Məktəb coğrafiyasının məzmununa elmi coğrafiyadan hansı biliklər daxil edilməlidir?*
- *Bu biliklər hansı kriteriyalara (meyarlara) görə seçilməlidir?*
- *Bəs fənn kurikulumu əvvəlki coğrafiya proqramlarından keyfiyyətə nə ilə fərqlənir?*

Məktəb coğrafiyası yarandığı və formalaşdığı uzun bir dövr ərzində onun tədris məqsədi, məzmunu və quruluşu da daim dəyişmiş, təkmilləşmişdir. Zaman keçdikcə coğrafiya elminin əsas ideyalarını, cəmiyyətin siyasi və iqtisadi həyatında baş verən ən mühüm hadisə və prosesləri özündə əks etdirmişdir. Cəmiyyətin məktəb və təhsil sistemi qarşısında qoyduğu sosial sifarişə uyğun olaraq coğrafi təhsilin inkişafı özünün müxtəlif mərhələlərini keçmişdir.

4.1. Coğrafi təhsilin məqsədi

Hər bir iş qarşıya qoyulmuş məqsəddən başlayır desək, səhv eləmərik. Ayrı-ayrı insanların fəaliyyəti, cəmiyyətin inkişaf dinamikası müəyyən edilmiş məqsədlə davam edir, məna kəsb edir. Əks halda fəaliyyət məzmunuz, xaotik fəaliyyətə çevrilir.

Bu mənada məktəbdə coğrafi təhsilin məqsədinin müəyyən edilməsi həmişə mühüm əhəmiyyət kəsb etmişdir. Aydınadır ki, təhsil cəmiyyətin inkişafına xidmət edən ideoloji üstqurum olmuşdur. Cəmiyyətin inkişaf vəziyyətini məktəb özündə əks etdirir. Siyasi sistem, ideologiya dəyişdikcə tədris fənlərinin məqsədində də müəyyən dəyişikliklərin baş verməsini qanunauyğun hal kimi qəbul etmək lazımdır. Başqa sözlə hər bir ictimai iqtisadi formasiya məktəb qarşısında, xüsusi ilə də təlim-tərbiyənin metodikası qarşısında öz məqsədini qoyur.

Müstəqillik ilərində respublikamızda baş verən demokratik dəyişikliklər, milli dəyərlərimizə qayıdış məktəbin və tədris olunan fənlərin də funksiyasında müəyyən dəyişikliklərin aparılmasına səbəb olmuşdur. Tədris fənlərinin, o cümlədən coğrafi təhsilin məqsədi məktəblilərin təlim və tərbiyəsinə, onların inkişafına yönəldilmişdir.

Coğrafi təhsilin məqsədinin müəyyənləşdirilməsindən məktəb coğrafiyasının məzmun və quruluşunun təkmilləşdirilməsi xeyli dərəcədə asılıdır. Həmçinin, coğrafiya müəllimi fənnin tədris məqsədini yaxşı başa düşərsə ayrı-ayrı mövzuların da tədris məqsədini asanlıqla müəyyən edə və tədrisin keyfiyyətini yaxşılaşdıra bilər.

Coğrafiyanın təlimi də digər elmlərdə olduğu kimi şagirdlərə lazımı həcmdə ümumtəhsil bilikləri verməyi, onları praktik bacarıq və vərdislərə silahlandırmağı, ideya- siyasi tərbiyəsinə, hərtərəfli geniş dünyagörüşü yaratmağı qarşısına qoymuşdur. Qeyd etdiyimiz kimi, fənnin tədrisinin məqsədinin bilinməsi onun tədrisinin də keyfiyyətli olmasının əsas şərtlərindən biridir.

Coğrafiya məktəbdə tədris olunan digər fənlərdən fərqli olaraq daha geniş və çoxsahəli məqsədlərə malikdir. Çünki bu

fənnin öyrəndiyi sahəyə təbii və sosial iqtisadi obyekt və hadisələr, proseslər daxildir.

Coğrafiyanın böyük təhsil və tərbiyəedici əhəmiyyəti vardır. Bu elmin geniş biliklər sistemi şagirdləri çox müxtəlif hadisə və proseslərlə tanış edilməsinə imkan verir. Coğrafiya təbiət və cəmiyyət hadisələrinin qarşılıqlı əlaqəsi və inkişafını nəzərdən keçirir. Konkret faktlar əsasında təbiətdə baş verən və bir-birinə əks olan proses və hadisələrin qarşılıqlı vahidliyini görmək olur. Məsələn, dağəmələgətirən hərəkətlər dağları dağdan proseslərlə birlikdə təbiətin bütövlüyünü təşkil edir.

Coğrafiya müəllimə şagirdlərdə əməyə hörmət hissini oyatmaq, aşılamaq üçün çox sayda faktlar, imkanlar verir.

Coğrafiyanın tədrisi son dərəcə reallığı əks etdirməli, bizi əhatə edən həqiqətlərin başa düşülməsinə yönəldilməli, baş verən gündəlik hadisə və prosesləri, müasir beynəlxalq vəziyyəti təhlili və ümumiləşdirilməsinə istiqamətləndirilməlidir. Ən mühüm vəzifərdən biri təbiət və ictimai-iqtisadi qanunauyğunluqlardan baş açmaq və onlardan gələcək fəaliyyətlərində istifadə edilməsinə nail olmaqdan ibarətdir. Xüsusilə terminologiyanı mənimsəmək, xəritə ilə işləmək bacarıqlarını inkişaf etdirmək vacibdir.

Coğrafi təhlil təkcə şagirdlərin əqli qabiliyyətlərinin inkişaf etdirilməsinə xidmət etmir. O, eyni zamanda əldə edilmiş coğrafi bilik və bacarıqların köməyi ilə cəmiyyət qarşısında şagirdlərin iqtisadi və ekoloji tələblərini yerinə yetirməyə köməklik edir.

Metodik ədəbiyyatda coğrafiyanın tədrisi məqsədlərini üç əsas qrupda birləşdirmək olar:

1. Təhsil məqsədləri:

- şagirdlərə müasir coğrafiya elmlərinin (kartoqrafiya, geomorfologiya, hidrologiya, yerşünaslıq və s.) əsasları haqqında biliklər vermək;

- təbiətin mühafizəsi və təbiətdən səmərəli istifadə edilməsinin təbii elmi əsaslarının öyrədilməsi;
- məktəblilərin ekoloji, iqtisadi təhsilinə nail olmaq;
- şagirdləri onların yaş səviyyəsinə uyğun olaraq təbii və sosial obyekt və hadisələri öyrənməsi üçün lazım olan elmi tədqiqat metodları ilə silahlandırmaq;
- şagirdlərdə coğrafi mədəniyyəti formalaşdırmaq, onları coğrafiya sahəsində özünütəhsilə hazırlaşdırmaq;
- şagirdlərin coğrafiyadan müxtəlif bilik mənbələri ilə işləməyə, onlardan yeni biliklər əldə etməyə alışdırmaq;
- şagirdlərdə coğrafi biliklərini gündəlik həyatda, istehsalat fəaliyyətində tətbiq etmək bacarıqlarını inkişaf etdirmək.

2. Tərbiyəedici məqsədlər:

- şagirdlərdə təbiətə düzgün dünyagörüşü baxışlarının formalaşdırılması; təbiətin obyektiv gerçəklik olaraq daim dəyişiklikdə, inkişafda olmasını aşılamaq;
- şagirdlərin əxlaqi, ekoloji və iqtisadi tərbiyəsinə nail olmaq, onlarda ətraf mühitə qarşı humanist, qayğıkeş və məsuliyyətli münasibətin formalaşdırılması;
- şagirdlərin əmək tərbiyəsinə və peşəyönümlərinin seçiminə təsir etmək, onların gələcək həyat yollarının, peşələrinin seçilməsinə köməklik etmək;
- şagirdlərə humanizm, beynəlmillətçilik və vətənpərvərlik hissələrinin aşılınması;
- şagirdlərin estetik tərbiyəsi.

3. İnkişafetdirici məqsədlər:

- coğrafi biliklərə və müasir problemlərə dərin idrak maraqlarının inkişaf etdirilməsi;

- şagirdlərdə müxtəlif psixoloji qabiliyyətlər – müşahidəçilik, qavrama, yaradıcı təsəvvürlər, yaddaş, düşüncə və s. inkişaf etdirilməsi;

- şagirdləri əqli fəaliyyət və əməliyyatlar sisteminə alışdırmaq (analiz, sintez, müqayisə, ümumiləşdirmə, təsnifatetmə və s.)

- şagirdləri onlara uyğun olan coğrafi problemləri həll etməyə yönəltmək, fakt, hadisə və proseslərə kompleks yanaşmağa istiqamətləndirmək.

Coğrafi təhsilin məzmununa əsasən aşağıdakı komponentlər daxildir:

1. Coğrafi məzmunun elmi əsasları (coğrafi nəzəriyyə və qanunauyğunluqlar, coğrafi tədqiqat metodları)
2. Təbii və sosial-iqtisadi obyektlər
3. Coğrafi proses və hadisələr
4. Cəmiyyətin maddi və mədəni-mənəvi dəyərləri
5. Ərazilərin coğrafi xarakteristikalarını tipik quruluşu

Coğrafi təhsilin məqsədi onun həyata keçirilməsini təmin edən **vəzifələrlə** daha da dəqiqləşdirilir. Bu vəzifələri **nəzəri** və **tətbiqi** olmaqla 2 qrupa bölmək olar.

Nəzəri vəzifələrə aid edilir:

1. Müasir coğrafi məkanın müxtəlifliyini onun müxtəlif səviyyələsində (yaşadığı məhəldən bütün Yer kürəsi miqyasında) şagirdlər tərəfindən mənimsənilməsi;
2. Şagirdlər tərəfindən coğrafi təbəqədə istər ölkə, istərsə də dünya miqyasında baş verən təbiət, ekoloji, iqtisadi, sosial, geopolitik və s. proseslərin xarakterinin və dinamikasının dərk edilməsi;

3. Şagirdlər tərəfindən təbiət və cəmiyyətin qarşılıqlı təsirinin xüsusiyyətlərinin, ətraf mühitin mühafizəsinin, təbiətdən səmərəli istifadə edilməsinin əhəmiyyətinin başa düşülməsi;
4. Azərbaycan Respublikasının və öz rayonunun, həmçinin dünya ölkələrinin və iri regionlarının təbiəti, əhalisi və təsərrüfatı haqqında biliklər sistemini mənimsəməsi, təsərrüfatın ərazi təşkilinin qanunauyğunluqlarının başa düşülməsi;
5. Təbii komponentlərin və təbii komplekslərin quruluşu və inkişaf qanunauyğunluqlarının, əhalinin yerləşməsinin təbii, sosial və istehsal amilləri ilə əlaqəsinin qanunauyğunluqların nəzərdən keçirilməsi.

Tətbiqi vəzifələrə aid ola bilər:

1. Müxtəlif coğrafi informasiya mənbələri ilə şagirdlərin müstəqil işləmək bacarıqlarının inkişaf etdirilməsi;
2. Şagirdlərin coğrafiya elminin əsas tədqiqat metodları ilə tanış edilməsi, onların idrak və praktik bacarıqlara yiyələnmələri;
3. Şagirdlərin coğrafi bililərini istehsalat və gündəlik həyat fəaliyyətlərinə tətbiq etmək bacarıqlarının inkişaf etdirilməsi, öz mərhələlərində təbiətin, təsərrüfatın və ekoloji vəziyyəti qiymətləndirməyi, baş verən dəyişiklikləri proqnozlaşdırmağı (19, 26, 27).

4.2. Orta ümumtəhsil məktəblərinin tədris planında coğrafiyanın məzmunu və quruluşu

Coğrafiyanın bir fənn kimi məktəblərdə tədris edildiyi vaxtdan bu günə qədər onun məzmunu və quruluşunda daim dəyişikliklər aparılmışdır. Tədris planlarında onun yeri və ayrılan saatların miqdarı zaman-zaman dəyişmiş, məzmununda

təkmilləşdirilmişdir. Coğrafiya fənni bu gün də mühüm dəyişikliklər astanasındadır.

Odur ki, keçən dövr ərzində coğrafiyanın bir fənn kimi məktəbdə tədris fənləri arasında öz yerini tutması, onun məzmunu və quruluşunda aparılan dəyişiklikləri izləməklə biz müasir dövrdə coğrafi təhsilin keyfiyyətə yenidən qurulmasını qiymətləndirə və təhlil edə bilərik.

Məktəbdə coğrafiya bir fənn kimi 1934-cü ildə Sovet hökumətinin coğrafiyanın tədrisi haqqında verdiyi məlum qərardan sonra möhkəmləndi. Lakin onun məzmununda başlıca dəyişikliklər keçən əsrin 60-cı illərində aparılmışdır. 1960-80-cı illərdə coğrafiya fənninin məzmununda aparılan təkmilləşdirmələr coğrafiya elminin əsas anlayışlarının yeni elmi nailiyyətlərinin burada əks olunmasına səbəb olmuşdur. Bu da onunla əlaqədar idi ki, həmin dövrdə coğrafiya elminin inkişaf səviyyəsi ilə məktəb kursunun məzmunu arasında kəskin fərqlər yaranmışdı. Nəticədə coğrafi təhsilin yeni məzmunu işlənib hazırlandı və müasir dövrə qədər öz mahiyyətini saxlamaqdadır (27).

Coğrafi təhsilin məzmununda baş verən dəyişikliklər ilk növbədə onun elmi-nəzəri səviyyəsinin yüksəldilməsi ilə bağlıdır. Həmin dövrdə dəfələrlə ayrı-ayrı kursların quruluşunda, məzmununda aparılmış dəyişikliklər çoxillik tədqiqatların nəticəsi kimi ortaya çıxmışdır. Bu dəyişikliklərin ən mühümlərini nəzərdən keçirək.

1. VI sinifdə tədris edilən “Qitələrin və ən mühüm dövlətlərin coğrafiyası” kursu “Materiklərin və okeanların fiziki coğrafiyası” adlandırıldı. Başlıcası isə kursun elmi səviyyəsinin yüksəldilməsi məqsədi ilə dərs ilinin əvvəlində “Ümumi coğrafi qanunauyğunluqlar” bölməsinin tədris olunması idi ki, bu da materiklərin öyrənilməsi üçün nəzəri əsas əsas yaradılmasına xidmət edirdi.

2. IX sinifdə “Xarici ölkələrin iqtisadi coğrafiyası” kursu “Dünyanın iqtisadi və sosial coğrafiyası” adlandırılmağa başlandı. Bu vaxta qədər kursun məzmununda yalnız ayrı-ayrı ölkələrin xarakteristikası verilirdi və daha çox faktiki materiallarla yüklənmişdi. Başqa sözlə sırf ölkəşünaslıq kursu idi. Odur ki, kursun nəzəri səviyyəsinin yüksəldilməsi məqsədi ilə regionların xarakteristikasından əvvəl “Dünyanın ümumi iqtisadi-sosial icmal” bölməsi əlavə edildi. Burada “Dünyanın müasir siyasi xəritəsi”, “Dünyanın təbii ehtiyatları”, “Dünya əhalisinin coğrafiyası” və “Dünya təsərrüfatının coğrafiyası” mövzuları daxil edilir ki, kursun əvvəlində ümumi nəzəri anlayışlar ayrı-ayrı ölkələrin də öyrənilməsinə imkan verir. Sonralar isə ayrı-ayrı ölkələr regionlar şəklində öyrənilməyə başlandı.

3. VII və VIII siniflərdə “SSRİ-nin fiziki coğrafiyası” və “SSRİ-nin iqtisadi coğrafiyası” kurslarının da məzmununda verilən bir sıra anlayışlar, kursların elmi səviyyəsinin yüksəldilməsinə xidmət etmiş oldu. Nəticədə ölkəşünaslıq kurslarının faktiki materiallarla yüklənməsinin qarşısı alındı, kursların elmi səviyyəsinin yüksəldilməsinə nail olundu.

4. Keçən əsrin 60-80-ci illərində məktəb coğrafiyasının məzmununda elmlilik prinsipinin gücləndirilməsi coğrafiya elminin bir sıra nəzəri məsələlərinin bu kursların məzmununa daxil edilməsi ilə nəticələndi. Bura litosfer tavaları nəzəriyyəsi, coğrafi qanunauyğunluqlar, katoqrafik proyeksiyalar, geoloji yaş hesablama, əsas iqlim əmələgətirən amillər, iqtisadi coğrafi mövqe, təbii şərait və təbii ehtiyatların təsərrüfat cəhətdən qiymətləndirilməsi, iqtisadi rayonlaşdırma və s. kimi anlayışları misal göstərə bilərik.

Müstəqillik illərində coğrafi təhsilin məzmununda baş verən dəyişikliklər. Əvvəlki mövzuda məktəb coğrafiyasının quruluşunda və məzmununda sovet dövründən fərqli olaraq bir

sıra dəyişikliklərin aparıldığını qeyd etmişdik. Onları bir daha aşağıdakı kimi qruplaşdırma bilərik.

1. VI sinfdə “Fiziki coğafiyanın başlanğıc kursundan quruluşunda “Atmosfer” bölməsinin öyrənilməsinə “Hidrosfer” bölməsindən əvvəl başlanılır. Bunu “Hidrosfer”ə aid bir sıra anlayışların izahının “Atmosfer” bölməsi ilə əlaqəli olması ilə izah etmək olar. Sonrakı siniflərdə fiziki coğrafiya kurslarının məzmununda veriləcək biliklər sistemini nəzərə alaraq bu kursun məzmunu bir qədər sadələşdirilmişdir.

2. VII sinifdə “Materiklər və okeanların fiziki coğrafiyası” kursunda daha ciddi məzmun dəyişiklikləri aparılmışdır. İlk əvvəl kurs “Materiklər və ölkələr coğrafiyası” adlandırılırdı. Bu da 90-cı illərin əvvəllərində icbari təhsilin IX sinifdə qurtarması ilə əlaqədar idi. Məktəbi IX sinifdə bitirəcək şagirdlərin “Dünyanın iqtisadi coğrafiyası” ilə tanış olmayacaqlarını nəzərə alaraq VII sinifdə bəzi mühüm dövlətlərlə tanışlıq nəzərdə tutulurdu. Sonradan icbari təhsilin XI sinifə keçirilməsi ilə əlaqədar kurs “Materiklər və okeanların fiziki coğrafiyası” adlandırıldı, ayrı-ayrı ölkələrə aid materiallar kursun məzmunundan çıxarıldı.

3. Ən ciddi dəyişikliklər materiklərin öyrənilməsi ardıcılığı ilə bağlı olmuşdur. Sovet dövründə materiklərin öyrənilməsinə Afrikadan başlanılır və Avrasiyada qurtarırdı. Bunun üçün aşağıdakı prinsiplər əsas götürülürdü:

- sadədən mürəkkəbə doğru gedilirdi;
- Avrasiya materiki öyrənildikdən sonra, onun məntiqi davamı kimi yeni dərslərdə SSRİ coğrafiyasının öyrənilməsinə başlanılırdı.

Materiklərin öyrənilməsinin Avrasiyadan başlayaraq Antarktidaya qədər aparılması ilə aşağıdakı məntiqə əsaslanır:

- Avrasiya materiki bir qədər mürəkkəb olsa da, ondan əvvəl “Ümumi coğrafi qanunauyğunluqlar” bölməsi öyrənilirdi

üçün bir çox anlayışların formalaşdırılması o qədər də çətinlik yaratmayacaq, əksinə əvvəlki biliklərin davamı və möhkəmləndirilməsi həyata keçiriləcək;

- Avrasiya kimi mürəkkəb təbiətə malik materikin dərslərinin əvvəlində, şagirdlərin mənimsəmə və idrak fəaliyyətlərinin daha yüksək olduğu tədris dövründə öyrənilməsi məsləhətdir. Dərs ilinin sonunda daha sadə təbii şəraitə malik materiklərin (Avstraliya, Antarktida) öyrənilməsi də bu baxımdan lazımdır;

- bu zaman yaxından uzağa prinsipinə riayət edilir;

- ümumi coğrafi anlayışlardan fərdi coğrafi anlayışların formalaşdırılmasına davam etdirilir.

4. Proqramda və dərslikdə okeanlar haqqında məlumatlar bir bölmədə verilsə də hər bir okeanı ayrıca olaraq onları müvafiq olaraq yerləşdiyi materikdən sonra da öyrənmək olar və müəllimlər öz istəklərindən asılı olaraq bu dəyişiklikləri apara bilərlər.

Tədris planı və tədris proqramları. Azərbaycan Respublikasının Təhsil qanununa görə təhsil dövlətin tam nəzarəti altındadır. Orta ümumtəhsil məktəblərində tədris olunan fənlər **tədris planında** öz əksini tapır. Bəs tədris planı nədir:

1) tədris planı təhsil müəssisələrində təlim prosesinin təşkili üçün əsas normativ dövlət sənədidir;

2) tədris planı dövlətin təhsil standartlarının elementlərini əks etdirir, hər bir tədris fənninə ayrılan saatların həftəlik miqdarı göstərilir;

3) tədris planı fənlər üzrə proqram və dərsliklərin, dərs vəsaitlərinin maliyyə və kadr təminatının planlaşdırılması üçün bazadır.

Qeyd etdiyimiz kimi, müxtəlif dövrlərdə coğrafiya fənninin tədrisinə ayrılan saatların miqdarı da dəyişdirilmişdir.

Azərbaycan Respublikasının təhsil standartlarına əsasən coğrafiya məktəbdə məcburi tədris olunan fənlərdən biridir və sistematik olaraq VI-XI siniflərdə şagirdlər tərəfindən öyrənilir. Müxtəlif illərində coğrafiya fənninin tədris planında yerini və ona ayrılan saatların miqdarını 2-ci cədvəldən izləmək olar.

Cədvəl 2.

**Müxtəlif illərdə baza tədris planında
coğrafiyanın yeri**

İllər üzrə	IV		V		VI		VII		VIII		IX		X		XI	
	Həftəlik	İllik	Həftəlik	İllik	Həftəlik	İllik	Həftəlik	İllik	Həftəlik	İllik	Həftəlik	İllik	Həftəlik	İllik	Həftəlik	İllik
1992-ci ilə qədər	1	34*	2	68	3	105	2	68	2/3	-	1/2	51	-	-	-	-
1993- 1994 tədris ilindən sonra	-	-	1*	34*	2	68	3	105	2	68	2	68	1/2	51	1	34
1999-cu ildən sonra	-	-	-	-	2	64	2	64	1/2	51	2	64	1	34	1	34

* - *Təbiətşünaslıq kursu*

Tədris planı əsasında hər bir tədris fənninin proqramı onun əsasında işə dərsliklər və müvafiq tədris vəsaitləri hazırlanır. Tədris proqramı fənnin məzmununu müəyyən edir, əsas anlayışlar, biliklər sistemi, şagird biliyinə və bacarıqlarına verilən tələbləri özündə əks etdirir.

Sovet dövründə bütün məktəblər üçün vahid proqram hazırlanırdı ki, bu orta təhsilin məzmununu müəyyən edən əsas sənəd idi. Müsəttəqillik illərində də respublikamızın tam orta

məktəbləri üçün vahid coğrafiya proqramı hazırlanaraq istifadə olunur. Eyni zamanda ali məktəblərə qəbul imtahanları da bu proqram əsasında tərtib olunur. Ancaq qeyd etmək lazımdır ki, coğrafiyanın dərinlən öyrənilməsi tələb olunan lisey və gimnaziyalar üçün dərinləşdirilmiş proqramlar da tərtib olunur və onlar baza proqramına əsaslanır. Hətta 90-cı illərin sonlarında məktəblər üçün coğrafiyanın maksimum və minimum proqramı işlənilib hazırlanmışdı. Lakin bu təcrübə praktik olaraq öz geniş həllini tapmadı.

Gələcəkdə müxtəlif peşəyönümlü məktəblər üçün coğrafiya fənni üzrə də xüsusi proqramlar tərtib oluna bilər. Əvvəllər belə bir təcrübə olmuşdur ki, müxtəlif peşələr üzrə xüsusi kurslar tədris olunurdu. Məsələn, “Tibbi coğrafiya”, “Geologiyanın əsasları”, “Rekreasiya coğrafiyası”, “Qlobal coğrafiya” və s.

Uzun illər ərzində məktəb coğrafiyasının ən mühüm əhəmiyyəti fiziki və iqtisadi coğrafiya kurslarının ayrılıqda öyrənilməsi olmuşdur. Bu əhəmiyyət indi də davam edir. Lakin coğrafiyadan fənn kurikulumunun tətbiqinə başlanılması ilk növbədə bu qaydanı pozur və vahid coğrafiya kursunun öyrənilməsinə başlanılır.

Mövcud coğrafiya proqramı xətti-pilləli inkişaf quurluşuna malikdir. Kurslar üzrə bilik və bacarıqların inkişaf etdirilməsi bir xətt boyu davam etdirilir. Proqramda hər bir kurs üzrə coğrafi materiallar mövzu və bölmələrə ayrılır. Hər bir kurs üzrə bölmə və mövzuların tədrisinə ayrılan təxmini saatların miqdarı, şagirdlərin bilik, bacarıq və vərdişlərinə verilən tələblər qeyd olunur.

“**Təbiətşünaslıq**” kursu coğrafiyanın sisteməlik tədris edilməsi üçün baza rolunu oynayır. Yeni kurikulumun tətbiqi ilə əlaqədar onun yerini “**Həyat bilgisi**” kursu tutur. Bu kursun da məzmununda Yer planeti, canlı və cansız təbiət,

təbiətin obyekt və hadisələri haqqında elementar məlumatlar verilir.

“Fiziki coğrafiya” kursları şagirdlərə Yer kürəsi, onun təbəqələri, materiklərin və Azərbaycan Respublikasının təbiətinin xüsusiyyətləri haqqında geniş məlumat verir. VI sinifdə “Ümumi fiziki coğrafiya” kursunda verilmiş sadə fiziki coğrafi biliklər, anlayış və təsəvvürlər X sinifdəki “Yerşünaslıq” kursunda yenidən və daha dərinləşdirilmiş şəkildə davam etdirilir. Buna qədər isə VI sinfin materialları VII sinifdə “Materiklərin və okeanların fiziki coğrafiyası”, VIII sinfin “Azərbaycan Respublikasının fiziki coğrafiyası” kurslarının məzmununda verilən yeni bilik və anlayışlarla bir qədər də zənginləşdirilir.

Beləliklə, VI-VIII və X siniflər üzrə qeyd olunan kursların məzmunundakı biliklərin ardıcılığı bizə bütün bunlara fiziki coğrafiyanın vahid kursu kimi baxmağa imkan verir.

“İqtisadi və sosial coğrafiya” kurslarını da bütöv şəkildə qəbul etmək olar. VIII sinifdə “Azərbaycan Respublikasının iqtisadi və sosial coğrafiyası” kursunda ilkin iqtisadi coğrafi anlayışlar Azərbaycan Respublikası coğrafiyasının məzmununa müvafiq olaraq verilir. IX sinifdə isə “Dünyanın iqtisadi və sosial coğrafiyası” kursunun məzmununda biliklər daha da dərinləşdirilir. XI sinfin “Türk dünyasının coğrafiyası” kursu daha çox ölkəşünaslıq kursudur və burada fiziki və iqtisadi-sosial coğrafiya üzrə biliklər birlikdə öyrənilir.

4.3. Coğrafiya fənni kurikulumu və onun mahiyyəti

Coğrafiya fənni üzrə kurikulum mövcud coğrafiya proqramından fərqli olaraq konsentrik inkişaf quruluşuna malikdir. Yəni eyni məzmun xətləri, standartlar bütün siniflər

üzrə eynidir. Lakin sinifdən-sinfə keçdikcə biliklərin həcmi, şagirdlərin fəaliyyət dairəsi artırılır. Odur ki, fənn kurikulumunun yeni olduğunu nəzərə alaraq onun mahiyyəti haqqında ətraflı bəhs etməyi lazım bilirik.

Azərbaycanda yeni cəmiyyətin qurulması öz xarakterinə uyğun yeni münasibətlərin yaranmasını tələb edir. Bütün sahələrdə, o cümlədən təhsildə dəyişikliklərin aparılmasını bir zərurət kimi qarşıya qoyur. İslahat proqramı “təhsil alanın şəxsiyyət kimi formalaşdırılmasını, onun təlim-tərbiyə prosesinin əsas subyektinə çevrilməsini başlıca vəzifə kimi hesab edən, milli zəminə, bəşəri dəyişikliklərə əsaslanan, bütün qrupların fəaliyyətini təhsil alanın mənafeyinə xidmət etmək məqsədi ətrafında birləşdirən yeni təhsil sisteminin yaradılmasını” mühüm vəzifə kimi irəli sürür (39, 40).

Müşahidələr onu göstərir ki, Azərbaycanda təhsil islahatının həyata keçirildiyi müddətdə dilimizə xeyli söz və ifadələr daxil olmuşdur. Onlar öz mənə və mündəricələrinə görə qarşılığı olmayan sözlər kimi geniş işlənməyə başlamış, Azərbaycan dilinə xas olan işlək dil vahidinə çevrilmişdir. Kurikulum belə anlayışlardan biridir. “Kurikulum” latın sözü olub, lüğəti mənası “kurs”, “elm” deməkdir. Bu söz ingiliscə-rusca lüğətlərdə “təlim kursu”, “tədris planı”, “proqram” kimi izah olunur. Bəzi alimlərin qeyd etdiyi kimi 1876-cı ildən etibarən onlar bir termin kimi istifadə olunmağa başlamışdır. İlk fənn kurikulumları 1918-ci ildə ABŞ-da meydana gəlmişdir.

Ötən əsrin 70-ci illərindən sonra kurikulum nəzəriyyəsi formalaşmışdır. Azərbaycanda bu termin keçən əsrin 90-cı illərinin sonlarından başlayaraq istifadə olunmaqdadır. Təhsil kurikulumları xarakterinə görə iki yerə ayrılır. Onlardan birincisi **fənyönümlü**, ikincisi isə **şəxsiyyətyönümlü** kurikulumlar adlanır.

Fənyönümlü kurikulumlar məzmun etibarilə elm sahəsini, onun mükəmməl anlayışlar sistemini əhatə etməklə bilavasitə bu anlayışların mənimsənilməsinə istiqamətləndirilir. Belə kurikulumların keyfiyyətində biliklərin həcmi və miqdarı əsas rol oynayır. Bütün praktik bacarıqların yerinə yetirilməsində məqsəd biliklərin möhkəmliyini, davamlılığını artırmağa xidmət göstərməkdən ibarət olur. Praktik əhəmiyyət daşıyan bacarıq, vərdiş və qabiliyyətlər arxa plana keçir, fənnin elmi potensialı artır, məlumatlılıq səviyyəsi çoxalır. Şagirdlər özlərinə praktik cəhətdən lazım olmayan fundamental bilikləri öyrənmək məcburiyyətində qalırlar. Belə kurikulumlardan daha çox ixtisaslar, təmayüllər üzrə təhsilalma prosesində istifadə olunur. Eyni zamanda onlara ali təhsilin bakalavr və magistr pillələrində məzmununun formalaşdırılması, müxtəlif elm sahələrinə aid fənlərin məzmununun müəyyənləşdirilməsi zamanı müraciət edilir.

Şəxsiyyətyönümlü kurikulumlar bilavasitə həyatı bacarıq və vərdişlərə üstünlük verilməsi ilə fərqlənir. Bu kurikuluma görə insanın gələcək həyat fəaliyyətində lazım olacaq praktik bacarıq və vərdişlər əhatə edilir, onun əqli fəaliyyətlə bağlı qabiliyyətlərinin formalaşması ön plana çəkilir. Tələb olunan bacarıq və vərdişlərin formalaşdırılmasına imkan yaradan minimum biliklərin həcmi müəyyənləşdirilir. Bu biliklər minimum təlim məqsədlərinə çatmaq üçün vasitə kimi nəzərdə tutulur. Onlar dinamik xarakterə malik olub müəyyən bacarıq və vərdişlərin, əqli fəaliyyət növlərinin əsasında durur. Daha çox funksional dəyərliliyi ilə seçilir. Belə kurikulumlardan, adətən, təhsilin icbari mərhələsində istifadə olunur. Şagirdlərin hazırlığına verilən minimum tələblər bu kurikulumlara daxil edilir və dövlət tərəfindən təsdiqlənərək hüquqi status alır.

Şəxsiyyətyönümlü kurikulumlar interaktiv məzmunu ilə seçilir. Oradakı fənlərin adlandırılmasında, məzmununun müəyyənləşdirilməsində şəxsiyyətin formalaşması üçün əhəmiyyət kəsb edən və bilavasitə insanın şəxsi fəaliyyəti üçün lazım olan tələblər əsas götürülür. Kurikulumların interaktiv məzmununda hazırlanması onun bir necə cəhətdən keyfiyyətinin yüksəlməsinə təsir göstərir. **Birinci**, fənlərin inteqrasiyası onların saylarının azalması ilə nəticələnir. Məzmunca yaxın saylar sintez edilir.

İkinci, fənlərin inteqrasiyası həftəlik saatların minimum səviyyəyə endirilməsinə imkan yaradır. Bu isə təlim yükünün-məşğələlərin sayının azalmasına gətirib çıxarır. Üçüncü, şagirdlərin həyati əhəmiyyəti olan bilik, bacarıq və vərdişlər qazanmalarına, onların şəxsiyyətinin formalaşması üçün ən zəruri praktik işlərin həyata keçirilməsinə imkan yaranır.

Bütün bunlar bütövlükdə təhsilin humanist prinsip əsasında qurulmasına təminat verir. Kurikulumların hazırlanması ideyası ölkəmizdə təhsil sahəsində aparılan araşdırmaların nəticəsi kimi meydana çıxmışdır. Artıq xeyli vaxtdır ki, respublikamızda kurikulumların hazırlanması sahəsində iş aparılır. “Azərbaycan Respublikasında ümumi təhsilin Konsepsiyası (Milli Kurikulum)” çərçivə sənədi hazırlanaraq hökumət tərəfindən təsdiq olunmuşdur. Bu sənədə əsasən, ibtidai təhsil pilləsi üzrə fənn kurikulumları hazırlanmış, təsdiq olunaraq istifadəyə verilmişdir. Əsas və orta təhsil pillələri üzrə fənn kurikulumları 2011-ci ilin iyun ayında təsdiq olunmuş lakin hələ ki, istifadəyə verilməmişdir. Dünyanın müxtəlif ölkələrində fənn kurikulumlarının mahiyyəti və məzmunu haqqında fikirlər eyni deyildir. Bu anlayışların açıqlanmasında, mühüm pedoqoji sənəd kimi onun hazırlanmasında yanaşmalar müxtəlifdir. Araşdırmalar onu göstərir ki, bəzi ölkələrdə (Avstraliya, Finlandiya, İsveç və s.) kurikulumlara yalnız

ümumi tələblər daxil edilir. Bəzi ölkələrdə (Kanada) isə yalnız təlim standartları verilməklə kifayətlənilir. Elə ölkələr (ABŞ, Böyük Britaniya) də vardır ki, kurikulumlar vasitəsilə, demək olar ki, təhsil sahəsindəki bütün fəaliyyətləri istiqamətləndirmək nəzərdə tutulur. Azərbaycanda kurikulumlara ciddi konseptual sənəd kimi yanaşılır. Onun fənn üzrə bütün fəaliyyətləri istiqamətləndirə biləcək bir sənəd olması vacib sənəd hesab olunur. Ona görə də orada ilkin olaraq fənnin məzmununa yer ayrılır. Şagirdlərin əldə ediləcək nəticələr təhsil pillələri və siniflər üzrə müəyyənləşdirilir. Onlar zəruri məzmun standartları kimi kurikulumlara daxil edilir. Şagirdlərin, daha geniş mənada, məktəbin nailiyyətlərinin müəyyən olunmasında onlar əsas vasitə kimi çıxış edir.

Kurikulumlar hazırlanarkən məzmunu uyğun müvafiq strategiyaların müəyyən olunmasına diqqət yetirilir. Gözlənilən nəticələrin daha uğurlu əldə olunması baxımından bu, əhəmiyyətli hesab edilir. Həmin strategiyaların verilməsinin dərslük müəllifləri, fənni öyrədən müəllimlər üçün faydalı olduğu nəzərə alınır. Prinsiplər fənlər üzrə təlimin mühüm didaktik əsası kimi şərh olunur. Fənnin ümumi məqsəd və vəzifələrinin yerinə yetirilməsi baxımından əsaslandırılır. Bu zaman hər bir fənnin özünəməxsus cəhətləri, ümummi təhsil sistemində rolu və əhəmiyyəti nəzərə alınır. Bunlardan əlavə, prinsiplərə fənn üzrə strateji fəaliyyətin özülünü təşkil edən bir anlayış kimi də yanaşılır. Müxtəlif forma və üsulların mütəhərrik mexanizminin pedoqoji təminatçısı kimi baxılır.

Müasir təhsil müstəvisində şagirdin bir şəxsiyyət kimi fəaliyyətə cəlb olunması, onun ehtiyac və maraqlarının əsas götürülməsi, pedoqoji problemlərin həllində müəllimlərlə əməkdaşlığı, yaradıcı və təşəbbüskar rolu xüsusi olaraq nəzərə alınır. Bunlar yeni pedoqoji texnologiyaların mahiyyətini təşkil edən mühüm elementlər kimi onun xarakterik keyfiyyətini

göstərir. Yeni fənn kurikulumlarında özünə yer tutmuş təlim strategiyalarının məğzini təşkil edir. Yeni olan fənn kurikulumları həm də özünün səciyyəvi xüsusiyyətləri ilə seçilir. Azərbaycan təhsilinin müasir durumu baxımından daha çox əhəmiyyət daşıyan həmin xüsusiyyətlər aşağıdakı məzmununda olması ilə diqqəti cəlb edir:

1. Fənn kurikulumları nəticəyönümlü xarakterə malikdir.

Nəticəyönümlülük müasir kurikulumların hazırlanmasında nəzərə alınan mühüm didaktik prinsiplərdən biri hesab edilir. Təlim prosesindən əldə olunacaq nəticələrin əvvəlcədən müəyyən edilməsi və onun məzmunu gətirilməsi bu prinsipin başlıca cəhətlərindən biri kimi dəyərləndirilir.

Nəticəyönümlülüyn olması, ilk növbədə, təlim fəaliyyətlərinə əsaslanır, bütövlükdə təlim prosesinin mahiyyətini təşkil edən son nəticəni görməyə imkan verir. Fənn kurikulumlarında təlim nəticələri müxtəlifdir: ümumi nəticələr; xüsusi nəticələr. Hər bir fənn kurikulumunda özünə yer tutan bu nəticələr təlim baxımından xüsusi əhəmiyyətə malikdir. Onlar həm məzmunu müəyyənləşdirmək, həm də qiymətləndirmə aparmaq baxımından əhəmiyyət daşıyır.

İlk növbədə, məzmunu ifadə edən belə ümumi nəticələr hökumət tərəfindən təsdiq olunur. Azərbaycanda belə bir sənəd hazırlanmış və təsdiq edilmişdir. Nəticələr, əslində, təhsil pillələri üzrə milli səviyyədə müəyyənləşdirilmişdir ki, onlar respublikada bütün fənlər üzrə ümumi nəticələrə uyğun xüsusi nəticələr kimi təsdiq olunur.

2. Fənn kurikulumları şagirdyönümlülüynü ilə seçilən sənəddir.

Fənn kurikulumlarında öz əksini tapan bütün nəticələr şagirdlərə, onların inkişafının izlənməsinə yönəldilmişdir. Fənnin ümumi məsələlərindən biri kimi məqsəd və vəzifələrin belə

müəyyənləşdirilməsində şagird şəxsiyyətinin formalaşması və inkişafı diqqət mərkəzində saxlanılmışdır. Onların sinifdən-sinə, bir təhsil pilləsindən digərinə keçməsinin tənzimlənməsi, inkişafının istiqamətləndirilməsi ön planda saxlanılmışdır.

Şagird fəaliyyətlərinin təmin olunması və formalaşması, onun bir subyekt kimi inkişaf etməsi üçün müvafiq təlim şəraitinin yaradılması mühüm amil kimi nəzərə alınmışdır. Şagirdin idrakı, hissi və psixomotor bacarıqlarının müəyyən olunmuş həddə çatması üçün humanist və demokratik prinsiplərə söykənən iş üsulları və formalarının seçiləcəyi, ən müasir texnologiyalardan istifadə olunacağı göstərilmişdir.

3. Fənn kurikulumları konseptual sənəddir.

“Azərbaycan Respublikasında ümumi təhsilin Konsepsiyası (Milli Kurikulumu)” sənədindəki müddəalar respublikada hər hansı fənn üzrə fəaliyyətlər sistemini ümumiləşdirmək baxımından konseptual xarakter daşıyır. Ona görə də fənn kurikulumları öz növbəsində həm də çərçivə sənədi hesab edilir. Ondan sonra hazırlanacaq məktəb və sinif kurikulumlarının ümumi prinsiplərini əks etdirir. Fənn kurikulumları hər bir fənn üzrə məqsəd, vəzifə, məzmun, texnologiya və qiymətləndirmə məsələlərini əhatə etməklə çoxçeşidli iş parametrlərini əlaqəli şəkildə ümumiləşdirir. Nəticələr şəklində olan məzmun təhsil pillələri və siniflərə aid məzmun xətləri üzrə kurikulumda daxil edilir. Standartlar səviyyəsində təqdim olunmuş siniflər üzrə nəticələrin sərhədi standartlar və alt-standartların (bençmarkların) hüdudunda müəyyənləşdirilir. Məsələn, coğrafiya fənni VI siniflər üzrə:

1. Coğrafi məkan

Şagird:

1.1. Coğrafi kəşflər nəticəsində cəmiyyətdə və xəritədə baş verən dəyişikliklərə aid bilik və bacarıqlar nümayiş etdirir.

1.1.1. Qədim insanların Yer haqqında təsəvvürlərini şərh edir.

1.2. Yerin Günəş sistemində mövqeyi və hərəkətlərinə dair bilik və bacarıqlar nümayiş etdirir.

1.2.1. Kainatdakı səma cismlərinin hərəkətini fərqləndirir.

1.2.2. Yerin öz oxu və Günəş ətrafında hərəkətini təsvir edir və onun coğrafi nəticələrini təqdim edir.

Bu təlim standartları məktəb səviyyəsində təlim məqsədlərinin müəyyən olunmasında nə dərəcədə rol oynayırsa, təlim texnologiyaları və qiymətləndirmə məsələləri də məktəblərdə tətbiq olunma həmin funksiyaları daşıyır.

4. Fənn kurikulumlarında inteqrasiya bir tələb kimi verilmişdir

Bu ilk növbədə, onun ümumtəhsil məktəbləri üçün hazırlanması və şagird şəxsiyyətinin formalaşmasına imkan yaratması, şagirdlərə həyati bacarıqların formalaşdırılması, onların davamlı fəaliyyət üçün hazırlanması ilə bağlıdır. Ona görə də kurikulumlarda əks olunmuş təlim nəticələri (təlim standartları) biri-digərini tamamlamaq, möhkəmləndirmək, davam etdirmək baxımından elə ardıcılıqla verilir ki, onların vasitəsilə şagird şəxsiyyətinin formalaşması və inkişafını izləmək mümkün olur. Bu əlaqələr məzmun və istiqamətinə görə iki yerə ayrılır: şaquli inteqrasiya, üfüqi inteqrasiya.

Şaquli inteqrasiya daha çox fənnin siniflər və mərhələlər arasındakı əlaqəsini, üfüqi isə müxtəlif, lakin uyğun gələn fənlərin əlaqəsini ehtiva edir. Bütün hallarda şagirdlərin interaktiv standartlar əsasında ölçülə bilən bacarıqlara yiyələnmələri diqqət mərkəzində saxlanılır.

5. Fənn kurikulumları qabaqlayıcı xarakter daşıyır:

Bu, onun konseptuallığından irəli gəlir. Kurrikulumlar bütün təlim nəticələrini əks etdirməklə sonrakı nailiyyətləri fərz etməyə imkan yaradır.

Öyrənmə prosesində əldə edilən nailiyyətin hansı səviyyədə olmasını müəyyənləşdirmək üçün şərait əmələ gəlir.

Bəzən yeni kurikulumların islahedici xarakterə malik olduğu göstərilir. Təbii ki, belə bir yanaşma yeni kurikulumların nəticəyönümlü xarakterini, onun qabaqlayıcı funksiyasını zəiflədir. Bütün bunlarla yanaşı, fənn kurikulumları həm də:

- müxtəlif bacarıqların öyrənilməsinə nəzərdə tutan balanslaşdırılmış və əhatəli yanaşmasını əhatə edir;
- təlimin fəal üsullarından istifadə olunmaqla məzmun standartlarının səviyyəsinə çatmağa imkan yaradır;
- şagirdlərin bilik və anlayışlarının daim qiymətləndirilməsini, tədris ili ərzində düzəlişlərin edilməsini (korrektlərin aparılmasını) nəzərdə tutur;
- şagirdlərin təlimə cəlb olunmasını, davamlı təhsilə hazırlanmasını və həvəsləndirilməsini təmin edir;
- şagirdlərin təhsil alarkən, bilikləri qiymətləndirərkən, kompüter savadı artırılarkən müasir texnologiyalardan istifadə edilməsini nəzərdə tutur;
- uyğun təlim resurslarına və inzibati yardıma malik olur.

Bütün bu səciyyəvi cəhətlər onu digər təhsil sənədlərindən fərqləndirməyə imkan verir. Araşdırmalar göstərir ki, təlimin məzmununu özündə ehtiva edən bu sənəd haqqında müəllimlərimizin kifayət qədər məlumatı vardır. Birmənalı olaraq bu məlumatlarda proqramlar fənn üçün mühüm atribut hesab edilir, onun mahiyyət və məzmununun ifadə olunmasında ikinci mühüm sənədin adı çəkilmir. Bəlkə də, elə bu səbəbdəndir ki, kurikulum anlayışının müzakirəsində fikirlərini söyləyənlərin xeyli hissəsi fənn kurikulumlarını fənn proqramı kimi izah edir, onlar arasında demək olar ki, heç bir fərq olmadığı barədə mülahizələr yürüdürlər. Əslində isə bunlar eyni pedoqoji anlayışlar olmadığından onları eyniləşdirmək, dublet sözlər kimi

Coğrafiyanın tədrisi metodikası

dəyərləndirmək hazırkı pedoqoji fikir müstəvisində yalnız addım hesab edilir. Pedoqoji ədəbiyyatlarda tədris proqramları dövlət sənədi kimi dəyərləndirilir. Göstərilir ki, "... ayrı-ayrı fənlərdən bilik, bacarıq ə vərdişlərin həcmi; mövzuların təhsil ardıcılığı; mövzu, yaxud bölməyə ayrılan saatların miqdarı.

Artıq dilimizdə işlənməyə başlayan və xeyli nümunələri ifadə edən kurikulum anlayışı Azərbaycan pedoqoji fikrində özünəməxsus mahiyyət kəsb edərək yer tutmuşdur: "Kurikulum təlim prosesi ilə bağlı bütün fəaliyyətlərin səmərəli təşkilinə, məqsədyönlü və ardıcıl həyata keçirilməsinə imkan yaradan konseptual sənəddir".

Anlayışların şərhindən belə məlum olur ki, tədris proqramı və kurikulumların xüsusiyyətləri aşağıdakı kimidir:

Fənn proqramı	Fənn kurikulumu
-fənnin məqsədi və vəzifələri; -bilik, bacarıq və vərdişlərin həcmi; - mövzuların tədrisi ardıcılığı; -bölmə və mövzulara ayrılan saatlar.	-fənni əhəmiyyətinin əsaslandırılması; -fənnin məqsədi və vəzifələri, ümumi nəticələr; -siniflər üzrə məzmun standartları; -inteqrasiya (şaquli və üfüqi); -təlim strategiyası: <ul style="list-style-type: none">• ümumi tələblər;• təlimin yeni üsul və formaları;• təlim prosesinin planlaşdırılması; -şagird nailiyyətlərinin qiymətləndirilməsi.

Fənn kurikulumları konseptual xarakter daşdığından məzmununda fənnin təlimi ilə bağlı olan problemlərə aid məsələləri ümumiləşdirir. Fənn üzrə bütün fəaliyyətləri istiqamətləndirir, onların nizamlı, normaya uyğun inkişafını tənzimləyir.

Fənn kurikulumlarının strukturundakı hissələr təsadüfi xarakter daşmır. Onlar inkişafımızın müasir mərhələsində hər bir fəaliyyətin inkişafına şəraitin yaradılması baxımından əhəmiyyətlidir.

Hazırlanmış fənn kurikulumlarından biri də coğrafiya fənni kurikulumudur. Coğrafiya fənni kurikulumu şagirdlərin maraq və ehtiyaclarına cavab verən ilkin bir sənəddir. Bu sənəd coğrafiya fənnini müəllimlərdən şagirdlərinə, fənyönümlülükdən nəticəyönümlülüyə, təklifyönümlülükdən tələbyönümlülüyə doğru istiqamətləndirilmişdir. Coğrafiya fənni kurikulumu nəticəyönümlüdür. Nəticəyönümlük müasir kurikulumların hazırlanmasında nəzərə alınan mühüm prinsiplərdən biri hesab edilir. Bu xüsusiyyət onu əvvəlki proqramlardan kəskin surətdə fərqləndirir. Təlim prosesində əldə olunacaq bütün nəticələr əvvəlcədən müəyyənləşdirilir və məzmunə gətirilir. Coğrafiya fənni kurikulumunda verilmiş nəticələr həm məzmunu müəyyənləşdirir, həm də qiymətləndirmə standartlarının hazırlanmasına şərait yaradır. Nəticələrin əvvəlcədən müəyyən olunması onları əldə etməyə yönəlmiş fəaliyyətlərin inkişafını izləmək və istiqamətləndirmək üçün imkan yaradır. Coğrafiya fənni kurikulumu şagirdlərinə, onların inkişafını izlənməsinə yönəldilmişdir. Fənnin ümumi məsələlərindən biri kimi məqsəd və vəzifələrin belə müəyyənləşdirilməsində şagird şəxsiyyətinin formalaşması və inkişafı diqqət mərkəzində saxlanmışdır. Onların sinifdən-sinifə, bir təhsil pilləsindən digərinə keçməsinin tənzimlənməsi, inkişafının istiqamətlən-

dirilməsi əsas məqsəd kimi saxlanılmışdır. Coğrafiya fənn kurikulumunda fənnin məzmunu standartlar şəklində ifadə olunur. Məzmun standartları şagirdlərdən gözlənilən ümumi təlim nəticələrini xüsusiləşdirir. Hər bir standart iki mühüm komponentdən ibarətdir: məzmun (bilik) və fəaliyyət (bacarıq). Standartlar öyrədiləcək məzmunu əhatə edir və bacarığın xüsusiyyətlərini göstərir. Yəni, məzmun şagirdin nəyi öyrənəcəyini, fəaliyyət isə onun öyrəndiyini necə nümayiş etdirəcəyini bildirir. Coğrafiya fənn kurikulumunda alt standartlar sinifdən sinifə keçdikcə sadədən mürəkkəbə doğru inkişaf edir. Bu da şagirdlərin irəliləyişlərini izləməyə imkan verir və həm də fəndaxili inteqrasiya yaranır.

VI sinif 1.1.1. Qədim insanların Yer haqqında təsəvvürlərini şərh edir

VII sinif 1.1.1. Kəşf və tədqiqatlar nəticəsində xəritədə baş verən dəyişiklikləri müqayisə edir.

VIII sinif 1.1.1. Yeni elm sahələrinin yaranmasını izah edir

IX sinif 1.1.1. Sivilizasiyaları coğrafi baxımdan təhlil edir

X sinif 1.1.1 Coğrafi hadisə və proseslərin öyrənilməsində təbiət elmlərinin qarşılıqlı əlaqəsini əsaslandırır

XI sinif 1.1.1. Coğrafi hadisə və prosesləri cəmiyyətin həyatına təsiri ilə bağlı tədqiqatlar aparır və nəticələrini təqdim edir

Nümunədən görürük ki, sinifdən –sinifə keçdikcə alt standartlar eyni mövzu ətrafında dəyişir, inkişaf edir və mürəkkəbləşir. Bu xüsusiyyət müəllimə şagirdlərin inkişafını izləməyə kömək edir. Nümunədə göstərilənlər “1.1. Coğrafi kəşflər nəticəsində cəmiyyətdə və xəritədə baş verən dəyişikliklərə aid bilik və bacarıqlar nümayiş etdirir.” əsas standartın alt standartlarıdır. Əsas standartlar VI sinifdən XI sinifə qədər dəyişməz olaraq qalır. Ümümlikdə coğrafiya fənn kurikulumunda 6

əsas, 120 alt standart vardır. Coğrafiya fənn kurikulumunun ənənəvi coğrafiya proqramından fəraləndirən əsas cəhətlərdən biri onun məzmunudur. Ənənəvi coğrafiya fənn proqramında coğrafiya fəninin məzmunu siniflər üzrə aşağıdakı kimi paylaşmışdır: VI sinifdə “Fiziki coğrafiya”, VII sinifdə “Materik və okeanların fiziki coğrafiyası”, VIII sinifdə sinifdə I yarım ildə 1 saat “Azərbaycan respublikasının fiziki coğrafiyası”, II yarım ildə isə bununla yanaşı “Azərbaycan Respublikasının sosial-iqtisadi coğrafiyası”, IX sinifdə “Dünyanın iqtisadi və sosial coğrafiyası”, X sinifdə “Yerşünaslıq” XI sinifdə isə “Türk dünyası coğrafiyası”. Coğrafiya fənn kurikulumunda isə nəticələr elə işlənmişdir ki, bütün bu məsələlər VI sinifdən XI sinifə qədər sadədən mürəkkəbə, asandan çətinə doğru öyrəniləcək, şagird Azərbaycanı təkcə VIII sinifdə 2 saat deyil, bütün coğrafi məsələləri Azərbaycan baxımından öyrənərək təhlil edəcək, Azərbaycan coğrafiyasını VI sinifdən XI sinifə qədər mənimsəyərək vətənin təbiəti, iqtisadiyyatı, əhalisi haqqında daha mükəməl bilik və bacarıqlar qazanacaqdır.

Coğrafiya fənni şagirdlərdə coğrafi təbəqənin əmələ gəlməsi və fəaliyyət mexanizmini, təbəqədə mövcud olan inkişaf qanunauyğunluqlarının dərk etdirilməsinə, Yer kürəsində təbii komplekslərin əmələ gəlməsinə, təbiətdə baş verən coğrafi hadisələrin və təbii proseslərin başvermə səbəblərini izah etməyə imkan verir. Günəş sistemində Yer planetinin mövqeyi və bununla bağlı hadisələri müşahidə etməyə şərait yaradır. Məzmun xətti fənn üzrə ümumi təlim nəticələrinin reallaşdırılmasını təmin etmək üçün müəyyən olunur və onu sistemləşdirmək məqsədi daşıyır. Coğrafiya fənn kurikulumunda nəticələr məzmun xətləri üzrə qruplaşdırılmışdır. Coğrafiya təliminin məqsəd və vəzifələrinə uyğun olaraq, kurikulumda təhsilin bütün pillələri üzrə **3 məzmun xətti** müəyyən edilmişdir: **coğrafi mövqe, təbiət və cəmiyyət.**

Coğrafiyanın tədrisində «Coğrafi məkan» məzmun xətti şagirdlərdə qlobal, regional və lokal miqyasda məkan anlayışını formalaşdırır. Günəş sistemində Yer planetinin tutduğu vəziyyətin və bununla bağlı baş verən hadisələrin təhlilini aparmağa imkan yaradır. Yer kürəsində coğrafi obyektlərin yerləşməsinə dair əhatəli və dəqiq məlumat almağa, ayrı-ayrı əraziləri təsvir etmək qabiliyyətinə yiyələnməyə kömək edir. Coğrafi məkana dair qazanılan biliklər məhəldə cəhətləri təyin etmək, istənilən məntəqəyə qədər olan məsafələri ölçmək, onları kartoqrafik təsvirlər vasitəsilə təqdim etmək, tələb olunan ərazilərin səth quruluşunu, coğrafi xüsusiyyətlərini müqayisəli təhlil etmək, hər hansı əraziyə dair əlavə məlumat toplamaq bacarığını formalaşdıraraq, şagirdlərdə idrak fəaliyyətinin inkişafına, nəzəri bilikləri praktik olaraq tətbiq etmək vərdişinin yaranmasına səbəb olur. Orta məktəblərdə «Təbiət» məzmun xətti şagirdlərdə Yer kürəsini vahid təbii sistem kimi qavramağa, təbii hadisələrin inkişaf qanunauyğunluğunu dərk etməyə imkan yaradır, onlar təbii proseslərin səbəblərini təhlil edir, nəticələrini aydınlaşdırır, gələcək inkişafının proqnozunu verirlər. Yer təbəqələrinə aid biliklər şagirdlərdə ekstremal, təbii dağıdıcı hadisələr zamanı davranış qaydalarına yiyələnməyə kömək edir. Təbii komplekslərin yaranması mexanizminin dərk edilməsinə, müxtəlif coğrafi amillərdən asılı olaraq ayrı-ayrı materik və okeanların daxilində coğrafi paylanma qanunauyğunluğunun izah olunmasına şərait yaradır. Şagirdlər Yer kürəsini təşkil edən iri təbii komplekslərin (materik və okeanların) özünəməxsus coğrafi xüsusiyyətlərini mənimsəməklə müasir qloballaşma şəraitində gərginləşən ekoloji problemlərin səbəb və nəticələrini şərh edir, onların həlli yollarına dair təkliflər verir, respublikada, eləcə də onu əhatə edən ətraf mühitdə yaranmış ekoloji vəziyyəti qiymətləndirirlər. Orta məktəblərdə Yer kürəsində cəmiyyət-

yətə dair biliklər şagirdlərə dünya əhalisinin irqi, milli, dini, etnik tərkibinin müxtəlifliyini dərk etməyə, digər xalqların həyat tərzini və maraq dairəsi ilə tanış olmağa imkan yaradır. Bu biliklər onlarda xalqların adət-ənənələrinə, özünəməxsus xüsusiyyətlərinə tolerant yanaşma hissini yaradır və onun əsasında milli şüuru formalaşdırır. Şagirdlərə əhalinin təbii amillərlə yerləşməsi və sosial-iqtisadi fəaliyyəti arasındakı qanunauyğunluqları başa düşməyə, təbii və sosial amillərin iqtisadiyyatın inkişafında rolunu təhlil etməyə, elmi nailiyyətlərin tətbiqi nəticəsində insanın təbiətdən asılılığının azalma dinamikasını dərk etməyə imkan yaradır. Onlar ölkədaxili və beynəlxalq siyasi-iqtisadi münasibətlərin insanların həyat səviyyəsinə təsirini başa düşür, iqtisadi inkişafın yaratdığı ekoloji problemlərin başvermə səbəblərini müəyyən edərək, təbii tarazlığın saxlanılmasında qlobal layihələrin tətbiqini, hər bir fərdin iştirakının vacibliyini, dünyada münaqişə zonalarının yaranma səbəblərini və onların həllində beynəlxalq təşkilatların rolunu qiymətləndirir. Yer kürəsində cəmiyyətə dair biliklər şagirdləri gələcəkdə əməkdaşlıq etmək, mədəni və iqtisadi əlaqələr qurmaq bacarığına istiqamətləndirir. Azərbaycan Respublikasında ümumi təhsilin Konsepsiyası (Milli Kurikulum) sənədinin mühüm prinsiplərindən biri olan inteqrativlik də coğrafiya fənn kurikulumunda öz əksini tapmışdır. Coğrafiya fənn kurikulumunda inteqrasiyanın 2 növü nəzərdə tutulmuşdur. Fəndaxili və fənlərarası. Kurikulumlar hazırlanarkən məzmunu uyğun müvafiq strategiyaların müəyyən olunmasına diqqət yetirilir. Gözlənilən nəticələrin daha uğurlu əldə olunması baxımından bu, əhəmiyyətli hesab edilir. Coğrafiya fənn kurikulumunda təlim strategiyasına təlimin təşkilində istifadə olunan forma və üsullar, fənn üzrə təlimin planlaşdırılması daxildir. Humanist və demokratik prinsiplərə, maraq, motivasiya yaradılmasına

əsaslanan təhsil təlimin qeyri- standart formada aparılmasını tələb edir. Dərslər bir neçə formada aparıla bilər. Məsələn, dərskonfrans, dərseminar, dərsmühazirə, dərsekskursiya, dərsmüsaibə və.s. Coğrafiya fənninin spesifik xüsusiyyətlərindən biri də dərsekskursiya, dərssəyahət kimi müxtəlif dərşformalarıdır. Bu dərşformalarından istifadə etməklə şagirdlərin fənnə həvəsini gücləndirmək mümkündür.

Coğrafiya fənninin tədrisində dərşoyundan da istifadə etmək mümkündür. Məsələn, şagirdlər hər hansı bir ölkəyə xəritə üzərində “səyahət” edə və bu “səyahət” zamanı müxtəlif tapşırıqlar yerinə yetirə bilərlər. Fənn kurikulumlarının mühüm prinsiplərindən biri də şagirdlərin qiymətləndirilməsi məsələsidir. Təhsildə qiymətləndirmə - təhsil prosesində şagird nailiyyətlərin müəyyən olunmuş standartlarla obyektiv, etibarlı vasitələrlə ölçülməsidir. Hər bir fənn kurikulumlarının məzmun standartları olduğu kimi qiymətləndirmə standartları da işlənilir və hazırlanır. Fənn kurikulumlarında şagirdlər məzmun standartlarını necə mənimsəmələrinə görə qiymətləndirilirlər. Qiymətləndirmə standartları müəllimə kömək edir ki, o, şagirdlərin keçilmiş mövzunun tam mənimsədiklərini aydınlaşdırsın. Qiymətləndirmə standartlarına görə şagirdlərin öyrəndiklərini sərbəst tətbiq edə bilmələrini, yoxsa əlavə məqsədlərə ehtiyac olduğunu da müəyyən etmək mümkündür. Şagird qiymətləndirilməsi obyektiv olmalıdır. Fənn kurikulumlarında şagirdlərin qiymətləndirilməsi sxem üzrə 4 səviyyədə hazırlanır. 4 - ən yüksək, 3 - yüksək, 2 - orta, 1 - aşağı. Şagirdlərin bilik və bacarıqlarının səviyyəsinin obyektiv şəkildə müəyyənləşdirilməsi üçün qiymətləndirmə meyarları düzgün seçilməlidir.

Bölmə üzrə nəticə və təkliflər

- Coğrafiya fənni şagirdlərin geniş dünyagörüşlərinin inkişafında, onlarda bir sıra həyati əhəmiyyətli bilik və bacarıqların formalaşdırılmasında müstəsna əhəmiyyətə malikdir.

- Coğrafi təhsil nəzəri və tətbiqi olmaqla təhsil, tərbiyəedici və inkişafetdirici məqsədlərinə malikdir.

- Coğrafiya təhsil standartları – tədris planları – tədris proqramı – dərslik - dərs vəsaitləri olmaqla ardıcıl bir şəbəkə daxilində nəzərdən keçirilirdi.

- Coğrafiyadan tədris proqramları müasir dövrə qədər xətti pilləli inkişaf quuluşuna malik idi, fiziki və iqtidai-sosial coğrafiya kurslarınınu ayrıca öyrənilməsi ilə xarakterizə olunurdu.

- Coğrafiya fənn kurikulumu vahid məzmun xətlərinə malik olmaqla proqramın tərtibinin konsentrik inkişaf quruluşu müvafiq gəlir.

Bölməyə aid sual və tapşırıqlar

1. Məktəb coğrafiyasının məzmununda coğrafi materiallar hansı prinsiplərə əsasən seçilir?2. Coğrafiya elmləri sisteminin məktəb coğrafiyasında necə əks olunduğunu izah edin.3. Məktəb coğrafiyasının məzmununda elmi tədqiqat metodları özünü necə göstərir?4. Mövcud coğrafiya proqramının quruluşunu təhlil edin.5. Mövcu coğrafiya proqramı ilə coğrafiyadan fənn kurikulumunu müqayisə edin.6. Məktəb coğrafiyasının quruluşund ən mühüm dəyişikliklər hansılardır?7.Coğrafiya kurslarının məzmununda ən mühüm dəyişiklikləri göstərin.

BÖLMƏ 5

COĞRAFIYANIN TƏDRISI PROSESİNİN PSIXOLOJİ VƏ PEDAQOJİ ƏSASLARI

- Coğrafiya fənnini tədris edən müəllim psixoloji baxımdan nəyi bilməlidir?*
 - *Müasir məktəbdə müəllim-şagird münasibətləri sizi razı salırmı? Sizcə bu münasibətlər necə olmalıdır?*
 - *Müasir dövrdə təlim prosesinin hansı prinsipləri sizi qane etmir?*
 - *Müəllimlik peşəsinə psixoloji cəhətdən hazırsınız mı?*

5.1. Təlim prosesinin psixoloji prinsipləri

Təlim prosesində tədris fənninin məzmununun müəyyən edilməsi nə qədər vacib bir məsələ olsa da şagirdlərin idrak fəaliyyətinin təşkilinin nəzəri əsaslarının araşdırılması da lazım gəlir. Bunsuz təlim prosesinin müvəffəqiyyətini təmin etmək olmaz.

Müasir dövr daha dinamik, dəyişkən və sürətli inkişaf ilə seçilir. Bu özünü ilk növbədə elmin, texnika və texnologiyanın sürətli inkişafında, informasiya axınının güclənməsində, bilikləri müstəqil əldə etmək bacarıqlarına yiyələnməyin vacibliyində göstərir. Təhsilin vəzifəsi yaradıcı, özünü inkişaf etdirən şəxsiyyət yetişdirməkdir. Belə şəxslər məntiqi düşünməyi, müstəqil qərar çıxarmağı, bilikləri müstəqil əldə etməyi, ətrafdakılara tənqidi yanaşmağı və yaradıcı dəyişməyi,

praktiki problemləri həll etməyi və s. kimi qabiliyyətlərə yiyələnmişdirlər.

Dövrün tələblərinə müvafiq olaraq təlim prosesinin psixologiyası da dəyişir, yeni tələblərə cavab verməli olur. Heş kəsə sirr deyildir ki, uzun illər məktəbdə təhsilin keyfiyyəti şagirdlərin əldə etdikləri bilik, bacarıq və vərdişlərin həcmi ilə ölçülürdü. Bu biliklərin həcmi nə qədər çox olurdusa bir o qədər müsbət hal kimi qiymətləndirilirdi. Əvvəllər məktəblərdə **tərbiyəedici təlim** prinsipi əsas götürülürdüsə, hazırda **öyrədici tərbiyə** prinsipinə keçilir ki, onun əsas məqsədi təlim prinsipində şagird şəxsiyyətinin tərbiyə edilməsindən ibarətdir.

Tərbiyəedici təlimin əsas məqsədi təlim olduğu halda öyrədici tərbiyənin başlıca məqsədi məktəbdə şagirdin şəxsiyyət kimi formalaşması, şəxsiyyətyönlü olmasıdır.

Müasir dövrdə təlimin inkişafetdirici xarakter daşdığı haqqında çox yazılmışdır. Bu haqda nəzəri fikirlər çox olsa da praktikada onların həyata keçirilməsi o qədər də qənaətbəxş deyil.

Psixoloqlar şagirdlərin psixoloji inkişafında təlimin aparıcı rolunu qeyd edirlər. Odur ki, təlimin məzmunu elmin inkişafının müasir səviyyəsini əks etdirməklə yanaşı, uşaq şəxsiyyətinin səmərəli inkişafına təsir göstərməlidir. Bu isə o halda baş verə bilər ki, təlimin vasitələri, metodları və məzmunu müəyyən edilərkən şagirdlərin psixoloji, yaş və fərdi inkişaf qanunauyğunluqları nəzərə alınsın. Şagirdlərin psixoloji inkişafında onların təlim fəaliyyətinin xüsusi əhəmiyyəti var. Məhz bu zaman şagirdlərdə əqli inkişafın priyomları və vərdişləri möhkəmlənir və inkişaf edir, məktəbə və təhsilə münasibətləri formalaşır. Təlim fəaliyyətinin qeyd olunan cəhətləri nəzərə alınmırsa, istər biliklərə yiyələnərkən, istərsə də məktəblilərin şəxsiyyət kimi inkişafında müəyyən çətinliklər və problemlər yarana bilər.

Psixoloji tədqiqatlar göstərir ki, tədris fəaliyyəti ilk növbədə şagirdlərin intellektual tələbatına, emosional sahədə inkişafına təsir göstərir.

Yeniyyətlik dövründə öz yaşlıları ilə təmasda olmaq tələbatının artması xüsusi ilə əhəmiyyət kəsb edir. Onların özlərini dərk etməsinin əsas forması özlərini yaşlıları ilə müqayisə etmələridir.

Yuxarı siniflərə keçdikcə şagirdlərdə özünü təkmilləşdirmə motivləri yaranır. Növbəti mərhələdə isə onların öz daxili aləmlərini kəşf etmələri başlıca psixoloji qabiliyyətlərinin yaranmasıdır.

Təlim prosesinin səmərəliliyini aşağıdakı göstəricilərin nəzərə alınmasına əsaslanır.

1. Biliklərin sistemliliyi.
2. Fəaliyyət və ya bacarıqlar qabiliyyətinə yiyələnmə.
3. Bilik və bacarıqları yaradıcı tətbiq etmək bacarıqları.
4. Ətraf aləmə hissi-mənəvi dəyərlərə malik münasibətdə münasibətlərin formalaşdırılması.

Təlim tərbiyə prosesinin əsas məqsədi hərtərəfli inkişaf etmiş və kamil şəxsiyyətin tərbiyə edilməsidir. Bu prosesin təşkili və müəyyən prinsiplərin həyata keçirilməsini tələb edir. Təlim tərbiyə prosesinin təşkili dedikdə müəllim və şagirdlərin qarşılıqlı əlaqəsi və qarşılıqlı təsirinin sistemi başa düşülür, müəllimin öyrədici, şagirdlərin öyrənmə fəaliyyətinin bu sistemdə uyğunluğu araşdırılır.

Təlim prosesinin təşkili prinsiplərini coğrafiyanın tədrisində psixoloq L.M.Fridma tərəfindən işlənib hazırlanmış və rus metodislərinin əsərlərində verilmişdir. Bunlar aşağıdakılardır.

• **Özünü təşkil prinsipi.** Təlim prosesində şagirdlərin öz fəaliyyətlərini qavraması və ona yiyələnməsi kimi başa düşülür.

• **Kollektivçilik prinsipi.** Müəllimin müdaxiləsi olmadan öz aralarında ünsiyyət və əməkdaşlığı nəzərdə tutur.

• **Özünü fəaliyyətin təşkil (müstəqillik) prinsipi.** Xarici təsir və nəzarət olmadan tədris fəaliyyətinin təşkilini nəzərdə tutur. Bu zaman şagirdlər öz dərin tələbatlarını təmin edə bilir və belə fəaliyyət onlara sevinc və məmnunluq gətirir.

• **Aparıcılıq prinsipi.** Kollektiv fəaliyyət növləri zamanı şagirdlər müxtəlif rolları, öhdəlikləri yerinə yetirməsi ilə bağlıdır. Bu rolları, yaxud aparıcılığı onlar uzun müddətə yerinə yetirirlər.

• **Məsuliyyətlik prinsipi.** Şəxsiyyətin öz davranışında hamı tərəfindən qəbul edilmiş normalara riayət etməyə meyilli olması, öz hərəkətlərinə cavabdeh olması, vəzifələrini yerinə yetirməsi və s. özünü göstərir.

• **Təlim prosesinin psixoloji təminatı prinsipi.** Təlim prosesinin psixoloji təminatı prinsipi tələb edir ki, təlim-tərbiyə prosesi elə təşkil edilməli və keçirilməlidir ki, təlim üçün lazım olan motivasiyalar və şagirdlərin bu prosesə müsbət emosional münasibətləri təmin edilsin (29, 30, 32).

Son illər respublikamızda fəal (interaktiv) təlimin həyata keçirilməsi sahəsində mühüm addımlar atılır. Müasir təlimin məqsədi və prinsipləri psixoloqlar və metodislər tərəfindən ətraflı öyrənilir və təhlil edilir. Bu mənada müasir təlimin prinsipləri haqqında yazılan fikirləri (Z.Veysova) nəzərinizə çatdırırıq (22).

1. Şəxsiyyətə yönəlmiş prinsipinin maliyyəti təlim prosesinin mərkəzində şagirdin şəxsiyyət kimi durmasından ibarətdir. Müəllim tərəfindən şagirdə şəxsiyyət kimi yanaşılmalı, təlim onların marağı və tələbatına, bilik səviyyəsinə, qabiliyyətlərinə yönəldilməlidir.

2. Fəal idrak prinsipi. Təlim prosesində şagirdlərin idrak fəallığının yeni bilikləri əldə etməyə, tədrisə maraq yaradılmasına nail olması təmin olunmalıdır.

3. İnkişətdirici təlim prinsipinin əsasında şagirdlərin idrak fəallığının artırılması üçün xüsusi təlim şəraitinin yaradılması durur. Bu məqsədlə şagirdlərin imkanına uyğun, lakin bir qədər mürəkkəb tapşırıqlar verilir, onları problemlərin həllinə yönəldilir. Məqsəd təfəkkürü və yaradıcılığı formalaşdırmaqdır.

4. Qabaqlayıcı təlim prinsipi şagirdlərin məktəbdə aldığı bilik, bacarıq və vərdislər onların yeni biliklər əldə etmələrinə maraq yaratmalı, yeni informasiyanı müstəqil əldə etməyə, onlardan istifadə etməyə, yeni təlim situasiyasına tətbiq etməyə yönəlməlidir.

5. Təlim-tərbiyə sisteminin çevikliyi prinsipi. Müasir dövrün tələblərinə uyğun olaraq təlim-tərbiyə sistemi də real şəraitə uyğunlaşdırılmalıdır. İctimai mühit və şagirdlərin tələbləri nəzərə alınmalıdır. Tədris planları və proqramların məzmunu, təlim-tərbiyyə prosesinin təşkili, pedaqoji texnologiyanın seçilməsi daim təkmilləşdirilməli, inkişaf etdirilməlidir.

6. Əməkdaşlıq prinsipi. “Müəllim-şagird” qarşılıqlı münasibətlərində onların bərabərhüquqlu, “tərəf-müqabil” kimi çıxış etməsi vacibdir. Bu halda şagirdlərin özünə inamı artır, daha sərbəst şəkildə fikirlərini çatdırır, təlim imkanları artır, onların daha fəal olmasına şərait yaranır.

7. Dioloji təlim prinsipi. Şagirdlər müzakirə edilən məsələ ilə bağlı özünün və qrup üzvlərini fikirlərini çatdırmağı ideyalarını bir-biri ilə bölüşdürməyi bacarmalıdırlar. Dioloji təlim müxtəlif fikirlərin müzakirə edilməsinə, təlimin məzmununun daha da zənginləşdirilməsinə nəticə və ümumiləşdirmələr aparmağa müsbət təsir göstərir.

Yuxarıda qeyd edilən prinsiplərin təlim-tərbiyə prosesində həyata keçirilməsi şagirdlərin fəaliyyətinin formalaşması üçün zəruri bacarıqların əldə edilməsinə şərait yaradır.

5.2. Müəllim və şagird münasibətlərinin yeni mərhələsi

Təlim prosesi müəllim və şagird münasibətlərinin məcmusudur desək yanlışdır. Müəllim və şagird münasibətləri cəmiyyət daxilində həmişə müzakirə mövzusu olmuş, ictimaiyyət arasında həmişə müxtəlif baxışlarla dəyərləndirilmişdir. Bu məsələ müxtəlif tarixi inkişaf dövrlərində də pedaqoq və psixoloqların, metodistlərin daim diqqət mərkəzində durmuşdur. Həm də bu münasibətlərin xarakteri zaman-zaman dəyişilmiş, yeni dövrün tələblərinə uyğun olaraq təlim-tərbiyə prosesinin təşkili və gedişinin metodikası da daim təkmilləşdirilmişdir.

Yuxarıda qeyd etdiyimiz kimi müasir dövr informasiya bolluğu, elmi texni tərəqqinin yüksək inkişafı ilə seçilir. Belə olan halda təlim prosesi müəllim və şagird münasibətlərinin məzmunca yeni xarakter almasını tələb edir.

Ənənəvi pedaqoji elmlər avtoritar cəmiyyət şəraitində formalaşdığı üçün müasir ictimai dövrdə əvvəlki pedaqoji nəzəriyyələrin çoxu özünü doğrultmur. Məktəblərin işində keyfiyyətə yeni mərhələyə keçid, mövcud təlim vasitələrinin dərinlən təhlil edilərək gələcək yolların müəyyən edilməsi vacibdir.

Müasir məktəb üçün yeni müəllim kadrlarının hazırlanmasına ehtiyac yaranmışdır. Sadəcə informasiya verən şagirdlərin bilik mənbəyi kimi baxdığı müəllim deyil, müstəqil təlim fəaliyyətini təşkil edən, şagirdləri yeni biliklərin axtarışına yönəldən, problemin tədqiq edilməsinə istiqamətləndirən təşkilatçı lazımdır.

Pedaqoji prosesin təşkilinin keyfiyyətə yeni səviyyəyə keçirilməsinin vacibliyi bir də ondan ibarətdir ki, hazırda əldə olunan informasiyanın 70-80%-i şagirdlər müəllimdən deyil, başqa mənbələrdən alırlar (valideynlərdən, internetdən, kütləvi informasiya vasitələrindən, ətraf aləmdən, həyatı müşahidələrindən və s.).

Odur ki, şagirdlərə müasir informasiya axınından baş çıxartmağı, onları təhlil etməyi, sistemləşdirməyi öyrətmək lazımdır. Müasir dərslərin fərqləndirici xüsusiyyətləri şagirdlərin yaradıcı qabiliyyətlərinin, fəaliyyətlərinin inkişafına kömək edən qismən axtarış və tədqiqat materiallarının daha üstünlük təşkil etməsindən ibarətdir.

Ənənəvi təlimdə müəllim 3 başlıca funksiyayı yerinə yetirirdi – **informasiya ötürücü, nəzarətəddici və qiymətləndirici**. Yəni müəllim təlim – tərbiyə prosesini təşkil edir, şagirdlərin idrak fəaliyyətini idarə edir, təlimin gedişinə nəticələrinə nəzarəti həyata keçirirdi.

Müasir dövrdə isə müəllimin sosial rolu da mürəkkəbləşir, onun peşə hazırlığına verilən tələblər də yüksəlir. Müəllimin ən mühüm keyfiyyətləri onun öz işində şəristəli olmasından, öz peşə davranışından, emosional çevikliyindən, peşəkar özünüdərk etməsindən ibarətdir.

Müəllimin peşəkar fəaliyyətində, davranışında onun pedoqoji ünsiyyətçi olmasından ibarətdir. Pedaqoji ünsiyyətin əsas əlamətləri aşağıdakılardır:

1. fənn üzrə məlumatların mübadiləsində müəllim və şagirdlərin sosial-psixoloji cəhətdən qarşılıqlı əlaqəsi;
2. tərbiyəedici təsirin göstərilməsi;
3. qarşılıqlı münasibətlərin qurulması;
4. kommuniaktiv vasitələrin mövcudluğu;

Pedaqoji ünsiyyətin əsasında qarşıya qoyulmuş vəzifələrin həlli zamanı informasiyanın ötürülməsi, şagirdlərin

fəaliyyətə təhrik edilməsi (motivasiya) baş verir. Təlim prosesinin müvəffəqiyyəti daha çox tədrisin motivlərindən asılıdır.

Motivasiya (maraqlandırma və ya dərkətmə) – tədris fəaliyyətini psixoloji cəhətdən təmin edən şərtlər sistemidir. Öyrənmə prosesinin əsasını təlim motivləri təşkil edir ki, məhz bundan sonra təlimin **məqsədi** və **məzmunu** müəyyən edilir. Motiv insanı fəaliyyətə sövq edən daxili gücdür. Tədris fəaliyyətində bu şagirdlərin öyrənməyə qarşı səy etmələri, arzularıdır.

Hər bir fəaliyyət motivinin əsasını **tələbat** və **maraq** təşkil edir. Yəni, hər bir şagirdin təkcə oxumaq arzusunun olması vacib deyil, onun həm də məşğələlərə marağı olmalı, daxili tələbatı yaranmalıdır.

Şagirdlərin motivləri **fərdi** və ya şəxsi xarakter daşıyır. Fərdi motivlər **xarici** (məsələn, yaxşı qiymət almaq) və **daxili** (yeni bir məsələni öyrənmək) olmaqla iki yerə bölünür. Göründüyü kimi daxili motivlər tədris materiallarının məzmunu və tədris fəaliyyəti ilə sıx bağlıdır, onların formalaşdırılması məktəbin qarşısında qoyulan məqsəd və vəzifələrə daha çox xidmət edərdi.

Təlim fəaliyyətinin motivasiyası aşağıdakı məqsədlərə xidmət edir:

1. qazanılmış bilik və bacarıqların nə dərəcədə lazımlı və qiymətli olduğunun aydınlaşdırılmasına;
2. onların mənimsənilməsinə şüurlu münasibətin olmasına (informasiyanın dərk edilməsi, qavranılması və yadda saxlanması kimi psixoloji amillərə diqqətin olması);
3. müsbət emosional mühitin yaradılmasına;
4. şagirdlərin idrak maraqlarının yaradılmasına.

Şagirdlərin idrak fəaliyyətlərinin motivasiyasının vasitələri çoxdur. Onların qısa şəkildə aşağıdakı kimi qruplaşdırıla bilər:

- Biliklərin qəbulu üçün şagirdlərin fiziki imkanlar olmalıdır. Yəni iş yerlərinin şəraiti və coğrafi bilik mənbələri (dərslik, atlas, sorğu kitabları və s.) ilə təchiz olunması başlanğıc üçün ilkin şərtidir.
- Motivasiyanın qoyuluşu dərslərin əvvəlində verilir. Bunu daha çox müəllimin emosional çıxışı ilə başlayırlar. Odur ki, müəllim qısa, eyni zamanda canlı və obrazlı şəkildə nitq etməyi bacarmalıdır.
- İdrak fəaliyyətinin motivasiyasının ən mühüm vasitələrindən biri də bölmə, mövzu və ya hər bir dərslərin əvvəlində yerinə yetiriləcək vəzifələrin, məsələlərin **məqsədli quruluşudur**. Bura hər hansı bir termin və ya anlayışın izahının bilinməsi, səbəb – nəticə əlaqələrini izah etməyi bacarmaq, fakt və nomenklaturanı bilən və s. daxildir. Məqsədli quruluş cədvəl, plan, sxem , plakat stend şəklində verilər və şagirdlər iş zamanı onları müraciət edərək fəaliyyətlərini tənzimləyə bilirlər.
- Motivasiya vasitələri içərisində tədris fənni kimi **coğrafi məzmun** da xüsusi yer tutur. Coğrafi məzmunun maraqlı, əyləncəli, heyranedic olması şagirdlərdə tədrisə maraq yaradır.
- Şagirdlərdə əldə etdikləri bilik və bacarıqların böyük praktik və ictimai əhəmiyyətinin olmasının aşılması da motivasiya üçün böyük əhəmiyyət kəsb edir.
- Şagirdlərin motivasiyasında onların öz şəxsi həyat təcrübəsində aldıkları bilik və bacarıqlara əsaslanmaq da qeyd oluna bilər (turist səfərləri, tətildə dincəlmələri və s.).

- Digər fənnlərdə əldə edilən biliklərin coğrafiya dərslərində istifadə edilməsi də motivasiyada mühüm yer tutur. Bu coğrafiyanın informasiya həcmi daha da artırır.
- Müxtəlif coğrafi bilik münbələri ilə sistemlik şəkildə işləmək (əyani vasitələr, elektron vasitələr, sorğu kitabları, müntəxabat və s.) də şagirdlərdə motivasiyaya təsir göstərir.
- Dərsdə təlimin təşkilatı formalarının müxtəlifliyi də idrak fəaliyyətinin motivasiyasının mühüm vasitəsi kimi çıxış edir.
- Qeyri ənənəvi dərslər tipləri (oyunlar, diskussiyalar), fəal (aktiv) təlim metodları, problemlə təlim və s. tədris prosesində müsbət hisslər yaradır.
- Təlim nəticələrinə qeyri standart, maraqlı nəzarət vasitələrindən istifadə edilməsi də motivasiyaya xidmət edir.
- Müəllimin şəxsiyyəti, onun şəxsi nümunəsi də təlim prosesində müstəsna rol oynayır.
- Müəllimin şagirdlərlə ünsiyyəti, yanaşması dərslə çox müsbət fon, görünüş yaradır ki, bu vasitəni də motivasiya zamanı nəzərə almamaq olmaz.
- Tədris fəaliyyətinin motivləri şagirdlərin idrak maraqlarında əks olunur və inkişaf etdirilir. İdrak maraqlarının meyarlarına aiddir: şagirdlərin davranış xüsusiyyətləri, onların tədris fəaliyyətinə qoşulması aktivliyi, tədris prosesində diqqətlərinin cəlb olunmasının dərəcəsi, müəllimə suallarının yaranması.
- Tədris prosesində müəllimin şagirdlərlə ünsiyyətinin forması da pedaqoji və psixoloji cəhətdən daim diqqəti çəkən bir məsələ olmuşdur. Pedaqoji və metodiki ədəbiyyatda müəllimin şagirdlərlə ünsiyyətinin üç forması ayrılır:

1) avtoritar; 2) səhlənkər və 3) demokratik.

Avtoritar yanaşma forması müəllim rolu daha aparıcıdır, şagirdləri isə passiv mövqedə dururlar. Şagirdlərlə münasibəti müəllim təkbaşına təyin edir, onların işlərinin nəticələrini subyektiv qiymətləndirir. Şagirdlərin vəzifələri sakitliyə riayət etmək, müəllimin tapşırıqlarını ciddi şikildə yerinə yetirməkdir. Müəllim və şagirdlər arasında psixoloji maneə olur, çox vaxt münaqişəli vəziyyət yaranmır.

Səhlənkər ünsiyyət yanaşma forması müəllimin öz peşəkar fəaliyyətindən yayınmasına çalışması, təlim nəticələrindən öz məsuliyyətini atmağa cəhd etməsi kimi xarakterizə etmək olar. Belə müəllimlər yalnız fənni tədris etməklə kifayətlənir, şagirdlərin problemləri ilə maraqlanmırlar. Bu da şagird şəxsiyyətinin inkişaf dinamikasına nəzarətin olmasına gətirib çıxarır.

Demokratik ünsiyyət forması bu formada şəxsiyyətin inkişafı münasibətlərin əsas ana xəttini təşkil edir. Belə ünsiyyət formasında şagirdlərin daxili motivasiyalarının təşkili hesabına fəal axtarış, idrak fəaliyyətləri təmin edilir. Münasibətlərlə tərəfdaşlıq formalaşdırılır. Açıq və sərbəst müzakirələr problemlərin müəllim və şagirdlərin bircə, razılaşıdırılmış qərarı ilə aradanqaldırılır, şagirdlər fəal əməkdaşlıq və yaradıcılıq fəaliyyətinə cəlb olunurlar.

Beləliklə, təlim-tərbiyə prosesində müəllim **stimullaşdırıcı, nəzarətedici, təşkilatçı** funksiyalarını yerinə yetirməli olur.

Hər bir müsəlman ilk növbədə öz peşə ustalığını artırmalı, öz işində daim çalışmalı, özünütəhsili həyata keçirməlidir. Bunun üçün, o, nəzəri biliklərini və praktik bacarıqlarını təkmilləşdirilməlidir. Şagird şəxsiyyətinin inkişafına yönəldilmiş və müasir məktəbin qarşısında qoyulan vəzifələrə uyğun olaraq müəllimin yaradıcılığına verilən tələblər də dəyişmişdir.

5.3. Fəal təlim və onun mahiyyəti.

Didaktikada təlimin bir neçə tipləri ayrılır. Məsələn, **doqmatik təlim tipi** tədris materiallarının mexaniki əzbərlənməsini və onun olduğu kimi təkrar edilməsini tələb edir. Mexaniki yaddaşın inkişaf etdirir və təlim prosesinə maraq yaratmır. **İnkişafetdirici təlim** şagirdlərin idrak fəaliyyətlərinin inkişafına, onların bilikləri müstəqil qazanmalarına yönəldilmişdir. Şagirdlər yeni bilikləri əldə etmək yollarını öyrənir, müxtəlif bilik mənbələri ilə işləməyi bacarırlar. Müstəqil şəkildə öyənən biliklər daha möhkəm və məzmunlu olur. İnkişafetdirici təlimdə problemlə təlim, proqramlaşdırıcı təlim və modul təlim tipləri daxildir.

Son illər pedoqoji və psixoloji ədəbiyyatda fəal təlim anlayışı geniş müzakirə olunur, onun ənənəvi təlimlə müqayisəsi aparılır. Müasir dövrdə cəmiyyətin inkişafı üçün yaradıcı, müstəqil, düşünən və inkişaf edən şəxsiyyət formalaşmalı və yetişməlidir. Qeyd olunur ki, ənənəvi təlim təhsilin inkişafının qarşısını alan problemlərdən biridir. Ənənəvi təlimdə şagirdin yalnız havizəsi gücləndirilir, informasiya toplayır, onu təkrarlayır, müəllim isə bilikləri hazır şəkildə çatdırmağa çalışır. Ənənəvi təlimdə müəllim **informasiyanı ötürən** şagird isə **informasiyanı qəbul edən** rolunda çıxış edir.

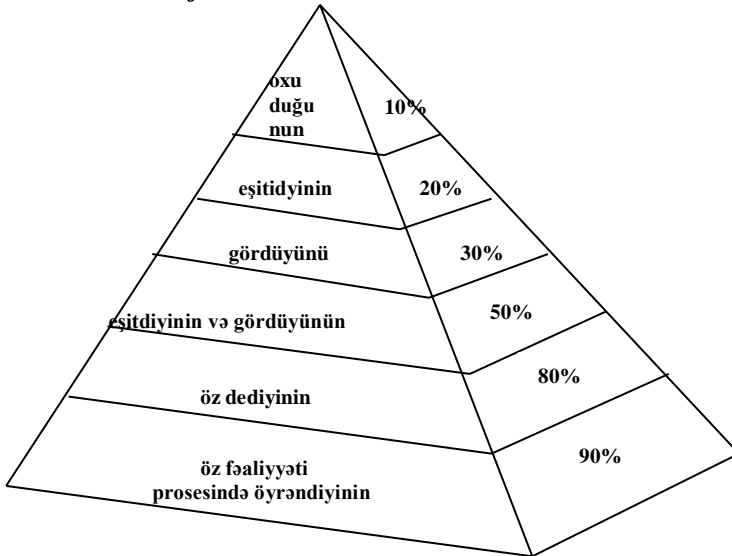
Odur ki, yeni dövrün tələblərinə cavab verən şəxsiyyətin yetişdirilməsinə yönəldilmiş təlim modeli kimi fəal təlim ideyası irəli sürülmüş, onun nəzəri və praktik məsələləri öyrənilir.

Fəal (interaktiv) təlim dedikdə şagirdlərin fəal idrak fəaliyyətinə əsaslanan və təlim prosesinin iştirakçıları arasında qarşılıqlı əməkdaşlığın təmin edildiyi şərait başa düşülür.

“İnteraktiv” termini **“qarşılıqlı fəaliyyətə əsaslanan”** deməkdir. Lakin qarşılıqlı fəaliyyət istənilən tədris metodunun istifadəsi zamanı az və ya çox dərəcədə mövcud ola bilər, Bəs onda “interaktivlik” anlayışı altında nə başa düşülməlidir?

Coğrafiyanın öyrənilməsində interaktivlik dedikdə sadəcə tərəflərin bir – biri ilə qarşılıqlı təsiri prosesi deyil, şagirdlərin tədqiqat xarakteri daşıyan xüsusi təşkil edilmiş idrak fəaliyyəti başa düşülməlidir.

İnteraktiv təlim metodları – müəllimin iştirakı ilə şagirdlərin müxtəlif informasiya mənbələri ilə (kitab, xəritə, illüstrasiyalar və s.) və ya bir – biri ilə qarşılıqlı fəaliyyət prosesində yeni biliklər əldə etməyə imkan verən təlim üsulları və dərslər formaları məcmusudur.

Sxem 5

Hər bir şəxsin təbiətində yadda saxlamağın müəyyən qanunauyğunluqlar özünü göstərir. Psixoloqlar müəyyən etmişlər ki, şagirdlər oxuduqlarının 10% - i, eşitdiklərinin 20% -i, gördüklərinin 30% -i, gördüklərinin və eşitdiklərinin 50 – i, öz dediklərinin 80%-i, öz fəaliyyətləri prosesində öyrəndiklərinin 90% -i yadda saxlaya bilirlər. Bu deyilənləri sxematik şəkildə izləmək olar. (sxem 5.)

Fəal təlim tədrisin və idrak fəaliyyətinin təşkili və idarə olunması metodlarının məcmusunu almaqla aşağıdakı cəhətlərə malikdir:

- müəllim tərəfindən şüurlu surətdə **idrakı təlim situasiyasının yaradılması;**

- problemin həlli prosesində şagirdlərin **fəal tədqiqatçı mövqeyinin stimullaşdırılması;**

- şagirdlər üçün yeni və zəruri olan **biliklərin müstəqil kəşfi əldə edilməsi və şəraitin yaradılması.**

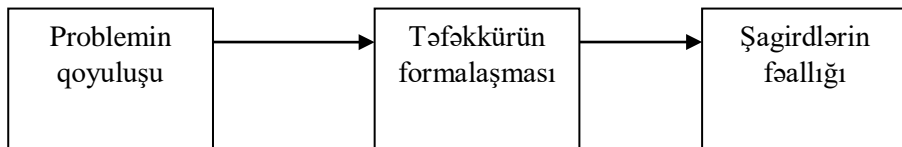
Beləliklə, şəxsiyyətin inkişafını təmin edən təlim prosesinin mahiyyəti təfəkkürün inkişafını təmin etməkdən, bilikləri müstəqil əldə edilməsinə əsaslanır. Şagirdlər müəllimin rəhbərliyi altında səbəb – nəticə əlaqələrini qanunauyğunluqlar aşkat etməyi, nəticə çıxarmağı, ümumiləşdirmələr aparmağı öyrənirlər.

Fəal təlimdə şagirdlərin idrak fəaliyyətinin yaradılması üçün bir sıra psixoloji mexanizmlər nəzərə alınmalıdır (22).

1. Problemləli vəziyyətin yaradılması. Problemləli vəziyyət dedikdə tədris məsələsinin həllində ziddiyyətlərin, müxtəlif nöqtəyi nəzərlərin mövcudluğunu ehtiva edən vəziyyətdir.

Yəni, tədris prosesində şagirdlərin tədqiqatçı olması üçün tədqiqatın təşkil edilməsi lazımdır. Tədqiqat isə problemin qoyuluşundan başlayır. Müəllim şagirdlər qarşısında problem qoyur, ziddiyətli, müzakirə edilərək yeni fikirlər söyləməsi, tələb edən fikirlər təklif olunur. Şagirdlər bu çətinliyi aradan

qaldırmaq üçün gərgin vəziyyətə (problem situasiyası) düşürlər.

Problem vəziyyətin yaradılması üçün irəli sürülən problemlərə verilən tələblər aşağıdakılardır:

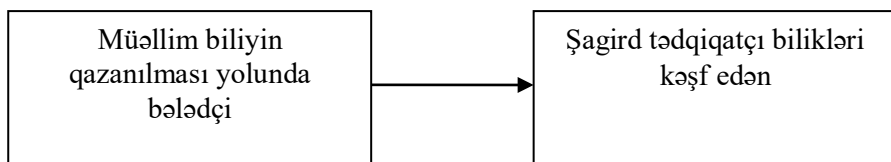
- *diqqəti cəlb edən və maraqlı olması;*
- *müxtəlif fərziyyələr yaradan;*
- *müstəqil tədqiqat aparmağa imkan verən;*
- *şagirdlərin imkanına müvafiq olan;*
- *şagirdlərə öz bacarıqlarını həyata keçirməyə imkan verən;*

verən;

2. Dialoqun və əməkdaşlığın zəruri olması. Təlim prosesinin tərəfləri arasında bərabərhüquqlu münasibətlərin olması vacibdir. Problemlə vəziyyətin yaradılması və onun həll edilməsi üçün tərəflərin dialoqu, birgə müzakirəsi keçirilməli, hər birinin məsələyə münasibəti dinlənilməlidir.

3. Şagird – tədqiqatçı, müəllim – bələdçi (fasilitator).

Bu mexanizm aşağıdakı şəkildə göstərilə bilər:

Fəal təlimin ən başlıca xüsusiyyəti prosesə tədqiqat xarakterinin verilməsi, şagirdlərin bu zaman aparıcı rola malik olması, bərabərhüquqlu tərəfdaşa çevrilməsindən ibarətdir.

Şagird “kəşfdən”, “tədqiqatçı” mövqeyində çıxış edir. Problemin həllində müzakirələrin gedişində onlar bilikləri

müstəqil əldə etməli, nəticələr çıxarmalı, ümumiləşdirmələr aparmalıdır.

Müəllim bələdçi (fasilitator), aparıcı (istiqlalət verən) mövqeyində olmalıdır (ingilis dilində fasilitator - əlverişli şərait yaratma adlanır). Müəllim təlim prosesində həlledici rola malik deyil, o yalnız bərabər hüquqlu iştirakçı kimi çıxış edir. Problemlə vəziyyəti təşkil edir, tədqiqatın qoyuluşunda və həllində şagirdlərə köməklik edir, istiqamət verir. Başqa sözlə yeni biliklərin əldə olunması tərəflərin birgə iştirakı nəticəsində əldə olunur.

4. Psixoloji dəstək: hörmət və etibar. Bu mexanizmin məqsədi şagirdlərin fəal idrak fəaliyyətinin saxlanılmasına psixoloji dəstəyin yaradılmasından ibarətdir. Bunun üçün müəllim hər bir şagirdə hörmətə yanaşmalı, onlara fərdi yanaşmalı, sinifdə xüsusi etibarlıq mühiti yaradaraq onu qoruyub saxlamalıdır. Belə mühit sərbəst olmasına, özlərinə inam yaratmasına səbəb olur.

Bölmə üzrə yekunlaşdırıcı nəticə və təkliflər

- *Şagirdlərin fəal idrak fəaliyyətinə əsaslanan və təlim prosesinin iştirakçıları arasında qarşılıqlı əlaqənin təmin edildiyi təlim fəal (interaktiv) təlim adlanır.*

- *Öyrədici tərbiyə prinsipi tərbiyəedici təlim prinsipi ilə əvəz olunur və onun əsas məqsədi şagirdin şəxsiyyət kimi formalaşdırılmasıdır.*

- *Müəllim və şagird münasibətlərinin keufiyyətə yeni mərhələsi yaranır, müəllim stimullaşdırıcı, nəzarətədirici və təşkilatçı funksiyaları yerinə yetirməlidir.*

Mövzu üzrə sual və tapşırıqlar

1. Təlim prosesinin təşkili prinsiplərini sayın. 2. Öyrədici tərbiyə və tərbiyəedici təlim arasındakı əsas fərqləri göstərin. 3. Təlimdə motivasiya nəyə xidmət edir? 4. Ənənəvi və fəal təlimdə müəllimin funksiyaları necə dəyişir? 5. Fəal təlimdə şagirdlərdə idrak fəaliyyəti yaradılması üçün hansı psixoloji mexanizmlər lazımdır? 6. Dərsdə bir neçə motivasiya yaratmaq üçün variantlar işləyin.

BÖLMƏ 6

MƏKTƏB COĞRAFIYASININ MƏZMUNUNUN ƏSAS KOMPONENTLƏRİNİN FORMALAŞDIRILMASI METODİKASI

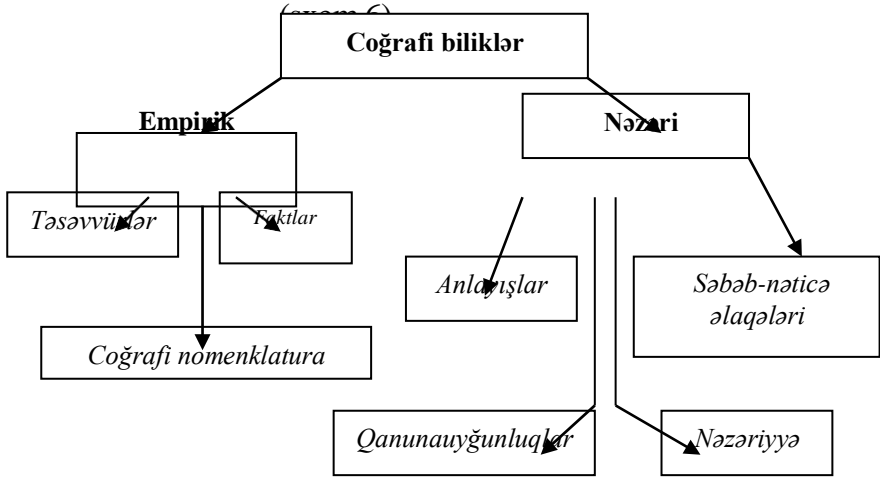
Məktəb coğrafiyası yarandığı ilk dövrlərdən başlayaraq onun məzmununu coğrafiya elminin əsasları təşkil etmişdir. Lakin bunu coğrafiya elminin sadəcə olaraq məktəbə gətirilməsi kimi başa düşmək lazım deyil. Məktəb fənni elmin məktəbdə proyeksiyası deyil, xüsusi metodik sistem, konstruksiyadır.

Coğrafiyanın təlimi prosesinin məğzi də digər fənlərdə olduğu kimi bəhəriyyətin uzun illər ərzində qazandığı təcrübənin məktəblilərə ötürülməsindən ibarətdir. Bu zaman məktəb coğrafiyasının məzmununu təşkil edən əsas komponentlərin formalaşdırılması həyata keçirilir. Bu komponentlər – bilik, bacarıq və yaradıcı fəaliyyət təcrübəsidir.

6.1. Empirik biliklərin formalaşdırılması metodikası

Məktəb coğrafiyasının məzmununun əsasını elmi biliklər təşkil edir. Uzun illər məktəb coğrafiyasında elmi biliklər ayrı-ayrı sistemlər kimi qəbul edilirdi. Məsələn, geoloji və

geomorfoloji, hidroloji, kartoqrafik və topoqrafik, iqlim və s. biliklər sistemi kimi. Hazırda onlar məzmun xətləri kimi nəzərdən keçirilir. Biliklər iki qrupa bölünür: empirik və nəzəri biliklər

Sxem 6

Empirik biliklərə faktlar, coğrafi adlar (nomenklatura) və təsəvvürlər aid edilir. Bu biliklər ümumi coğrafi biliklər sistemində o qədər də həlledici deyil. Lakin onlarsız da nəzəri biliklərin sistemli öyrənilməsi mümkün deyil. Empirik biliklər nəzəri biliklərin öyrənilməsində bir növ bünövrə rolunu oynayır.

Empirik biliklər hissi dərkətməyə əsaslanır, əşyaların daxili məzmununu açmadan xarici görünüşünü əks etdirir. Bununla belə empirik biliklərin köməyi ilə faktların təhlili,

ümumiləşdirilməsi, təsəvvürlərin əlamətlərinin aşkar edilməsi və s. kimi məntiqi hərəkətlər yerinə yetirilir ki, bunlar da coğrafi biliklərin sonrakı inkişafına şərait yaradır.

Coğrafi faktların öyrənilməsi

Empirik biliklər sistemində faktlar çox mühüm bir həlqə təşkil edir. Məktəb coğrafiyasında istifadə olunan faktlar məzmunundan və tədris prosesindəki yerindən asılı olaraq müxtəlif cür olurlar. Onlar hər hansı bir nəzəri məzmunlu materialdan nəticə çıxarılması üçün baza rolunu oynaya bilirlər. Başqa bir halda isə faktlar hər hansı bir anlayış və ya qanunauyğunluğun formalaşdırılması zamanı nəzəri materialların dəqiqləşdirilməsinə xidmət edə bilər. Yaxud faktlar öyrənilən obyekt və hadisələr haqqında tam məlumat əldə edilməsi üçün istifadə oluna bilər.

Məktəb coğrafiyasının məzmununda çox müxtəlif faktlardan istifadə oluna bilər. Bura səyyah və coğrafiyaşünasların adları, atmosferin tərkibi, dağ süxurları, yağıntılar, buludların növləri, istehsal edilən məhsullar, ixtisaslaşma sahələri və s. misal göstərmək olar. Avrasiya materikində yanvar izotermələri haqqında faktları bilərək şagirdlər materikin qərbindən şərqinə doğru qış temperaturunun aşağı düşməsi haqqında nəticə çıxara bilərlər. Bunu da Atlantik okeandan uzaqlaşdıqca iqlimin sərtləşməsi ilə izah etmək olar.

Faktlar rəqəm materialları şəklində də ola bilərlər. Hündürlük və dərinliklər, yağıntuların miqdarı, havanın temperaturu, istehsalın həcmi, əhalinin sayı, sıxlığı və s.

Coğrafi biliklərin formalaşdırılmasında faktiki materiallarla iş müəllimin fəaliyyətinin bir hissəsini təşkil edir. Lakin tədris prosesində faktlara çox müraciət edilməsinə də yol vermək olmaz. Xüsusi ilə rəqəm materiallarından sui-istifadə edilməsi məsləhət görülmür. Təcrübə göstərir ki, tədris zamanı bəzən faktlara çox müraciət edilir. Bu halda faktlar coğrafi biliyin məzmununun əsasını təşkil edir, faktlar bir-birindən ayrı şəkildə müvafiq nəzəriyyəyə əsaslanmadan mənimsənilir. Odur ki, coğrafiya dərslərində sorğu xarakterli faktlar bolluğundan uzaq olmağa çalışmaq lazımdır.

Faktlardan, xüsusi ilə rəqəm materiallarından istifadə edilərkən nəzərə alınmalı bir cəhət də onların bəzi hallarda yuvarlaqlaşdırılaraq istifadə edilməsindən ibarətdir. Özlüyündə rəqəmlər məqsəd deyil, onların hansısa prosesin və ya hadisənin izahında istifadə edilməsi, şagirdlərdə müəyyən təsəvvürlər yaradılması üçün vasitə olmasıdır. Bu məqsədlə də rəqəm materiallarının asan yadda saxlanması, şagirdlərin hafizəsinin yüklənməməsi məqsədi ilə onların yuvarlaqlaşdırılaraq istifadə edilməsi məsləhətdir. Məsələn, atmosferin tərkibini dərslərdə 78% azot, 21% oksigen, 1% karbon və digər təsirsiz qazlar kimi göstərilir. Əslində isə bu rəqəmlər 70,235% azot, 20,789% oksigen, 0,133% karbon, 0,032% ksenon və s. kimidir.

Tədris prosesindəki yerinə görə faktları iki qrupa bölmək olar: *illüstrativ və öyrədici* faktlar.

Illüstrativ faktlar ayrı-ayrı vəziyyətlərin təsdiqi və ya dəqiqləşdirilməsinə xidmət edir. Faktların çoxu məhz illüstrativ faktlara aid edilir. Belə məlumatlar yeni də ola bilər, yaxud əvvəlki coğrafiya kurslarından, digər fənlərdən də şagirdlərə məlum ola bilər. Bütünlükdə isə belə faktlar yardımçı rolunu oynayır. Proqramda şagird biliklərinə verilən tələblərə görə onların yadda saxlanılmasını nəzərdə tutmur. Belə faktlara müxtəlif coğrafi obyektlər haqqında tarixi məlumatlar, bir çox göl və dənizlərin dərinlikləri, zirvələrin hündürlükləri, orta aylıq və illik temperatur göstəriciləri və s. aid oluna bilər.

Öyrədici faktlar isə şagirdlərin hazırlığı haqqında normativ sənədlərdə (standart, proqram) öz əksini tapır və ümumcoğrafi mədəniyyətin tərkib hissəsi kimi qəbul olunur. Belə faktlara coğrafi nomenklatura, coğrafi kəşflər tarixi, bəzi coğrafi obyekt və hadisələrin rəqəm göstəriciləri və s. aid oluna bilər.

Tətbiq olunmə məqsədinə görə faktların təsnifatı aparılır. Bu bölgüyə görə faktlar aşağıdakı qruplara ayrıla bilər:

1. Nəzəri biliklərin induktiv yolla formalaşdırılmasında baza rolunu oynayan faktlar, anlayışlar, səbəb-nəticə əlaqələri və s. daxildir. Məsələn, atmosfer təzyiqinin

hündürlüyə doğru azalmasını induktiv yolla öyrədərkən müəllim dəniz səviyyəsində normal atmosfer təzyiqinin olması və dağlara qalxarkən alpinistlərin çətinlik çəkməsi haqqında söhbət aparır. Sonra lövhədə pedaqoji şəkil çəkərək müxtəlif hündürlüklərdə atmosfer təzyiqini qeyd etməklə hündürlüyə doğru təzyiqin dəyişməsinə nümayiş etdirir. Nəticədə şagirdlər atmosfer təzyiqinin hündürlüyə doğru 10 metrədən 1 mm civə sütunu qədər azaldığı haqqında qanunauyğunluğu mənimsəyirlər.

2. Nəzəri biliklərin deduktiv yolla formalaşdırılması zamanı onların təsdiqi və dəqiqləşdirilməsi üçün vasitə rolunu oynayan faktlar. Bu halda faktlar anlayışların, səbəb- nəticə əlaqələrinin, qanunauyğunluqların təsdiqi üçün istifadə olunur. Məsələn, «miqrasiya» anlayışı formalaşdırılarkən miqrasiyanın növləri və əsas istiqamətlərini göstərir, şagirdlər ölkə və şəhərlərin əhalisinin artımında miqrasiyanın rolunu öyrənirlər. Yaxud bataqlıqların coğrafi yayılması haqda qanunauyğunluğu yağıntılardan coğrafi enliklər üzrə paylanması kimi faktların köməyi ilə təsdiq etmək olar.

3. Öyrənilən obyekt, proses və hadisələrin xarakteristikası üçün vasitə rolunu oynayan faktlar. Məsələn, təbii zonalar öyrənilməsi zamanı onun xarakteristikası üçün müxtəlif faktlara müraciət edilir – coğrafi mövqeyi, orta temperaturu, yağıntılardan rejimi, torpaqları, bitki örtüyü və heyvanlar aləmi, onların təbii

şəraitə uyğunlaşması və s. Yaxud iqlim qurşaqları öyrənilərkən, hava kütlələri, onların hərəkəti, yağıntıların gedişi, temperaturun gedişi, təzyiq sahəsi və s. faktlar, onların xarakteristikası üçün istifadə olunur.

4. Öyrənilən hadisə və proseslər haqqında məlumatların genişləndirilməsi üçün vasitə olan faktlar. Məsələn, əhalinin öyrənilməsi zamanı əhalinin sayı, sıxlığı, xalqlar və dinlər haqqında, təbii artım, iri şəhərlər haqqında məlumatlar, öyrənilən proses haqqında daha geniş və əhatəli biliklər əldə etməyə imkan verir.

Faktlarla işin təşkili zamanı aşağıdakı priyomlardan istifadə oluna bilər:

1. faktların seçilməsi – tədris materiallarının çox yüklənməməsi üçün faktlar seçilərkən onların konkret nəzəri məsələlərin izahı üçün yararlı olmasından ibarətdir;
2. faktların başa düşülməsi və izahı – öyrənilən nəzəri materialların bazasında həyata keçirilir;
3. faktların müqayisəsi və tutuşdurulması – onların daha anlaşılan və başa düşülən olması deməkdir;
4. faktların təsnifatı və ümumiləşdirilməsi – hər hansı coğrafi hadisə və proses haqqında nəticə çıxarmağa, ümumiləşdirmə aparmağa xidmət edir;
5. təcrübələrin nümayiş etdirilməsi – bu üsulla hansısa qanunauyğunluğu, prosesi əyani şəkildə nümayiş etdirməklə empirik bilikləri formalaşdırmaq olar;
6. müstəqil işlərin təşkili – bir çox faktların şagirdlərin öz müstəqil fəaliyyətləri nəticəsində əldə etməsinə səbəb olur;
7. faktların müəyyən anlayış və qanunauyğunluqlar ətrafında qruplaşdırılması və əlaqələndirilməsi.

Coğrafi nomenklaturanın öyrənilməsi. Coğrafi nomenklatura biliklər sisteminin mühüm elementlərindən biri hesab olunur. Məktəblilərin coğrafi mədəniyyətinin və hazırlıqlarının səviyyəsini təyin edən ən vacib biliklərdir. Coğrafi faktlarda olduğu kimi coğrafi nomenklaturadan da istifadə edilməsində daha çox diqqətli olmaq lazımdır. Ona görə ki, coğrafi obyektlərin sayı olduqca çoxdur və onların hamısını bilmək olmaz və buna ehtiyac da yoxdur. Coğrafi nomenklaturanın həcmi dövlətin təhsil haqqında normativ sənədlərində (standart, proqram) və dərsliklərdə müəyyən edilməlidir.

Coğrafi nomenklaturanın bəzən həddindən artıq verilməsi onların mexaniki yadda saxlanılmasına səbəb olur ki, bu da nəzəri materialların öyrənilməsinə mənfi təsir edir, şagirdlərin yüklənməsinə gətirib çıxarır. Praktikada müəllimlərin coğrafi nomenklaturadan sui-istifadə etməsi özünü daha çox test tapşırıqlarında özünü göstərir. Çox vaxt onların həcmnin atlaslarda verildiyi üçün artdığını göstərir. Amma atlas və xəritələr burada etalon olmamalıdır; onlar məktəb coğrafiyasında istifadə olunan coğrafi nomenklaturanın həcmi təyin edə bilməz.

Coğrafi nomenklatura məktəb coğrafiyasının nəzəri biliklərinin illüstrasiyası və dəqiqləşdirilməsi, bütün coğrafiya kurslarının məzmununda məkan əlaqələrinin öyrənilməsi üçün istifadə oluna bilər. Təcrübə göstərir ki, coğrafi adlarla iş şagirdlərdə böyük maraq doğurur və

dərstdə motivasiya üçün çox gözəl vasitə hesab olunur.

Belə bir cəhəti də qeyd etmək lazımdır ki, çox vaxt coğrafi faktlar və nomenklaturalar haqqında biliklərin formalaşdırılması və möhkəmləndirilməsi reproduktiv səviyyədə həyata keçirilir. Lakin bu zaman məktəblilərin yaradıcı və intellektual keyfiyyətlərinin inkişafına da diqqət yetirilməlidir. Bunun üçün səmərəli yadda saxlama priyomlarından istifadə edilməlidir. Hər hansı coğrafi adın müəyyən əlamətə görə yadda saxlanılmasını misal göstərə bilərik. Bir çox adlar səyyahların adı ilə, rəngə görə, coğrafi mövqeyinə görə, tarixi hadisəyə görə, baş verən proseslərə görə və s. adlandırılır. Coğrafi nomenklatura və faktlar haqqında biliklərin möhkəmləndirilməsi məqsədi ilə çox müxtəlif oyunlar və vasitələrdən istifadə etmək də səmərəlidir. Bura coğrafi məzmunlu krossvordlar, coğrafi diktant, xəritə üzrə səyahət təşkili və keçirilməsini aid etmək olar. Bu sahədə orta məktəblərin qabaqcıl coğrafiya müəllimlərinin zəngin təcrübəsi var və onların öyrənilərək yayılmasına böyük ehtiyac vardır.

Coğrafi təsəvvürlərin formalaşdırılması. Təsəvvürlər coğrafi obyektlərin görmə obrazlarıdır, xəyali şəkilləridir. Təsəvvürlərsiz öyrənilən ərazilərin təsvirini yaratmaq olmaz. Təsəvvürlər müstəqil bilik növü olmaqla coğrafi anlayışların öyrənilməsi üçün bir növ bünövrə, dayaq rolunu oynayırlar. Təsəvvürlər olmadan obyekt və

hadisələrin sürətini yaratmaq olmaz (çayın, dənizin, savannanın və s.).

Coğrafi obyektlərin xəyali obrazları yarandığı priyomlardan asılı olaraq hafizə və təxəyyül təsəvvürlərinə bölünürlər. **Hafizə təsəvvürləri** obyektlərin və ya müvafiq əyani vəsaitlərin bilavasitə qavranılması əsasında yaranır. **Təxəyyül təsəvvürləri** – obyektlərin bilavasitə qavranılmadan yaranan obrazlarıdır. Lakin bu təsəvvürlərin əsasında real gerçəklik dayanır. Belə təsəvvürlər əşyaların təsvirini oxuyarkən, yaxud ona qulaq asarkən meydana çıxır. Məsələn, çöl haqqında təsəvvürlər ot bitkiləri, düzənlik və isti yay günü haqqında qabaqcadan olan təsəvvürlərə əsaslanır.

Coğrafi təsəvvürlər iki qrupa bölünür: 1) **fərdi təsəvvürlər** – konkret coğrafi obyekt haqqında, məsələn, Kür çayı, Acınohur gölü, Klimancarо zirvəsi və s; 2) **ümumiləşdirilmiş təsəvvürlər** – bu təsəvvürlərdə əşyanın mühüm əlamətləri ön plana çəkilir, mühüm olmayan əlamətlər isə sanki arxa plana keçir. Fərdi təsəvvürlər fərdi anlayışlar, ümumiləşdirilmiş təsəvvürlər isə ümumi anlayışlar üçün istinad təşkil edir.

Coğrafi obyektlərin xəyali obrazlarının yaranmasında əsas rol hissi qavrama oynayır. Odur ki, çoxlu sayda təsəvvürlərin formalaşması müxtəlif əyani vəsaitlərin köməyi ilə baş verir. Şagirdlər tərəfindən obyektin naturadan və ya şəkil üzərində müəyyən məqsəd üçün qavranılmasının vacib şərti müəllimin izahı

ilə həmin obyektin göstərilməsinin birləşdirilməsindən ibarətdir. Bu üsul şagirdin şüurunda obrazla söz arasında əlaqə yaradılmasını təmin edir. Obyektin naturadan və ya onun şəkil üzərində təsvirinin qavranılması zamanı şagirdlərin gördüklərini sözlə ifadə etməyə cəhd etmək lazımdır. Təcrübə göstərir ki, şagirdlər ətraf mühitdəki obyektlərlə dəfələrlə rastlaşmalarına baxmayaraq çox vaxt onlar haqqında danışmağa çətinlik çəkirlər. Bu da göstərir ki, təsəvvürlərin formalaşması üçün yalnız əyani materialların qavranılması kifayət deyil. Şagirdlərdən mütləq tələb etmək lazımdır ki, onlar əvvəllər qavradıqları real əşyaları, habelə kartoqrafik obrazlar hafizəyə əsasən yenidən təsvir etsinlər.

Beləliklə, coğrafi obyekt və hadisələr haqqında təsəvvürlərin formalaşdırılması hökmən təbiətdəki, istehsalatdakı müvafiq obyekt və hadisələrin, yaxud müxtəlif əyani vəsaitlər üzərində həmin obyekt və hadisələrin təsvirinin şagirdlər tərəfindən bilavasitə qavranılması ilə əlaqədardır. Bu zaman müəllimin obrazlı danışığının və ya dərslikdəki təsvirin də böyük rolu vardır.

Obyektlərin sözlü təsvirindən istifadə edərkən yeni coğrafi təsəvvürlərin müvəffəqiyyətlə formalaşmasının zəruri şərti əvvəllər formalaşmış təsəvvürlərə istinad etməkdir. Məsələn, savanna haqqında təsəvvürün formalaşması zamanı öz məhəllinin meşə-çölü haqqındakı təsəvvürdən istifadə edilməsidir.

Coğrafiya dərslərində məkan təsəvvürlərinin formalaşdırılması çox böyük əhəmiyyətə malikdir. Xüsusi ilə coğrafi obyektlərin forması və digər obyektlərə görə yerləşməsi haqqında təsəvvürlərə diqqət yetirilməlidir. Kartoqrafik təsəvvürlər bu mənada daha vacibdir. Şagirdlərin müxtəlif obyektləri (ölkə, ada, yarımada, çay, göl və s.) onların konfigurasiyalarına əsasən tanımaları, onların bir-birilərinə görə yerləşmə ardıcılıqlarını və s. məhz kartoqrafik vasitələrlə işləməklə əldə etmək olar.

Məkan təsəvvürlərinin, məsələn, məsafələr, sahənin böyüklüyü haqqında, üfünün cəhətləri haqqında təsəvvürlərin formalaşması yer üzərində müxtəlif şəraitdə müvafiq praktik iş aparılmasını tələb edir. Təsəvvürlərin ən mühüm mənbəyi şagirdləri əhatə edən ətraf mühitdir. Odur ki, təbiətə, əhalinin təsərrüfat fəaliyyətinə müşahidələr təşkil edilməsinin böyük əhəmiyyəti vardır. Təbiətdə və təsərrüfatda müşahidə edilməsi mümkün olmayan əksər obyektlər bilavasitə əyani vəsaitlərin köməyi ilə qavranıla bilər. Xüsusi ilə divar şəkillərinin, kinofilmlər, diafilmlər, televiziya verilişləri, internet materialları və s. rolu qeyd oluna bilər.

Şagirdlərdə təsəvvürlər özü-özünə formalaşa bilməz, bu proses müəllimin gərgin və məqsədyönlü işinin nəticəsində baş verir. Təsəvvürlərinin formalaşmasında bir neçə mərhələ ayrılır:

1) müəyyən tədris tapşırığının qoyulması – şəkildə, yaxud təbiətdə nəyə çox diqqət yetirilməsinin vacibliyi;

2) coğrafi obyektin hissi qavranılması, onun ayrı-ayrı əlamət və xüsusiyyətlərinin ayrılması;

3) obyekt haqqında təsəvvürlərin mənimsənilməsi – bu mərhələdə müəlim şagirdlərə təhlil-tərkib (analiz-sintez)

aparmaq fəaliyyətinə kömək edir;

4) təsəvvürün möhkəmləndirilməsi – biliklərin tədris tapşırıqlarını yerinə yetirməyə tətbiq edə bilmələri.

Təsəvvürlərin formalaşdırılması prosesi coğrafi faktların və coğrafi nomenklaturanın formalaşdırılması ilə qarşılıqlı əlaqədə aparılır. Eyni zamanda

təsəvvürlərin formalaşdırılması coğrafi anlayışların formalaşdırılması ilə eyni zamanda gedir. Belə ki, obyektin təsviri, obrazı və əlamətləri anlayışın formalaşdırılması üçün əsas rolunu oynayır.

Beləliklə, empirik biliklərin formalaşdırılması şagirdlərin ətraf aləmi dərk etməsinin bir tərəfi hesab olunur. Məktəb coğrafiyasında empirik biliklər çox mühüm yer tutur. Bir tərəfdən bu biliklər fənnin məzmununun müstəqil komponentlərindən biridir, digər tərəfdən isə empirik biliklər olmadan nəzəri bilikləri də formalaşdırmaq olmaz.

6.2. Nəzəri biliklərin formalaşdırılması metodikası

Nəzəri bilikləri sisteminə nəzəriyyə, qanunauyğunluqlar, anlayışlar, səbəb-nəticə

əlaqələri daxildir. **Qanunauyğunluqlar** coğrafi obyekt, proses və hadisələr arasındakı daha davamlı və təkrarlanan əlaqələr və münasibətlərdir. Bura coğrafi təbəqədəki ritmiklik, bütövlük, zonallıq, ümumi dövrən kimi ümumi olan qanunauyğunluqlar, təsərrüfatın yerləşməsi və inkişafı haqqındakı

qanunauyğunluqları misal göstərmək olar. **Nəzəriyyə** isə təbiət və ya cəmiyyətin hər hansı bir sahəsində baş verən ictimai, istehsal və elmi fəaliyyətin ümumiləşdirilmiş təcrübəsinin göstəricisidir. Fiziki coğrafi, iqtisadi-coğrafi rayonlaşdırma, ərazi istehsal kompleksləri (ƏİK), enerji istehsal tsiklləri və s. qeyd etmək olar.

a) Anlayışların formalaşdırılması metodikası

Hər bir elmin əsaslarının öyrənilməsi bu elmin anlayışlar sisteminin mənimsənilməsindən başlayır. Anlayışlar nəzəri biliklərin nüvəsini təşkil edir. Anlayış ətraf aləmin təfəkkürdə əks olunması formalarından biridir. Onun yaranması abstrakt təfəkkürün nəticəsidir. Metodika elmində anlayışlar biliyin bir növü hesab olunur, özündə həqiqətin ümumiləşdirilmiş əksini göstərir. Anlayışlar iki qrupa – ümumi və fərqi anlayışlar qrupuna bölünür.

Ümumi anlayışlar elə anlayışlara deyilir ki, onların vasitəsi ilə ayrı-ayrı predmet və hadisələr deyil, eyni adı daşıyan həmcins predmetlərin və hadisələrin bütöv sinfi düşünülür (çay, göl, dağ, təbii zona, iqtisadi rayon və s.). Ümumi anlayışların məzmunu tərifdə

açılır. Ümumi anlayışın tərifinə mühüm əlamətlər daxil edilir və bunlar da həmin anlayışa aid olan bütün obyektlər üçün ümumi olur. **Fərdi anlayışlar** xüsusi, coğrafi adı olan konkret obyektlər və hadisələr haqqındakı anlayışlara deyilir («Araz çayı», «Abşeron rayonu», «Qafqaz dağları» və s.). Fərdi anlayışların məzmununda həm nəzərdən keçirilən obyektin aid olduğu bu və ya digər predmet və hadisələrin ümumi əlamətləri, həm də yalnız həmin obyektə, yaxud hadisəyə xas olan və onun orijinallığını, təkrarolunmaz, xüsusi «sifətini» şərtləndirən əlamətlər vardır. Ümuminin, xüsusunin və təkin dialektik vəhdəti özünü büruzə

verir.

Fərdi anlayışlar bir növ toplayıcı anlayışlardır: məsələn, «Avropa» fərdi anlayışına «Avropanın relyefi», «Avropanın iqlimi», «Avropanın çayları» və s. kimi çoxlu miqdarda fərdi anlayışlar daxildir. Hər bir toplayıcı anlayış özünün tərkibinə daxil olan bütün fərdi anlayışlara deyil, yalnız onların məcmusuna aiddir. Fərdi anlayışların məzmunu coğrafi təsvirdə və xarakteristikada açılır.

Çox vaxt anlayışları **konkret** və **abstrakt**, **real** və **formal** kimi də qruplaşırırlar. Metodik ədəbiyyatda məktəb coğrafiyasındakı fərdi anlayışlar 4 əsas qrupa bölünür:

- fiziki-coğrafi obyektlər (konkret dağ, düzənlik, çay, göl və s.);
- konkret iqtisadi-coğrafi obyektlər (şəhər, sənaye mərkəzləri və s.);

- materik və okeanlar və onların təbii hissələri;
- ölkə və rayonlar.

Ümumi anlayışlar da 4 qrupabölünür:

- fiziki-coğrafi obyektlər və hadisələr (təpə, çay, hava);
- iqtisadi-coğrafi obyektlər (sənaye, şəhər, əhalinin sıxlığı);
- təbiət elementləri, təbiət və təsərrüfat arasındakı qarşılıqlı əlaqələr;
- coğrafiya xəritəsi və obyektlərin xəritədə təsviri vasitələri.

Anlayış və təsəvvürlər arasında qarşılıqlı təsir anlayışların aparıcı rolu ilə xarakterizə edilir. Anlayış obrazın məzmununu müəyyən edir. Qeyd etdiyimiz kimi anlayışlar coğrafi biliklərin əsasını təşkil edir. Onların mənimsənilməsi prosesi müəyyən xüsusiyyətlərə malikdir ki, müəllimlər tədris prosesində bunu nəzərə almalıdırlar. Anlayışlar sadəcə olaraq yadda saxlanılmaqla mənimsənilə bilməz. Bu zaman xəritə, statistik materiallar, müşahidələr və s. mənbələrə aid olan müxtəlif biliklərə əsaslanmalıdır. Digər tərəfdən nəzərə alınmalıdır ki, elmi anlayışlar elə biliklər sistemidir ki, onların biri digəri ilə sıx bağlıdır. Odur ki, fiziki coğrafiya kurslarındakı anlayışlar bir-biri ilə həm məntiqi, həm də coğrafi məzmununa görə əlaqədirlər.

Məktəb coğrafiyasının məzmununda coğrafi obyektlər haqqındakı ümumi anlayışları (dəniz, çöl, tundra) hadisə və proseslər haqqındakı ümumi anlayışlardan (iqlim, urbanizasiya,

zonallıq) fərqləndirmək də vacibdir. Anlayışın mənimsənilməsinə planlaşdırarkən onun məzmununu nəzərə almaq və formalaşdırılması üçün baza rolunu oynayacaq bilikləri seçmək lazımdır. Həmin bilikləri təkrar etməklə anlayışın sonrakı formalaşdırılması davam etdirilir. Anlayışların mənimsənilməsinin digər xüsusiyyəti ondan ibarətdir ki, onlar bir anda mənimsənilə bilməz, tədricən kursun öyrənilməsi davam etdikcə bu proses də davam etdirilir.

Anlayışın formalaşdırılması idarə olunan prosesdir, müəllimin rəhbərliyi altında, məqsədyönlü xarakter daşıyır. Proqram və dərsliyin köməyi ilə müəllim anlayışı seçir, onun mənimsənilməsi ardıcılığını, möhkəmləndirilməsi vasitələrini və praktikada tətbiqi yollarını müəyyən edir. Beləliklə, anlayışın formalaşdırılmasında ən vacib şərtlərdən biri əvvəldən mənimsənilmiş biliklərə yeni biliklər arasında varisliyi, ardıcılığı gözləməkdən ibarətdir. Əgər biliklərin artması vahid sistem şəklində baş vermirsə, onlar səthi xarakter daşıyacaq, dərin, faydalı biliklər olmayacaq.

Anlayışın formalaşdırılmasında onların tədricən inkişaf etdirilməsi, genişləndirilməsi və dərinləşdirilməsi möv- zudan- mövzuya, kursdan-kursa doğru davam etdiril- məlidir. Belə olan halda anlayışın məzmunu zənginləşir və o daha ümumiləşdirilmiş şəkil alır.

Beləliklə, anlayışın formalaşdırılması prosesi aşağıdakı mərhələlərdən ibarət olur:

1. yeni anlayışın gətirilməsi, onun əsas əlamətlərinin açılması;

2. sonrakı mövzuların öyrənilməsi zamanı anlayışın məzmununun həcmnin genişləndirilməsi və dərinləşdirilməsi;

3. mənimsənilmiş anlayışların müəyyən sistemə gətirilməsi, qanunauyğunluqların aşkar edilməsi məqsədi ilə biliklərin ümumiləşdirilməsi, yəni anlayışdan yeni biliklər əldə edilməsi vasitəsi kimi istifadə edilməsi.

Ümumi coğrafi anlayışların formalaşdırılmasında idrakın iki yolundan – induktiv və deduktiv yolundan istifadə olunur.

Anlayışların formalaşdırılmasının əsas yolları şagirdlərin hazırlıq və inkişaf dərəcəsindən, habelə tədris materialının xüsusiyyətlərindən asılı olaraq müəyyən edilir. Anlayışların formalaşdırılması xüsusi əşyalardan və hadisələrdən ümumi anlayışlara doğru həyata keçirilə bilər ki, bu idrakın **induktiv** yoluna müvafiq gəlir. Bu yol coğrafiya təliminin aşağı pilləsində daha tez-tez tətbiq olunur.

Digər hallarda daha təsirli yol geniş ümumi anlayışlardan xüsusi hadisə və faktlara gedən yoldur ki, bu da idrakın ümumi **deduktiv** yoluna müvafiq gəlir. Bu yol coğrafiya təliminin bütün pillələrində tətbiq edilir, lakin yuxarı siniflərdə xüsusi əhəmiyyət kəsb edir.

Coğrafi anlayışların formalaşdırılmasında induktiv və deduktiv yolun seçilməsi də bir sıra şərtlərlə bağlıdır:

1) şagirdlərin yerli obyekt və hadisələrlə tanış edilməsi imkanları vardır ki, bu da anlayışların formalaşdırılmasında yerli materiallardan istifadəyə şərait yaradır, yəni induktiv yol tətbiq olunur;

2) bəzi biliklərin məzmunu mücərrəd, daha nəzəri xarakter daşdığı üçün anlayışlar deduktiv yolla formalaşdırılır, onların məzmununu müəllim özü açır;

3) şagirdlərin dərk etmə qabiliyyətlərinin inkişaf səviyyəsi bunu tələb edir. Induktiv yol müşahidə aparmaq, müqayisə etmək, nəticə çıxarmaq bacarıqlarını nəzərdə tutur;

4) tədris vaxtı da buna şərait yaradır, induktiv yol adətən daha çox vaxt sərfini tələb edir.

Anlayışların formalaşdırılmasının induktiv yolu şagirdlərin predmet və hadisələrin bilavasitə müşahidə edilməsi yolu ilə baş verir. Lakin bu halda təlim prosesinin əsas vəzifəsinin – şagirdlərin qanunauyğunluqları, səbəb-nəticə əlaqələrini, asılılıqları həll etmələrini təmin edə bilmir. Odur ki, anlayışların formalaşdırılmasında əsas yol deduktiv yol hesab olunur. Bu yol məktəb coğrafiyasını elmi metodlara yaxınlaşdırır, şagirdləri tədris materialının nəzəri təhlilinə hazırlayır. Deduktiv yolda müəllim əvvəlcə anlayışı təqdim edir, sonra onun əsas əlamətləri və əlaqələrinin

öyrənilməsi işini təşkil edir. Daha sonra isə bu əlamət və əlaqələrin möhkəmləndirilməsi, digər anlayışlarla əlaqəsinin yaradılması həyata keçirilir.

Təcrübə göstərir ki, təlimin bütün pillələrində şagirdlər tərəfindən coğrafi anlayışların müvəffəqiyyətlə mənimsənilməsini təmin edən ən mühüm şərtlərdən biri formalaşan anlayışın yerinə yetirilməsi anlayışın məzmununun dürüst təyin edilməsindən ibarətdir. Bu şərtin yerinə yetirilməsi formalaşan anlayışın mühüm əlamətlərinin müəllim tərəfindən müəyyən edilməsini nəzərdə tutur. Həmin əlamətlər şagirdlərin əvvəlki hazırlığı və onların idrak fəaliyyətinin inkişaf səviyyəsi nəzərə almaqla, həmin yaşa malik şagirdlər tərəfindən mənimsənilə bilər. Coğrafi anlayışın məzmunu təyin edilərkən mühüm əlamətlər ayrılır ki, o əlamətlərin hər biri zəruri olsun, bütün əlamətlərin hamısı birlikdə isə onların vasitəsi ilə bir əşyanı digərindən fərqləndirməyin mümkün olması üçün kifayət etsin.

Anlayışların formalaşdırılması zamanı mütləq söz və əyani metodlardan istifadə edilməlidir. Bununla yanaşı dərkətmə qabiliyyətlərinin xarakterinə görə təlim metodlarına müraciət olunmalıdır. Daha çox izahlı-illüstrativ və reproduktiv metodlar istifadə olunursa da ən yaxşı nəticələr qismən axtarış və tədqiqat metodlarının tətbiqi nəticəsində əldə olunur. Məsələn, «hava»

anlayışını şagirdlər müstəqil şəkildə öz müşahidələrinə əsaslanaraq formalaşdırma bilərlərsə də, «platforma» anlayışı müəllimin yazı lövhəsində çəkdiyi pedaqoji şəkil vasitəsi ilə baş verir.

Bilavasitə müşahidə olunmayan coğrafi obyektlər haqqında anlayışların formalaşdırılması üçün 3 yolu nəzərdən keçirək:

1) Analog yolu. Məsələn, Kür çayı haqqında təsəvvür yaratmaq üçün məktəblilərə öz yerli çayın elementləri yada salınır və ya öyrənilir. Sonra onlar müqayisə edilir. Bu çayların oxşar və fərqli cəhətlər aydınlaşdırılır.

2) Təhlil (analiz) yolu. Bu yolla mürəkkəb obyekt haqda təsəvvürlərdən onun hissələri haqqında yeni təsəvvürlər yaratmaq olar. Məsələn, şagirdlərin gördüyü çay haqqında vahid təsəvvürün təhlil edilməsi ilə sağ və sol qolları haqqında təsəvvür yaratmaq olar.

3) Tərkib (sintez) yolu. Biz təsəvvür əsasında daha geniş təsəvvürlər əldə etmək olar. Bir ağac, heyvan əsasında meşə, sürü təsəvvürləri yaratmaq olar.

Bəs anlayışın formalaşdırılmasını necə müəyyən etmək olar? Bunun üçün bir neçə əlamətlər var ki, onları bilmək lazımdır: 1) anlayışın müəyyən edilməsinə aid bilikləri, yəni onun əsas əlamətləri, əlaqə və münasibətlərini; 2) anlayışa aid olan obyekt və hadisələrin obrazlı təsəvvürünü; 3) anlayışın tədris prosesində tətbiqi, yəni tədris materiallarının öyrənilməsində istifadə edilməsini. Məsələn, hər hansı bir ərazinin təbiətinin xarakteristikası zamanı şagirdlər «relyef», «iqlim», «hava» və s. kimi anlayışlardan istifadə edirlər. «Hava»

anlayışının əsas əlamətlərindən müxtəlif təbii zonaların havası haqqında danışarkən istifadə edirlər.

b) Səbəb-nəticə əlaqələrinin öyrənilməsi

Nəzəri biliklər içərisində səbəb-nəticə əlaqələri elmi anlayışlar qədər vacib elementlərdən biridir. Səbəbiyyət bizi əhatə edən ətraf aləmin hadisələrin əlaqəsinin xüsusi formasıdır. Müxtəlif səbəb-nəticə əlaqələrinin öyrənilməsi müasir coğrafiya elminin fokusunu təşkil edir. Bu biliklər təbiətdə və eləcə də cəmiyyətdə baş verən proses və hadisələrin təkcə izahına deyil, eyni zamanda onların gələcək proqnozlaşdırılmasına da imkan verir. Səbəb-nəticə əlaqələrinin mənimsənilməsi şagirdlərin əqli inkişafının əsas şərtlərindən biridir.

Proqram və dərsliklərimizdə səbəb-nəticə əlaqələrinin öyrənilməsinə xüsusi diqqət yetirilir. Coğrafiya fənni üzrə standart, proqram və dərsliklərdə şagirdlərə müarcətlə **“izah edin”** sözləri məhz bu məqsədə xidmət edir.

Səbəb-nəticə əlaqələrinin izah edilməsində səbəbiyyətdən nəticəyə və əksinə nəticədən səbəbiyyətə gedən yol nəzərdən keçirilə bilər. Əgər hər hansı bir hadisə və ya prosesin yaranma səbəbləri soruşulursa bu halda səbəbiyyətdən nəticə əldə edilməsi təhlil edilir. Məsələn, küləklərin, yağıntıların, urbanizasiyanın və s. yaranması səbəbləri izah oluna bilər. Əksinə, obyekt və hadisələrin digər hadisə və proseslərə təsiri izah edilərsə nəticədən səbəbiyyətə apararıq mühakimə aparılır. Məsələn, iqlimin kənd təsərrüfatının yerləşməsinə, relyefin məqliyyatın inkişafına təsiri və s. göstərilə bilər.

Pedaqoq və metodistlər göstərir ki, bu zaman ikinci yanaşma daha çətindir. Ona görə ki, nəticəni proqnozlaşdırmaq onun səbəblərini izah etməkdən mürəkkəbdir.

Səbəb-nəticə əlaqələrinin öyrənilməsi zamanı tədris prosesində yaranan ən mühüm çətinlikləri aşağıdakı kimi qruplaşdırmaq olar:

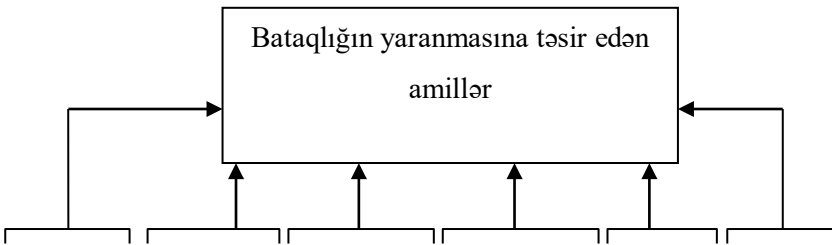
1. *Çox vaxt şagirdlər səbəb ilə nəticəni qarışıq salırlar.*
2. *Səbəbləri izah edilərkən çox vaxt faktların sadalanması ilə əvəz olunur.*
3. *Hadisə və proseslərin yaranmasının səbəbləri çox olsa da əksər vaxtı onların yalnız biri göstərilir.*
4. *Səbəb-nəticə əlaqələri zəncirində bəzi həlqələrin aradan çıxması mühakimənin tam olmamasına, onun məntiqinin, mənasının dəyişməsinə gətirib çıxarır.*

Səbəb-nəticə əlaqələri öyrədilərkən tədris fəaliyyətinin təşkilinə xüsusi yanaşma tələb edir. Səbəb-nəticə əlaqələrinin daha yaxşı mənimsənilməsi və əyani şəkildə əks olunması üçün onların sxematik şəkildə verilməsi məsləhətdir. Nəzərə almaq lazımdır ki, şagirdlər sxemləri hazır şəkildə lövhəyə və ya dəftərlərinə köçürməsinlər, onların mahiyyətini, məğzini mənimsəsinlər.

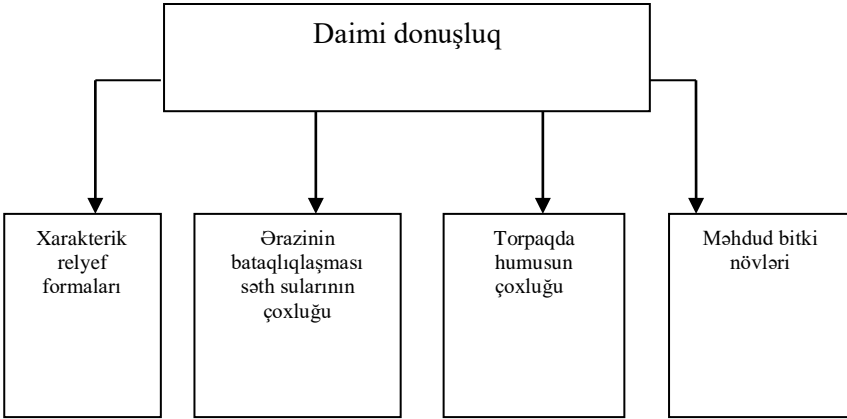
Səbəb-nəticə əlaqələri ilə bağlı sxemlər üzərində işləyərkən bəzi metodik prinsipləri nəzərə almaq lazımdır:

1) Hadisə və proseslərin yaranması bir deyil, bir neçə səbəbdən ola bilər, yaxud bir səbəb bir neçə nəticəyə gətirib çıxara bilər.

2) Bu sxemlər məntiqi xarakter daşıyır. Onlar tərtib olunarkən oxlardan istifadə olunur. Lakin oxların göstərilmədiyi müəyyən hadisə və obyektin quruluşunu əks etdirən sxemlərdən də istifadə oluna bilər.

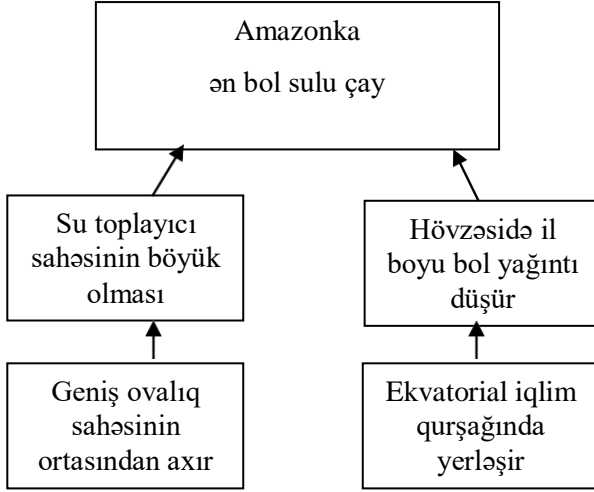

Sxem 7

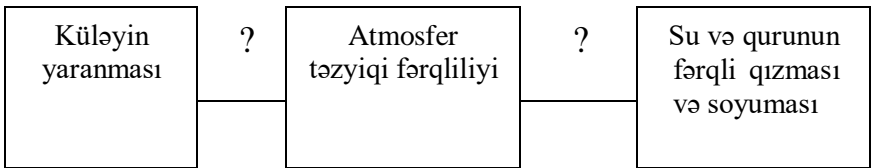
Sxem 8

3) Dərsliyin mətnində səbəb-nəticə əlaqələrini göstərən materiallarla yanaşı bu əlaqələrin nə dərəcədə mənimsənildiyini aşkara çıxaran çoxlu sayda sual və tapşırıqlar da vardır. Məsələn, yağıntuların ərazi üzrə paylanılmasını izah edin, əhalinin yerləşmə xüsusiyyətlərini göstərin və s. belə hallarda şagirdlərdən öz cavablarını sxematik şəkildə göstərmək tələb oluna bilər. Nə üçün “Amazon ka dünyanın ən bol sulu çayıdır?” sualının cavabını sxematik şəkildə göstərmək olar?

Sxem 9

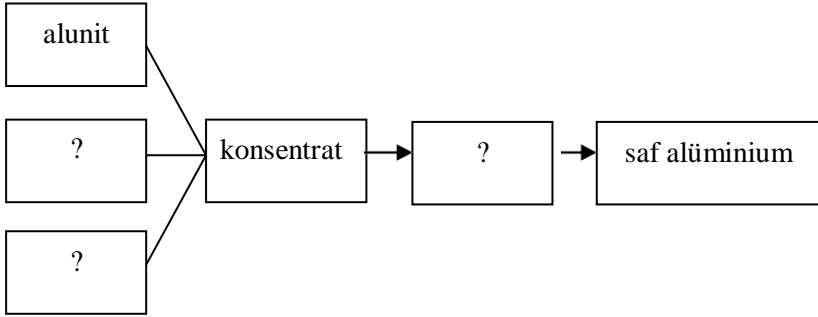
4) Bəzi sxemlərdə əlaqələrin oxlarla göstərilməsi vacibdir. Ona görə ki, şagirdlər səbəb və nəticələri fərqləndirə bilsinlər. Əks halda hansı amilin səbəb, hansının nəticə olduğunu bilmək çətinlik yaradar. Çox vaxt sxemdə oxların istiqamətini qoymağı şagirdlərə tapşırmaq lazımdır.

Sxem 10

Coğrafiyanın tədrisi metodikası

5) Səbəb-nəticə əlaqələrini göstərən sxemlərdə bəzi yerləri (damaları) boş qoyaraq onu şagirdlərin doldurulmasını tələb edən tapşırıqlar da vermək olar.

Sxem 11

6) Xəritənin müərkəb oxunuşu əsasında da səbəb-nəticə əlaqələrinin mənimsənilməsinə nail olmaq olar. Ərazinin xəritədə verilmiş təsvirini nəzərə olaraq bəzri nəticələrə gəlinməsi mümkündür. Məsələn, platforma ərazilərdə yerləşən düzənliklərdə filiz və ya qeyri-filiz faydalı qazıntıların olmasını, təbii zonalara əsasən kənd təsərrüfatının ixtisaslaşmasını, yağıntılara əsasən təbii zonaları, hündürlüyünə və coğrafi mövqeyinə görə dağlardakı hündürlük qurşağının xarakterini və s. nəticələr çıxarılmasını misal göstərmək olar.

7) Səbəb-nəticə əlaqələrinin öyrənilməsində digər metodik yanaşma tədris prosesinin gedişi zamanı problem situasiyasının yaradılmasıdır. Məntiqi cəhətdən əkslik yaradan sual və tapşırıqların həlli dərstdə qoyulan vəzifələrin həllinə köməklik edir. Məsələn, materikin şərq və qərb sahilləri eyni enlikdə yerləşmələrinə baxmayaraq burada müxtəlif təbii zonalar var, yağıntılar müxtəlifdir və s.

8) Səbəb-nəticə əlaqələrinin müəyyən edilməsində digər yanaşma onların cədvəl şəklində verilməsindən ibarətdir. Cədvəl iki sütundan ibarət olur, birinci sütunda ərazinin və ya

proses və hadisələrin xüsusiyyətləri, digər sütunda isə onları yaradan səbəblər göstərilə bilər. Məsələn, Avstraliya materikinın çay şəbəkəsinin xüsusiyyətlərini cədvəl şəklində vermək olar. Səbəbləri isə şagirdlər dərsləyin mətni əsasında müstəqil yerinə yetirilməlidirlər.

Çay şəbəkəsinin xüsusiyyətləri	Səbəbləri
İri, bol sulu çayların olmaması	Materikin sahəsinin kiçik olması
Ərazinin çox hissəsi daxili (axarsız) hövzəyə aiddir	Materikin çox hissəsi relyef cəhətdən mərkəzi çökək ərazidə yerləşir
Quruyan çayların olması	Ərazinin çox hissəsi az miqdarda yağıntı alır
Materikin şərqində çaylar il boyu bol suludurlar	Böyük Suayırıcı dağların şərq yamaqları passatların təsiri altındadır
Çayların gəmiçilik üçün yararsız olması	Çayların az sulu olması
Yalnız yağış və yeraltı sularla qidalanmanın olması	Yerləşdiyi iqlim qurşaqları və relyef xüsusiyyətləri

9) Test tapşırıqlarının yerinə yetirilməsi zamanı səbəb-nəticə əlaqələrinin göstərilməsinin bir forması da (sxemlərdən fərqli olaraq) onların ardıcılıqla düzülməsidir.

Məsələn, ekoloji sistemin sabitliyinin pozulmasına səbəb olan proseslərin məntiqi ardıcılığı müəyyən edin.

1. Bulaq və xırda çayların quruması
2. Dağətəyi sahələrdə meşələrin qırılması
3. İnsanların həyat səviyyəsinin pisləşməsi
4. Torpaq eroziyasının güclənməsi

Coğrafiyanın tədrisi metodikası

A) 1→2→3→4

D) 2→4→1→3

B) 2→3→1→4

E) 4→2→1→3

C) 1→2→4→3

Düzgün cavab: D) 2→4→1→3

Beləliklə, səbəb-nəticə əlaqələrinin müəyyən edilməsindəki müxtəlif yanaşmalar var və onların dərslik hansı mərhələlərində istifadə edilməsi müəllimin metodik ustalığından asılıdır. Bəzi tapşırıqlar bu əlaqələrin hazır şəkildə şagirdlərə verilməsini tələb etsə də, şagirdlərin müstəqil şəkildə səbəb-nəticə əlaqələrini müəyyən etməsini tələb edən sual və tapşırıqlar da var. Belə tapşırıqların dərslərdə geniş istifadə edilməsinə nail olmaq lazımdır.

6.3. Bacarıqların formalaşdırılması metodikası

Pedaqoji ədəbiyyatda bacarıqlar mənimsənilmiş hərəkətlər sistemi kimi başa düşülür. Bacarıqlar biliklərlə sıx əlaqədə formalaşdırılır. Belə bir fikir var ki, **bilmək hələ bacarmaq deyil**. Coğrafi bacarıqların formalaşdırılmasına bir sıra amillər təsir edir. Bunlar öyrənilən biliklərin məzmunu, bu biliklərin siniflər üzrə ardıcılığı, tədris vaxtı, şagirdlərin işlədikləri coğrafi bilik mənbələrinin xüsusiyyətləri və s. ibarətdir.

Bacarıqlar o vaxt mənimsənilmiş hesab olunur ki, əgər şagird:

- bilik və bacarıqlarını tətbiq edəcəyi sahələri və coğrafi bilik mənbələrinin xüsusiyyətlərini;
- öz fəaliyyətinin mənasını və ardıcılığını, iş planını;
- istənilən tədris situasiyasında bu fəaliyyətdən praktik istifadə edə bilərsə.

Metodik ədəbiyyatda bacarıqlar **praktik** və **intellektual** olmaqla 2 yerə bölünür. Bu bölgünü biliklərin empirik və nəzəri olaraq ayrılması ilə müqayisə edə bilərik. **Praktik bacarıqlar** məhz empirik biliklərlə istinad edilərək ayrılır.

Məsələn, şagirdlərin müşahidə etmək, araşdırmaq, coğrafi informasiyanı seçmək kimi bacarıqları bu qrupa aid etmək olar.

İntellektual bacarıqlara nəticə çıxarmaq, müqayisə etmək, analiz, sintez, əqli mühakimə, ümumiləşdirmək kimi fəaliyyətlər aiddir və bu nəzəri biliklərin tətbiqini tələb edir.

Müxtəlif bilik mənbələri ilə işləmək bir sıra müxtəlif xarakterli bacarıqların formalaşdırılmasına səbəb olur. Cədvəldə bu bacarıqların bəziləri göstərilmişdir.

Bilik mənbəyi	Bacarıqlar
Ətraf aləm	Təbiət obyektlərini, əhalini və təsərrüfat sahələrini müşahidə etmək, çöl tədqiqatlarının nəticələrini işləmək (plan tərtib etmək, külək gülünü çəkmək, orta temperaturu tapmaq və s.)
Coğrafiya xəritəsi	Obyektlərin coğrafi mövqeyinin xüsusiyyətlərini təyin etmək (istiqlamət, məsafə, xəritədən göstəriciləri əldə etmək və s.)
Statistik materiallar	Qrafik, diaqram, statistik cədvəlləri əthlil etmək

Praktik bacarıqların formalaşmasında aşağıdakı əsas mərhələləri göstərmək olar:

1) **Bacarığın əhəmiyyətini göstərmək və fəaliyyətin istiqamətlərini müəyyən etmək.** Məsələn, iqlim diaqramlarının oxunmasının əhəmiyyəti haqqında məlumat verilir və ondan çoxlu informasiya almağın mümkünlüyü qeyd olunur.

2) **Müəllimin nümunə əsasında bacarığın tərkibini izah etməsi, fəaliyyətin yerinə yetirilməsi ardıcılığını**

göstərməsi. İqlim qrafikinin üfüq və şaquli xətlərinin göstəriciləri, yağıntıların və temperaturun aylar üzrə gedişi izah olunur. Bunların əsasında isə ərazinin iqlim xüsusiyyətləri haqqında nəticəyə gəlinir.

3) Müəllimin rəhbərliyi altında şagirdlərin fəaliyyətləri yerinə yetirmələri. Bu mərhələdə müəllim şagirdlərə mümkün səhvlər və çətinliklər haqqında məlumat verir.

4) Bacarıqlara yiyələnmək üçün şagirdlərin fəaliyyətləri müstəqil yerinə yetirmələri – iqlim qrafikləri ilə işləyərkən şagirdlər buradan informasiyanı almağın yollarını, iqlim xüsusiyyətlərini necə öyrənməyi, aid olduğu ərazi və region haqqında məlumatı əldə edirlər.

5) Bacarıqları yeni təlim situasiyasına, yaxud yeni materiallarla işləməyə tətbiq etmək – iqlim qrafikləri ilə işləmək bacarıqları şagirdlərin müstəqil bilik əldə etmələri, nəticələr çıxarması, digər məzmunlu qrafiklərlə sərbəst işləmələrinə imkan verir.

Bacarığın digər mövzu və məsələlərə tətbiq edilməsi onun mənimsənilməsinin yüksək səviyyədə olduğunu göstərir.

Bacarıqların formalaşdırılması coğrafiyanın təlimi metodikasında daha mürəkkəb bir prosesdir. Bacarıqlara yiyələnmək şagirdlər üçün biliklərə yiyələnməkdən daha çətindir. Odur ki, bu zaman müəllimdən daha mükəmməl metodik yanaşma və məqsədyönlü fəaliyyət tələb olunur.

6.4. Yaradıcı fəaliyyət və ətraf aləmə hissi dəyərləndirici münasibət təcrübəsinin inkişafı

Yaradıcı fəaliyyət təcrübəsi coğrafi təhsilin komponentlərindən biri hesab olunur. Yetişməkdə olan gənc nəsə yaradıcı fəaliyyət təcrübəsinin mənimsədilməsi cəmiyyətin

sosial mədəniyyətinin inkişafını təmin edən şərtlərdən biridir. Bəs yaradıcı fəaliyyət təcrübəsi nədir?

Təcrübə - həqiqətən praktikaya əsaslanan hissi-empirik dərk edilməsidir. Fəaliyyət isə insanların onları əhatə edən aləmə münasibətlərinin xüsusi fəal formasıdır.

Didaktikada yaradıcı fəaliyyət təcrübəsinə şəxsiyyətin problemlərin həlli yollarının axtarışına, həqiqətin yaradıcı şəkildə dəyişdirilməyə hazır olması kimi qəbul olunur. Yeni gələn nəsillər əvvəlki nəsillərdən qalan mirasdan istifadə etmək yollarına yiyələnməklə yanaşı və onları dəyişərək inkişaf etdirməyi öyrənməlidir.

Yaradıcı təfəkkür insanların müstəqil fəaliyyətinin nəticəsində yaranır və inkişaf edir. Yaradıcılıq elə fəaliyyət formasıdır ki, yeni, qiymətli ideyaların yaranmasına, hər hansı bir məsələnin prinsipə yeni və daha təkmilləşdirilmiş həll yollarının aşkar edilməsinə yönəldilmişdir.

Coğrafiya elminin müasir inkişaf səviyyəsi imkan verir və şərait yaradır ki, şagirdlər öz yaradıcılıq qabiliyyətlərini inkişaf etdirə bilsinlər, yeni axtarış yollarına yiyələnsinlər.

Şagirdlərin yaradıcı fəaliyyət təcrübəsinin, yaradıcı təfəkkürlərinin inkişafının təmin edilməsi yaradıcı tədris tapşırıqlarının həlli prosesində mümkündür. Bunun üçün isə tədris fəaliyyətinin xüsusi forması tətbiq olunmalıdır. Yəni, təlim prosesi tədqiqat fəaliyyətinə çevrilməlidir. Məhz belə fəaliyyətin təşkili qarşıya qoyulan məqsədə çatmağa köməklik edir.

Yaradıcı fəaliyyət təcrübəsinin aşağıdakı xüsusiyyətləri var:

- əldə edilmiş bilik və bacarıqların müstəqil şəkildə yeni tədris situasiyasına köçürülə bilinməsi;
- yeni tədris problemlərini tanımaq, ənənəvi situasiyada görə bilmək;

- öyrənilən obyektin yeni funksiyalarını, onun quruluşunu görmək, baş düşmək;
- məsələnin yeni həll yollarının axtarılması;
- yeni problemlərin həllində əvvəllər məlum olan fəaliyyət üsullarının təkmilləşdirilməsi və dəyişdirilməsi.

Yaradıcı fəaliyyət təcrübəsinin inkişafında fərqli xüsusiyyətlər də var. Belə ki, bu zaman anlayış və bacarıqların formalaşdığı kimi dəqiq mərhələlər, yaxud fəaliyyət sistemi ayırmaq olmur. Yaradıcı fəaliyyəti həyata keçirərkən fəaliyyət sistemlərini hər bir şagird özü üçün fərdi şəkildə həyata keçirir. Yaradıcı fəaliyyət təcrübəsi hazır biliklər və fəaliyyət üsulları kimi mənimsənilir, fərdi inkişaf yolunu keçir. Yaradıcı fəaliyyət elə fəaliyyətdir ki, onun həyata keçirilməsində hazır həll yolları yoxdur.

Yaradıcı fəaliyyət təcrübəsinin inkişaf etdirilməsində ən vacib vasitə problemlə təlim texnologiyalarından istifadə edilməsidir. Şagirdlərin idrak fəaliyyətlərinin təşkili üsullarından geniş istifadə edilməlidir. Təlim prosesi elə qurulmalıdır ki, şagirdlər müstəqil işləyə bilsinlər, özlərinin əldə etdikləri yeni biliklərdən, “kəşf”lərdən sevinc hissi duysunlar.

Bu məqsədə nail olmaq üçün problem xarakterli yaradıcı tapşırıqlar verilməlidir. Bu tapşırıqlar şagirdlərdən öz səviyyələrinə uğun şəkildə yaradıcı fəaliyyət göstərməyi tələb edir, problemlə situasiya yaranır. Belə olan halda bir sıra biliklər hazır şəkildə deyil, axtarışın nəticəsi kimi mənimsənilir.

Məsələn, şagirdlərdən ərazidə su anbarı tikilməsi zamanı hansı dəyişikliklərin baş verə biləcəyi haqda suala ətraflı cavab vermək tələb olunur.

Bu məsələnin həlli üçün aşağıdakı məntiqi söhbət təşkil olunur:

- 1) Su anbarı hansı məntəqədə tikilir?
- 2) Su anbarından hansı təsərrüfat sahələri istifadə edir?
- 3) Su anbarı tikilərsə sahil zonada hansı dəyişikliklər ola bilər?
- 4) Nə üçün bu zaman yeraltı suların səviyyəsi qalxır?
- 5) Yeraltı suların səviyyəsinin qalxması hansı proseslərə səbəb olur?
- 6) Nə üçün sahillər yuyulur və dağılır?

Yaradıcı fəaliyyət təcrübəsinin inkişafı üçün digər şərtlərdən biri də məktəbdə güclü maddi bazanın olmasıdır. Bura yaxşı təhciz edilmiş coğrafiya kabinet, yaradıcı xarakterli didaktik vasitələr, əlavə coğrafi informasiya əldə etmək üçün vasitələr və s. daxildir.

Şagirdlərin yaradıcı fəaliyyətə yönəldilməsində müəllimin şəxsiyyəti də böyük rol oynayır. Müəllimin öz fənninə marağı, nitqi, tədris materiallarının məntiqi, sinifdənkənar tədbirlərin təşkili və s. bu prosesə öz təsirini göstərir.

Ətraf aləmə hissi - dəyərləndirici münasibət təcrübəsi coğrafi təhsilin məzmununun bir komponenti kimi daha mürəkkəb və çoxşaxəli olması ilə seçilir. Bu təcrübə şagirdin tədris fəaliyyətinə, ətraf aləmə münasibətini təyin edir, onun fəallığını, təlimin məzmununa daxil olan digər komponentlərin daha səmərəli mənimsənilməsini situmullaşdırır. Təlimin məzmununun bu komponenti emosional – hissi münasibətin əks olunmasında özünü göstərir. Coğrafiyanın öyrənilməsi prosesində çox müxtəlif emosional hisslər içərisində daha vacib olanı idrak, estetik və sosial hisslərdir.

Təhsil haqqındakı normativ sənədlərdə (proqram, standart) şagirdlərin ətraf aləmə hissi – dəyərləndirici münasibət təcrübəsinin inkişaf etdirilməsi haqqında məsələlərin qoyuluşu öz əksini tapmışdır. Dərsləklərdə bu məsələ şagirdlərə

edilən müraciətlərlə (“Siz necə fikirləşirsiniz?”, “Problem sizin təklifinizi gözləyir”, “mənim fikirimcə” və s.), mətnə edilən əlavə və təsviri materiallarla həll edilməyə çalışılır.

Müşahidələr göstərir ki, məktəb müəllimləri başlıca diqqəti bilik və bacarıqların formalaşdırılmasına yönəldir və yaradıcı fəaliyyət, ətraf aləmə hissi-dəyərləndirici münasibət təcrübəsinin inkişafına az fikir verirlər. Belə hesab edirlər ki, bu məsələlər bir-biri ilə paralel olaraq öz-özlüyündə inkişaf edir. Lakin bu komponentlərin inkişafı üçün xüsusi metodiki şərait, emosional atmosfer yaradılmalıdır.

Müəllim şagirdlərə mövzunun öyrənilməsinin məqsədini izah etməli, onun elmdə və praktik fəaliyyətdə rolunu, öyrənilən məsələnin hər bir şagird üçün əhəmiyyətini göstərməlidir. Şagirdlər coğrafi biliklərin özləri üçün vacibliyini dərk etməli, bu anlam da onların tədris fəaliyyəti üçün motiv olmalıdır.

Problemin həllində digər yanaşma müəllim tərəfindən daha çox emosional hisslər yarada biləcək tədris materiallarının seçilməsindən ibarətdir. Belə materiallar müxtəlif sahələri – coğrafi kəşfləri, ölkədə və dünyada baş verən siyasi hadisələri, təbii və texnogen fəlakətləri və s. əhatə edə bilər.

Bu təcrübənin formalaşdırılmasının vacib şərtlərdən biri də şagirdlərə qiymətləndirici fəaliyyətlərinin öyrədilməsidir. Elə emosionun yaranmasının özü də qiymətləndirmə fəaliyyətidir. Qiymətləndirmə hər hansı obyekt və ya hadisənin dəyərliliyi səviyyəsi və ya əhəmiyyəti haqqında münasibət deməkdir. Çalışmaq lazımdır ki, şagirdlər özləri öyrənilən materialları qiymətləndirsinlər.

Yaradıcı fəaliyyət və ətraf aləmə hissi-dəyərləndirici yanaşma təcrübəsinin formalaşdırılması və mənimsənilməsi texnologiyasına aşağıdakı komponentlər ayrılır:

Məqsəd→motiv→tədris tapşırıqları→tədris situasiyası→tədris fəaliyyəti→ qiymətləndirmə və özünüqiymətləndirmə

Bölmə üzrə yekunlaşdırıcı nəticə və təkliflər

- *Məktəb coğrafiyası elmin məktəbdə proyeksiyası deyil, xüsusi metodik sistem, konstruksiyadır.*

- *Coğrafi təhsilin məzmununu təşkil edən komponentlər fənnin elmi-metodoloji səviyyəsini müəyyən edir.*

- *Təhsilin məzmununu təşkil edən komponentlərin formalaşdırılması və inkişafı müəyyən metodik şəraitin yaradılmasını tələb edir, müxtəlif mərhələlərlə həyata keçirilir.*

Bölmə üzrə sual və tapşırıqlar

1. Anlayış və təsəvvürlərin formalaşdırılmasına induktiv və deduktiv yolların mahiyyəti nədən ibarətdir? 2. Empirik və nəzəri biliklər bir-birindən nə ilə fərqlənirlər? 3. Müəllim üçün hansı komponentləri – bilikləri və bacarıqları yoxlamaq və qiymətləndirmək daha asandır? 4. Yaradıcı fəaliyyət təcrübəsi nədir və onun formalaşdırılmasının şərtləri hansılardır? 5. Coğrafi təhsilin məzmununa daxil olan komponentlər hansılardır? 6. Müxtəlif mövzular üzrə səbəb-nəticə əlaqələrini əks etdirən sxem nümunələri işləyin. 7. Empirik biliklər məktəb coğrafiyasında nə kimi rol oynayır? 8. Coğrafi faktlar hansı qruplara bölünür? 9. Faktların formalaşdırılması mərhələlərini sayın. 10. Coğrafi nomenklatura və faktlardan çox istifadə edilməsi nə üçün zərərli-dir? 11. Təsəvvürlərin növlərini sayın və fərqlərini izah edin.

BÖLMƏ 7

COĞRAFIYANIN TƏLİM VASITƏLƏRİ

- *Coğrafiya dərslərinin maraqlı olması üçün nələrdən istifadə edilməsi daha vacibdir?*
- *Coğrafiya dərslərində hansı bilik mənbələri ilə işləmək daha vacibdir?*
- *Məktəb coğrafiya dərsləkləri sizi qane edirmi? Nə qane etmir?*

Məktəbdə tədris olunan fənlər içərisində coğrafiya fənni daha əyləncəli olması və əyani vasitələrin daha çox istifadə edilməsi imkanları ilə seçilir. Coğrafiya fənninin məzmunu əyanilik tələb etməklə yanaşı, bu vasitələrin tətbiqi üçün də geniş metodik imkanlar yaradır.

7.1. *Coğrafiyanın təlim vasitələrinin xarakteristikası*

Coğrafiyanın təlim vasitələri dedikdə fənnin tədrisi prosesində şagirdlərə sistemativ, dərin və möhkəm biliklər verilməsi, onların hərtərəfli inkişafı və tərbiyəsi üçün məktəbdə istifadə edilən tədris avadanlıqları, didaktik vasitələr, tədris və tədris - əyani vasitələr başa düşülür.

Coğrafiya dərslərini əyani vasitələrsiz təsəvvür etmək olmaz. Bu vasitələr uzun illərdir ki, coğrafiya fənninin tədrisində istifadə edilir. Bura dərsləklər, tədris xəritələri,

şəkillər, müntəxəbatlar, kinofilm və kinofraqmentlər, cihazlar və s. daxildir. Son illər tədris vasitələrinin sayı daha da genişlənməmişdir ki, bu da yeni texnologiyaların tətbiqi hesabına baş verir. Yeni vasitələrə tədris kompüter proqramları, kosmik tədqiqatların nəticələrini əks etdirən vasitələr və s. aiddir.

Bəzi metodik ədəbiyyatda təlim vasitələrini ənənəvi və müasir olmaqla iki qrupa bölürlər. Bunu daha çox istifadə olunan vasitələrin praktikada az istifadə olunması ilə izah etmək olar. Əslində isə vasitələrin istifadə olunmasının texniki imkanlarının dəyişməsi ilə əlaqələndirmək olar.

Təlim vasitələrinin məzmun və forma cəhətdən təhlili göstərir ki, o vasitələr müasir adlandırılırlar ki, onların hazırlanması yeni metodikaya əsaslanır, təlim-tərbiyə prosesində keyfiyyətə yeni məzmun daşıyır. Məsələn, sosial-iqtisadi xəritələrin yeni nümunələri interaktiv, dinamik xarakter daşımaqla müasir informasiya axınında təsərrüfatın strukturunu əks etdirir. Əksinə şagird biliklərinin yoxlanılmasını, elektron atlasları əks etdirən bəzi kompüter proqramları əslində ənənəvi təlim vasitələrinin yeni formada verilməsindən başqa bir şey deyil.

Coğrafiyanın təlim vasitələri tədricən formalaşaraq inkişaf etmişdir. Bunu həm coğrafiya fənninin məzmununun xüsusiyyətləri, həm də təlim-tərbiyə prosesinin təkmilləşdirilməsi və şagirdlərin idrak fəaliyyətlərinin inkişafı tələb edirdi. Uzun illər ərzində çoxlu sayda tədris - əyani vasitələri yaradılmış, yeni texniki vasitələr geniş istifadə edilmiş, coğrafiya kabinetləri yaradılmış, məktəb avadanlıqları və təlim vasitələri istehsal edən müəssisələr fəaliyyət göstərmişdir.

Təlim vasitələrinin müxtəlif təsnifatı aparılır. Onlardan coğrafiyanın təlimi prosesində daha çox qəbul ediləni sxemdə göstərmişik (sxem 12).

Təlim vasitələrindən düzgün istifadə edilməsinə onların təsnifatını bilmək də çox köməklik edir. Bu təsnifatın əsasını coğrafi obyekt və hadisələrin təsvir edilməsi üsulları tutur.

Coğrafiyanın təlimi vasitələri

Natural obyektlər: sinif şəraitində öyrənilən təbiət və təsərrüfat obyektləri, məhsulları.

- faydalı qazıntı kolleksiyaları;
- mineral və suxur kolleksiyaları;
- herbarilər.

Coğrafi obyekt və hadisələrin təsvir edildiyi:

- həcmli modellər;
- səthli illüstrativ vasitələr (divar şəkilləri, fotoqrafiyalar, portretlər, diapozitivlər, diafilmlər, kinofilmlər və s.)

Coğrafi obyekt və hadisələrin təsvirinin şərti işarələrlə verildiyi (sözlə, rəqəmlə, işarələrlə):

- verbal (dərslik, iş dəftəri, sorğu kitabı, mütəxəbat);
- kartoqrafik vasitələr (xəritələr, xəritə sxemlər və s.);
- qrafik statistik vəsaitlər (qrafik, diaqram, cədvəl).

Təbiət hadisələrinin nümayişi və təhlili məqsədi ilə istifadə edildiyi:

- məhəldə ölçü işləri üçün istifadə edilən cihazlar;
- kəmiyyət və keyfiyyət ölçüləri üçün cihazlar;
- kartometrik cihazlar.

Coğrafiyanın təlim vasitələrinin tədris prosesində rolu

Coğrafiya dərslərində təlim vasitələrindən istifadə edilməsi və yenilərinin yaradılması üçün onların didaktik funksiyalarını bilmək vacibdir. Təlim vasitələri didaktik funksiyalarına görə dörd qrupa bölünür.

1) coğrafi təhsilin məqsəd və məzmununun həyata keçirilməsinə yönəldilməsi;

2) təlim metodlarının tətbiqinə istiqamətləndirilməsi;

3) təlimin təşkilat formalarının həyata keçirilməsinə istiqamətləndirilməsi

4) təlim vasitələri arasında qarşılıqlı əlaqənin həyata keçirilməsinə istiqamətləndirilməsi.

Təlim vasitələrinin ən mühüm vəzifələrindən biri biliklərin mənimsənilməsi prosesində əyaniliyin təmin edilməsindən ibarətdir. Bu ona görə vacibdir ki, coğrafiyanın təlimində elə obyekt və proseslərin izahı ilə qarşılaşılır ki, onları bilavasitə görmədən qavramaq mümkün deyil. Bəzi hallarda isə təbii halda nəzərdən keçirilən obyekt və proseslərin daxili məzmununu başa düşmək mümkün deyil. Onların daxili əlaqələrini, əlamətlərini izləmək üçün sxemlərdən, modellərdən istifadə etmək lazımdır.

Psixoloqlar göstərirlər ki, şagirdlərin dərstdə alqıqları biliklərinin 20-30%-i məhz təlim vasitələrinin köməyi ilə əldə olunur. Bu proses ikili rol oynayır. Bir tərəfdən müəllim əməyinin səmərəliliyinin və keyfiyyətinin yüksəldilməsinə köməklik edərsə, digər tərəfdən şagirdin fəaliyyətinin inkişafına, yüngülləşməsinə səbəb olur.

Müasir dövrdə təlim vasitələrinə müansibət keyfiyyət və kəmiyyət cəhətədən də dəyişilmişdir. Belə ki, əvvəllər tədris-əyani vəsaitlərə köməkçi material kimi baxırdılar. Yəni müəllimin şifahi şərhini tamamlayan bir əyani mənbə hesab edirdilər. Hazırda isə təlim vəsaitləri tədris informasiya mənbəyi olmaqla yanaşı şagirdlərin idrak fəaliyyətini idarə edən vasitə kimi nəzərdən keçirilir.

Təlim vasitələri təkcə biliklərin mənimsənilməsi mərhələsində deyil, eyni zamanda biliklərin müstəqil qazanılması və onların yaradıcı tətbiqi üsullarının mənimsənilməsində əhəmiyyətlidir. Təlim prosesində bu vasitələrin böyük rolu son dövrlərdə o qədər yüksəlmişdir ki, müasir mərhələdə coğrafiyanın tədrisini onlarsız təsəvvüt etmək olmaz. Odur ki, təlim vasitələrinin bir funksiyası da onların təlimin metod və üsullarına, təlimin məzmununa əsaslı təsir etməsindən ibarətdir.

- əyanilik şagird təfəkkürünün inkişafına, fəallaşdırılmasına imkan verir, onların təfəkkürünü daha münasib obrazlarla zənginləşdirir.
- əyanilik təlim prosesində şagirdlərin yaş xüsusiyyətlərini nəzərə almağa imkan verir.
- əyanilik həm də möhkəm yadda saxlamağa kömək edir, onların hafizəsini möhkəmləndirir.

Odur ki, bəzi təlim vasitələri və təlim-tərbiyə prosesində onlardan istifadə edilməsi xüsusiyyətlərini nəzərdən keçirək.

Natural obyektlər. Əyani vasitələrin istifadə etməklə şagirdlərdə real coğrafi obyektlər haqqında təsəvvürlər yaranır, digər tərəfdən isə onlar müşahidə aparmağı öyrənirlər.

Coğrafiyanın təlimində istifadə olunan natural obyektləri iki qrupa bölünür:

1. Təbiət və təsərrüfat obyektləri – məhəldə aparılan ekskursiyalar zamanı təbii şəkildə müşahidə olunur.

2. Coğrafiya dərslərində öyrənilən natural obyektlər – kolleksiya və herbarilər.

Natural obyektlərin hamısı üçün onların müşahidə metodu vasitəsi ilə öyrənilməsi xarakterikdir. Müşahidələr əraf aləmin məqsədyönlü və təşkil edilmiş şəkildə qavranılmasıdır. Müşahidə elmi tədqiqat işləri üçün ilkin material toplamağa xidmət edir.

Müşahidə edilərkən onun məqsədi və sonrakı fəaliyyəti planlaşdırılır. Şagidlərin müşahidə etdikləri obyektlər tipik plan üzrə təsvir edilir. Coğrafiya dərslərində geniş istifadə edilən tipik planlar ekskursiya zamanı da istifadə oluna bilər.

Kolleksiya və herbarilərdən coğrafiya dərslərində istifadə edilməsi üsulları da müxəlifdir. Onların nümunələri müəllim tərəfindən nümayiş etdirilir, şagirdlər hər biri ilə tanış olaraq onları xarici əlamətlərinə görə təsvir edirlər. Müxtəlif dağ süxurları və minerallar, bitki nümunələri, torpaq tipləri dərslin mövzusunda asılı olaraq istifadə edilə bilər. Onlar həmçinin coğrafiya kabinetində, məktəb muzeyində, sərgidə digər vasitələrlə kompleks şəkildə və s. nümayiş etdirilə və istifadə oluna bilər.

Cihaz və alətlər. Coğrafiyanın təlimində istifadə edilən cihaz və alətləri üç qrupa bölmək olar:

1) metereoloji cihazlar – barometr-aneroid, hiqrometr, yağıntıölçən, flüger, termometr və s. aiddir. Onların köməyi ilə şagirdlər hava üzərində müşahidələr aparırlar.

2) məhəldə ölçmə işləri aparmaq üçün cihaz və alətlər (kompas, ruletka, vizir xətkəsi, menzula, nivelir, bucaq ölçən və s.)

3) kartometrik işlər üçün cihazlar (dərəcə və kilometr şkalası olan qlobus, telluri, kurvimetr, tranportir və s.)

Bu qrupların hər birinə əldəüzəlmə cihaz və avadanlıqlar da əlavə edilə bilər.

- Cihaz və alətlərin köməyi ilə coğrafi obyekt və proseslər öyrənilir;
- Cihaz və alətlərdən istifadə edilməsi zamanı onların özləri də öyrənmə obyektinə çevrilir ki, bu da şagirdlərin dünyagörüşünü genişləndirir, tapşırığın yerinə yetirilməsini asanlaşdırır;
- Şagirdlərin praktik bacarıq və vərdislərə yiyələnməsində də cihaz və alətlər mühüm rol oynayır. Onlardan istifadə praktik işlərin yerinə yetirilməsində maddi baza kmi çıxış edir.
- Cihaz və alətlər digər vasitələrlə əvəz oluna bilməz. Belə ki, diafilm və kolleksiya, şəkil, sxem, foto və s. ilə əvəz olunaraq istifadə oluna bilər. Cihaz və alətləri isə praktik fəaliyyət zamanı mütləq istifadə olunmalıdır.

Coğrafi şəkillər və cədvəllər. Xəritə coğrafiyanın təlimi prosesində ən mühüm vasitədir. Lakin şəkillər kartoqrafik təsvirə görmə obrazı verir, xəritəni və təsviri tamamlayır.

Son illər texniki vasitələrin inkişafı dərslərdə divar şəkillərinin, sxematik tabloların istifadə edilməsini lazımsız edir. Əksər müəllimlər onların əvəzinə ekran vasitələrindən, kompüterdən alınan təsvirlərin istifadəsini haqlı olaraq üstün hesab edirlər. Doğrudan da ənənəvi şəkil və tablolara ehtiyaz artıq o qədər də böyük deyil. Lakin bu vəsaitlər öz metodik imkanlarını hələ itirməmişlər, onlardan istifadə edilməsinin müəyyən üstünlükləri də vardır.

Fikrimizcə şəkil və sxemlər hansı formada nümayi olunursa olunsun (ənənəvi formada və ya texniki vasitələrlə) onların üzrəndə aparılan işlərin metodikası həmişə müəllimin diqqət mərkəzində olmalıdır. Şagirdlərin idrak fəaliyyətinin inkişaf etdirilməsində bu vəsaitlərin özünəməxsus yeri var.

Coğrafi şəkillərdən dərs prosesində istifadə edirlərkən müəllim onun məzmunu ilə əvvəlcədən tanış olmalıdır. Sonra

Oqtay Alxasov

şəkil haqqında giriş söhbəti aparılır, xəritə və dərsin məzmunu ilə əlaqəsi göstərilir, burada təsvir olunan əsas və ikinci dərəcəli obyektlər seçilir.

Əlbəttə, coğrafiya dərslərində şəkillərlə aparılan işlər öz müxtəlifliyi ilə seçilir. Bu dərsin məzmunundan, şəkildəki təsvirdən, şagirdlərin dünyagörüşündən və s. asılıdır. Şagirdlərə şəklin adını oxumağı, burada nəyin təsvir olunduğunu, şəklin coğrafi məzmununu suallarla onlardan almaq olar. Sonrakı işlərdə şagirdlər müstəqil olaraq şəkillərin təsvirini verə bilər. Bunun üçün o, xəritədən, dərsliyin mətnindən və s. istifadə edə bilər.

Təbiət və təsərrüfat obyektlərini və hadisələrini sxematik cədvəllərlə verilməsi də coğrafi proses və qanunauyğunluqların təsvir edilməsi çətin olan tərəflərini öyrənməyə kömək edir. Coğrafi obyektlərin və onlardakı informasiyanın təsvir edilməsi üsullarına görə cədvəllər kartoqrafik, illüstrativ, sxematik, statistik və qarışıq ola bilər.

Stataistik cədvəl, qrafik və diaqramlarla iş qaydaları əsasən eynidir. Onlardan informasiyanın alınması və təhlil edilməsi ilk əvvəl müəllimin köməyi ilə aparılsa da, sonrakı mərhələdə şagirdlər müstəqil şəkildə bilik əldə etməyi bacarmalıdırlar. Bu onlarda təhlil etmək, ümumiləşdirmə aparmaq kimi bacarıqların inkişafına şərait yaratmış olar.

Məsələn, Azərbaycanda neft hasilatını göstərən qrafik üzrəndə şagirdlərin işinin təşkilini aşağıdakı şəkildə aparmaq olar:

1. Qrafik nəyə həsr olunmuşdur?
2. Üfiqi xəttə xətdə nə təsvir olunub?(illər)
3. Şaqüli xətdə nə təsvir olunub?(neft istehsalı)
4. Neft hasilatı hansı vahidlə təsvir olunub?(milyon ton)
5. Müxtəlif illər üzrə neft hasilatını göstərin.
6. Hansı illərdə neft hasilatı azalmışdır? Səbəbi?

7. Hansı illərdə neft hasilatı artmışdır, onun səbəbi?
8. Neft hasilatının dəyişməsi haqqında hansı nəticəyə gələ bilərsiniz?

Təlimin texniki vasitələri (audiovizual vasitələr)

Texniki xüsusiyyətlərinə görə ekran vasitələri iki qrupa bölünür: **statistik** və **dinamik səsli**.

Statistik vasitələr (diapozitiv, diafilm, kodoskop üçün transparantlar) öz metodik xüsusiyyətlərinə görə ənənəvi əyani vəsaitlərə - şəkil, yazı lövhəsindəki şəkillər, fotolar və s. daha yaxındır. **Dinamik səsli** vəsaitlərə tədris kinofilmləri, televiziya verilişləri daxildir.

Bu vəsaitlərdən istifadə olunması şagirdlərin biliklərinin həcmnin artırılmasına, tədris materiallarının bilavasitə qavranılmasına, təsəvvürlərin formalaşdırılmasına, coğrafi qanunauyğunluqların daha dərinə qavranılmasına imkan verir. Şagirdlərin təbiətdə müşahidə edə bilmədikləri hadisə və proseslər onların köməyi ilə daha asan izah və nümayiş oluna bilər.

Müəllimlər ekran vasitələri ilə işə bir qədər ciddi yanaşmalı, onlarla işin metodikasına fikir verməlidirlər. Dərsə hazırlaşarkən müəllim bir neçə gün əvvəldən audiovizual vasitələrin məzmunu ilə tanış olmalıdırlar ki, ondan dərsin hansı mərhələsində istifadə edəcəyini müəyyən edə bilsin. Texniki vasitələrin nümayişi zamanı və ondan sonra şagirdlərlə hansı məzmununda söhbət aparacağını, onlara verəcəyi sualları planlaşdırmalıdır. Bu da müəllimə imkan verir ki, nümayiş materialları əsasında müzakirə aparsın, şagirdlərin təhlil aparmalarına, ümumləşdirmə və nəticələr çıxarmalarına şərait yaratsın.

Audiovizual vasitələrin istifadə edilməsi zamanı aşağıdakı məsələlərin yerinə yetirilməsi vacibdir.

Oqtay Alxasov

1. Şagirdlərə nümayiş olunan materialın mahiyyəti izah olunmalı, çalışılmalıdır ki, şagirdlər onu öz problemləri kimi qəbul etsinlər;

2. Nümayişə qədər şagirdlərə sual və tapşırıqları verməlidir ki, onlar məqsədyönlü şəkildə texniki vasitənin məzmununu mənimsəyə bilsinlər;

3. Nümayiş olunan vəsaitin məzmununu mənimsəmək üçün şagirdlərin bilikləri fəallaşdırılmalıdır;

4. Nümayiş zamanı idrak prosesi idarə olunmalıdır.

Nümayişdən sonra onun müzakirəsi təşkil olunmalıdır.

Materialların başa düşülməsi, mǧhkəmləndirilməsi və ümumiləşdirilməsi lazımdır. Bu işlər müxtəlif formalarda yetirənə yetirilə bilər. Şagirdlərlə söhbət apararaq hansı yeni bilikləri qazandıqlarına, nələrə diqqət mərkəzində saxlamaq lazım olduğunu bilsinlər. Beləliklə, əldə olunan biliklər sistemləşdirilməli, prosesin əsas ideyalarını müəyyən etməyi bacarmalıdırlar.

Daha sonra isə şagirdlərin müstəqil işləri təşkil oluna bilər. Mövzu ilə bağlı referat yazıla, sxem, diaqram, qrafik və s. hazırlana bilər.

Diafilmlər çoxlu sayda səssiz kadrlardan ibarətdir. Kadrlar bir lentdə xüsusi ardıcılıqla düzülməklə müəyyən məntiqi məzmunu malikdir. Diafilmlər quruluşuna görə *tam* və *fragmentar* olurlar.

Tam diafilmlər bir məzmun ətrafında bütün kadrların düzülməsidir ki, onların hamısı nümayiş olunmalıdır. Fragmentar diafilmlər isə ayrı-ayrı mövzulara həsr olunmuş kadrların bir-birindən başlıqlarla ayrılmasıdır. Kadrların aşağısında titrlərdə müvafiq izahat-məlumatlar yazılır.

Müəllim diafilmin nümayişi zamanı şagirdlərin diqqətini şəklə və titrlərdəki yazılara yönəltməklə onların biliklərinin dərinləşməsinə kömək edir.

Diapozitivlər hər biri ayrı-ayrı kadrlar şəklində xüsusi çərçivədə olan lentlər şəklində hazırlanır. Diapozitivin kadrları ardıcıl düzülməlidir. Onların məzmunu və dərsdə onlardan istifadə ediləcəyi mərhələ müəyyənləşdirilməlidir.

Kinofilm və kinofraqmentlərin təsvir və informasiya imkanları daha dərindən dərk etməyə, müşahidə aparmağa imkan verir. Bir anda daha geniş əraziləri, prosesləri izləmək olur. Multiplikasiyanın köməyi ilə təbiət proselsərini canlandırmaq, onları sürətləndirmək, gözlə görünməz əlaqələri, mürəkkəb texnoloji prosesləri müşahidə etmək olar.

Bu vasitələrin istifadəsi də digərlərinə oxşardır. Kinolentinə baxmazdan əvvəl müəllim şagirdlərə filmin həsr olduğu mövzu haqqında məlumat verməli, onlarda məsələyə dərin maraq yaratmalıdır.

Filimdəki ən vacib materiallara diqqət yetirilməsi şagirdlərin sonrakı fəaliyyətlərinin təşkili üçün baza rolunu oynayır. Filmə baxdıqdan sonra şagirdlərdən hansı epizodların onlara güclü təsir etdiyi, filimin xoşlarına gəlib-gəlmədikləri soruşulur.

Sonrakı mərhələdə isə məsləhin müzakirə edilməsi, şagirdlərin əldə etdikləri biliklər əsasında müstəqil işlərinin təşkili, ümumiləşdirmə və təkliflər hazırlamaları tapşırıla bilər.

Qeyd olunan təlim vasitələri ilə işlərin təşkilinə verilən tələbləri aşağıdakı kimi ümumiləşdirmək olar:

- şagirdlərin müşahidə aparması üçün suallar və ya məlumatlar verməklə onların qavramasına rəhbərlik edilməlidir;

- bu işlərin yerinə yetirilməsi çox vaxt xəritə ilə işlə birgə aparılmalıdır;

- bu vasitələr təkcə illüstrasiya üçün deyil, həm də bilik mənbəyi kimi nəzərdə tutularaq istifadə edilməlidir;

Oqtay Alxasov

- daha çox şagirdlərin tədqiqatçılıq qabiliyyətlərinin inkişafına, müstəqil nəticələrə gəlmələrinə xüsusi diqqət yetirilməlidir.

Bununla yanaşı, qeyd etmək lazımdır ki, yuxarıda göstərilən texniki vasitələrin çoxu hazırda məktəb praktikasında getdikcə daha az istifadə olunur. Son illər kompüterin, internetin təlim prosesinə gedniş tətbiqi onların istifadəsini azaltmışdır. Yeni informasiya texnologiyalarının tətbiqi coğrafiyanın tədrisi prosesində də yeni yanaşmanı tələb edir.

Təlim prosesində kompüterləşmə haqqında xüsusi bəhs etməyə ehtiyac vardır.

7.2. Dərslik və onunla işin təşkili

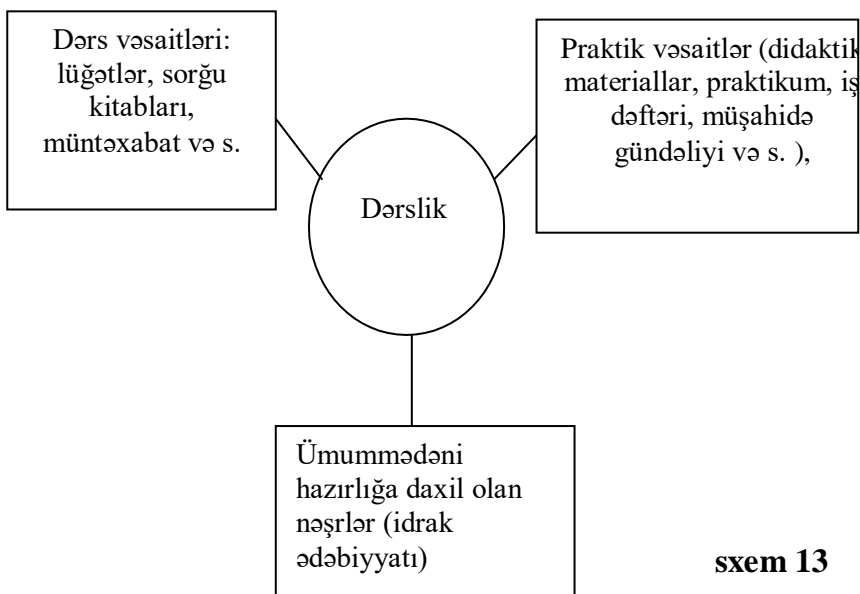
Təlim vasitələri içərisində dərslik xüsusi yer tutur. Dərslikdə proqram üzrə müəyyən edilmiş elmi biliklər xüsusi sistemdə və həcmdə təlim məqsədlərinə və vəzifələrinə müvafiq olaraq şərh edilir.

Dərslik bilik mənbəyi kimi təkcə yeni biliklər qazanılması üçün deyil, həm də şagirdlərin kitab üzərində müstəqil işləmək bacarıqlarının formalaşdırılması məqsədinə xidmət edir. Dərsliklə işləmək bacarıqları şagirdlərin gələcəkdə özünütəhsilinin davam etdirilməsinə, yeni bilikləri müstəqil əldə etmək qabiliyyətlərinin inkişafına xidmət edir. Bu da dərsliklə yanaşı digər bilik mənbələri ilə işləməyə sövq edir, informasiya axınından baş açmağı, onları sistemləşdirməyi və öz təlim fəaliyyətlərində istifadə etməyə şərait yaradır.

Dərslik kompleks xarakterli təlim vasitəsidir. Yüksək elmi səviyyəyə, pedaqoji cəhətdən əsaslandırılmış metodik aparata malik dərsliklərin yaradılması coğrafiya təliminin qarşısında duran ən mühüm vəzifələrdən biridir.

Müasir dövrdə dərsliyə və onun hazırlanmasına verilən tələblər də artır. Keyfiyyətcə yeni, daha təkmil dərslilər hazırlanması üçün ciddi axtarışlar gedir. Müəllimlərin müasir dərslilərlə işləmək bacarıqları onların metodik ustalılıqlarının göstəricisidir. Müəllim dərsliyin metodik aparatını, məzmununu yaxşı bilməli, şagirdlərin dərslük üzərində səmərəli işləmələrini təşkil etməyi bacarmalıdır.

Təlim prosesi təkcə dərslilə tamamlanmır. Dərslük kompleksinə digər dərsl vəsaitləri (lüğət, soğru kitabı, müntəxabat), praktik vəsaitlər (didaktik materiallar), iş dəftəri, müşahidə gündəliyi və digər bu elm sahəsinə aid nəşrlər daxildir. Bunları sxemdə izləmək olar (sxem 13).

sxem 13

Dərslinin funksiyaları. Dərslinin rolu yüksəldikcə, yenilədikcə, ona verilən tələblər artdıqca funksiyaları da mürəkkəbləşir. Dərslük mahiyyətcə də dəyişilir. Dərslinin çoxsahəli funksiyaları vardır ki, bunlar aşağıdakılardır:

1. **Ötürücülük (transformasiya) funksiyası** – elmin məktəb fənninə gətirilməsidir. Elmi coğrafiyadan məktəbə gətirilən materialların seçilməsi.

2. **Məlumatlılıq (informasiya) funksiyası** – tədris fənninin məzmununun və fəaliyyət növlərinin əks olunması.

3. **Öyrədici funksiyası** – şagirdlərin müstəqil və praktik işlərinin təşkili ilə bağlı materialların olması.

4. **Sistəmləşdirici funksiyası** – siniflər üzrə öyrənilən tədris materiallarının ardıcıl şəkildə düzülüşü təmin edilir, anlayış və təsəvvürlərin formalaşdırılması mərhələləri gözlənilir.

5. **Möhkəmləndirmə və nəzarət funksiyası** – tədris materiallarının mənimsənilməsinin təmin edilməsinə kömək üçün sual və tapşırıqlar sistemi, müstəqil işlər və s. verilməsi.

6. **Əlaqələndirici (koordinasiya) funksiyası** – dərslüklə yanaşı digər təlim vasitələrindən istifadə edilməsi imkanlarına şəraitin olması.

7. **İnkişafetdirici və tərbiyədici funksiyası** – şagirdlərin müəllimin informasiyalarından asılılığının azaldılması, bilik mənbəyi kimi rolunun yüksədilməsi.

Beləliklə, şagirdlər dərslinin köməyi ilə özü-özlərinin müəllimi olurlar. Bunun üçün isə onlar dərslüklə işləməyi bacarmalı, ondan lazım olan informasiyaları əldə etməyə nail olmalıdırlar. Müasir dərslüklər şagirdlərin müstəqil tədris fəaliyyətlərinin təşkilinə imkan verən təlim vasitəsinə çevrilirlər.

Belə hesab edirlər ki, dərslük ona görə vacibdir ki, şagirdlərin yaddaşında möhkəmləndirilməsinə və müəllimin verdiyi məlumatların araşdırılmasına köməklik etsin. Digər

fikir isə ondan ibarətdir ki, dərslük müəllimin köməyi olmadan şagirdləri öyrədə bilsin. Əslində isə şagird üçün hər ikisi – həm müəllim, həm də dərslük əvəzilməzdir, onlar bir-birini qarşılıqlı şəkildə tamamlayırlar. Onların biri olmadıqda tədris prosesini tam səlahiyyətli hesab etmək olmaz.

Milli coğrafiya dərslüklərinin yaranması. İlk milli coğrafiya dərsliyi hələ XX əsrin əvvəllərində (Qafur Rəşad) yazılmışdısa da respublikamızda coğrafiya dərslüklərinin hazırlanması sahəsində elə də böyük təcrübə yox idi. Bu da sovet dövründə bütün dərslüklərin ölkə üzrə vahid olması ilə əlaqədar idi. Moskva tərəfindən hazırlanan coğrafiya dərsliləri SSRİ-nin tərkibinə daxil olan bütün respublikalarda məvburu tədris olunurdu.

Doğrudur, sovet dövründə tədris olunan coğrafiya dərslükləri ildən-ilə təkmilləşdirilir, onların məzmunu, metodik aparatı üzərində əsaslı dəyişikliklər aparılırdı. V.Maksakovski, A.Darinski, V.Korinskaya, İ.Duşina, T.Gerasimova, K.Stroyev və b. görkəmli metodist alimlərin yazdıqları dərslüklər öz dövrünün ən yaxşı dərslüklərindən hesab olunurdu. Bu dərslüklərin bir neçəsi dövlət mükafatlarına layiq görülmüşdü. Təsadüfə deyil ki, müstəqillik illərində yeni milli dərslüklərin hazırlanmasında əvvəlki sovet dövrü dərslüklərinin ənənələrinə əsaslanan, respublikamızın tarixi coğrafi, milli-etnik xüsusiyyətlərini daha yaxşı göstərən məsələlər nəzərə alınmışdır.

Sovet dövründə respublikamızda yalnız Azərbaycan SSR-in fiziki və iqtisadi coğrafiyasına aid VII və VIII siniflər üçün dərslüklər hazırlanaraq nəşr olunurdu. Müxtəlif illərdə bu dərslüklər görkəmli alimlərimiz Q.Gül, H.Əliyev, B.Budaqov tərəfindən yazılmışdı. Lakin o dövrdə Azərbaycan coğrafiyasının SSRİ coğrafiyasının tərkibində öyrənilməsi dərslüklərin tədris prosesində tam istifadə edilməsini

Oqtay Alxasov

çətinləşdirirdi. Onların digər dərsliklərlə bərabər metodik apartının təkmilləşdirilməsinə şərait yox idi.

Müstəqillik illərində təhsil sahəsində aparılan islahatların ilk dalğası yeni dərsliklərin yaradılması ilə bağlı olmuşdur. İlk növbədə tədris proqramları dəyidirilərək yeni dərsliklər hazırlanmasına başlandı.

Respublikamızda orta ümumtəhsil məktəbləri üçün yeni coğrafiya dərsliklərinin hazırlanması və nəşrini üç mərhələyə ayırmaq olar:

Birinci mərhələ 1993-cü ildən 2000-ci ilə qədər olan dövrü əhatə edir. 1993-cü ildən başlayaraq bütün siniflər üzrə yeni milli dərsliklər nəşr olunmağa başlandı.

Dərsliklərin yazılmasına görkəmli coğrafiyaçı alim və metodistlər, qabaqcıl məktəb müəllimləri cəlb olunmuşdu (M.Müseiyibov, N.Allahverdiyev, B.Paşayev, T.Gərayzadə, T.Həsənov, Ş.Göyçaylı, D.Ələsgərov, V.Əfəndiyev, A.Hüseynov, Ş.Hüseynov və b.).

Bu mərhələdə yazılmış dərsliklər bir cəhətdən müsbət hesab oluna bilərdi ki, onlar ideoloji cəhətdən yüklənməmiş, müstəqil Azərbaycanın milli maraqlarını, ərazi bütövlüyünü, siyasətini özündə əks etdirməyə yönəldilmişdi. Dərsliklər çox qısa vaxt ərzində hazırlanaraq məktəblərə çatdırılmışdır ki, keçmiş imperiya dövrünün ideologiyası ilə yeklənmiş dərsliklərdən sonra olan boşluğu doldursun.

Lakin yeni coğrafiya dərsliklərində çatışmamazlıqlar və nöqsanlar da mövcud idi. Onların bəzilərini ümumi şəkildə qeyd edə bilərik:

- Dərsliklərin texniki keyfiyyəti o qədər də yüksək deyildi və ağ-qara formatında verilmişdi. Bu da mənimsəmə prosesinə öz təsirini göstərirdi, dərsliklər tezliklə sıradan çıxırdı.

- Dərsləklərin hazırlanması az vaxt ərzində baş verdiyi üçün onların metodik aparatı üzərində də ciddi işlər aparılmamışdı.

- Bəzi dərsləklərdə sual və tapşırıqlar mətnin əvvəlində və ortasında, bəzilərinə isə yalnız axırda verilir. Şagirdlərin müstəqil fəaliyyətlərinin təşkili üçün imkanlar yox idi.

- Əyanilik demək olar ki, çox aşağı səviyyədə idi. Əksər mətnlər üçün demək olar ki, heç bir sxem, cədvəl, şəkil verilmirdi ki, bu da müəllimlərin işində çətinliklər yaradır, mənimsəmə prosesinə öz təsirini göstərirdi.

- Dərsləklərin mətnlərinin çoxunun istər rəqəm materialları ilə, istərsə də nomenklatura ilə həddindən artıq yüklənməsi də dərslərin yorucu olmasına səbəb olurdu.

- Dərsləklərdə mətdənkənar komponentlərə daha az fikir verilmiş, əlavələr demək olar ki, yox idi, simvol və şərti işarələrdən istifadə olunmurdu.

- Şagirdlərin yeni bilikləri müstəqil şəkildə əldə etmələri üçün, onların müxtəlid bacarıqlara yiyələnməsini təmin edən sual və tapşırıqlar, illüstrativ materiallar demək olar ki, həddindən artıq az idi.

Bu mərhələdə orta məktəb dərsləkləri ilə yanaşı ayrı-ayrı müəlliflər tərəfindən bir sıra dərslə vəsaitləri, metodik tövsiyələr, iş dəftərləri də nəşr edilərək müəllimlərin istifadəsinə verilmişdi. T.Gərayzadənin Dünyanın iqtisadi coğrafiyasına, O.Alxasovun Azərbaycanın fiziki coğrafiyasına, A.Hüseynovun Plan və xəritə bölməsinin tədrisinə həsr olunmuş metodik tövsiyələri Təhsil Nazirliyi tərəfindən nəşr olunaraq məktəblərə göndərilmişdir.

İkinci mərhələ təxminən 2000-ci ildən başlayaraq 2012-ci ilə qədər bir dövrü əhatə edir. Bu mərhələdə 90-cı illərdənəşr olunmuş dərsləklər ynidən və əsaslı şəkildə işlənilərək, tıkmilləşdirilməklə nəşr olunmuşdur. Yeni dərsləklər bütün

Oqtay Alxasov

göstəricilərinə görə əvvəlki dərsləklərdən xeyli fərqlənirdi. İstər metodik quruluşuna, bədii tərtibatına, istərsə də elmi-metodoloji səviyyəsinə görə müəlliflər xeyli yeniliklər gətirmişdilər. Dərsləklərin yazılmasında prof.M.Müseiyəbov, E.Əlizadə, Y.Qəribov, N.Əyyubov, N.Seyfullayeva, O.Alxasov, R.Məmmədov və b. Xidmətlərini göstərmək olar.

Bu mərhələdə də bir sıra müəlliflər tərəfindən vəsait və metodik tövsiyələr nəşr olunmuşdur. Xüsusi ilə Tələbə Qəbulu üzrə Dövlət Komissiyası tərəfindən hazırlanan Coğrafiya üzrə metodik vəsait, ayrı-ayrı siniflər üzrə test tapşırıqları müəllim və şagirdlər üçün qiymətli hesab oluna bilər.

Lakin 2004-cü ildən təhsil sahəsində yeni islahatların başlanması, fənn kurikulumlarının hazırlanması, yeni dərsləklərin yazılması ideyasını ortaya gətirdi. 2006-cı ildə fənn kurikulumları hazırlanaraq təsdiq olundu, 2008-ci ildə isə I siniflər üçün dərslək komplektləri nəşr olundu. Komplektə dərslək və müəllimlər üçün vəsait aiddir.

Beləliklə, coğrafiya dərsləklərinin hazırlanmasında ***üçüncü mərhələ*** başlayır ki, bunun əsasını 2013-cü ildə VI siniflə üçün yeni kurikulumda yazılmış dərslək komplekti təşkil edir. Dərslək və müəllim vəsaiti Təhsil Nazirliyinin nəzdindəki Dərsləkləri Qiymətləndirmə şurasının ekspertləri tərəfindən bəyənilərək təsdiq olunmuşdur. Bu da coğrafiya dərsləklərinin hazırlanmasında yeni mərhələnin başlanğıcını qoymuş oldu. 2013/2014-cü tədris ilindən başlayaraq coğrafiya fənni üzrə kurikulum əsasında yazılmış ilk dərslək tədris olunmağa başlayır.

Dərsləyin quruluşu. Coğrafiya dərsləyi iki blokdan ibarətdir: mətn komponentləri və mətdənkənar komponentlər. Bu hissələr özləri də bir neçə elementlərdən ibarətdir və müəyyən funksiyaları yerinə yetirirlər (sxem 14).

Aydındır ki, dərsləyin əsasını onun mətni təşkil edir ki, o da mətdənkənar komponentlərlə üzvü surətdə bağlıdır.

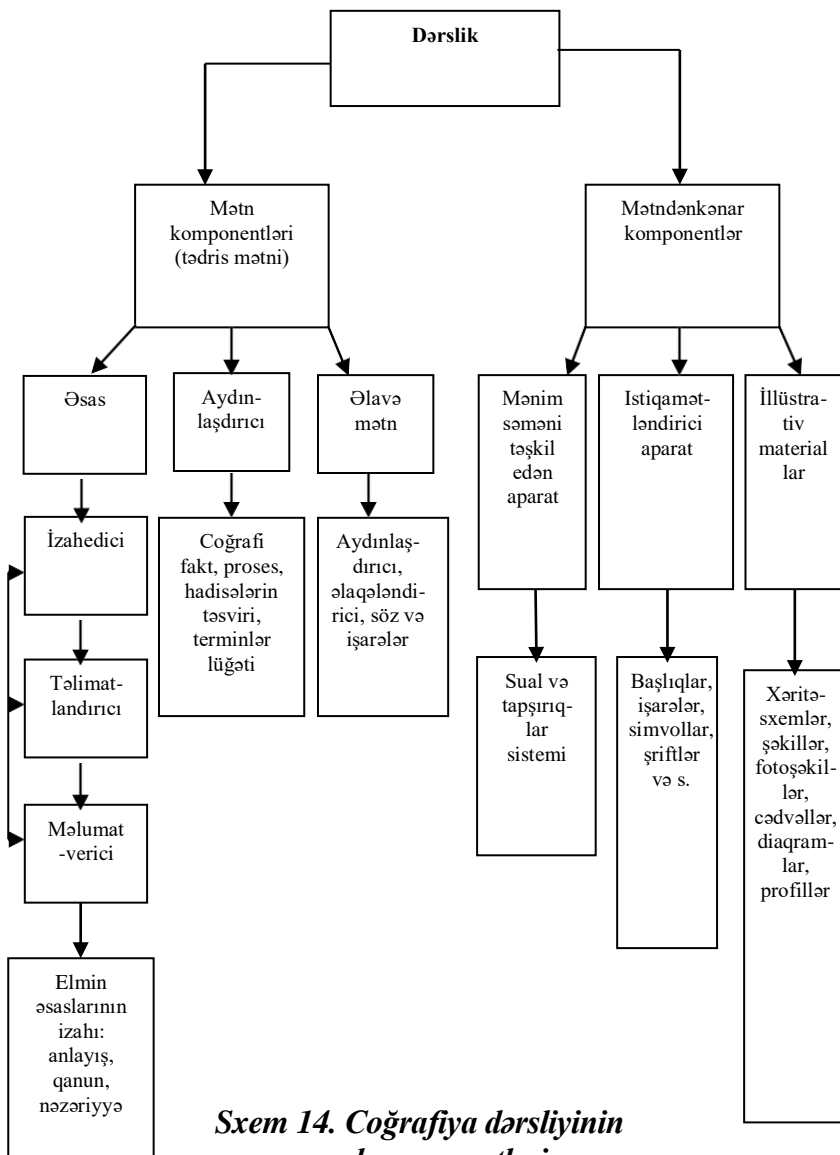
Mətdənkənar komponentlərin əksəriyyəti mətdə əks olunmayan informasiyanı özündə birləşdirir. Onların arasındakı nisbət də getdikcə dəyişir. Belə ki, sovet dövründə və müstəqilliyimizin ilk illərində mətn daha çox həcmə malik idi. Müasir dərsliklərimizdə mətdənkənar komponentlərin həcmi xeyli artaraq dərsliyin təxminən 40-43%-ni əhatə edir. İlk təcrübə göstərir ki, kurikulum üzrə yazılmış dərsliklərdə bu nisbət bir qədər dədəyişikliyə məruz qalacaq. Çünki, getdikcə dərsliklə yanaşı digər bilik mənbələrinə (internet, əlavə oxu, mətbuat və s.) müraciət daim artmaqdadır.

Əsas mətn müəyyən anlayışları, nəzəriyyələri, qanunauyğunluqları, ümumiləşdirici nəticələri əhatə edir. Terminlərin əksəriyyəti, anlayışların əsas əlamətləri xüsusi şriftlə qeyd olunur. İzahedici mətn coğrafi əlaqələrin açılmasına həsr olunur (məsələn, təbii komponentlər arasındakı, təsərrüfatla əhalinin yerləşməsi, istehsalın yerləşməsi prinsipləri və s.). Bəzən mətdə izahat problemi

xarakter daşıyır ki, bu da şagirdlərin irak fəaliyyətlərinin inkişafına, yaradıcılıq qabiliyyətlərinin inkişafına kömək edir.

Mətdə yeni biliklərin alınması yollarının izahına da geniş yer verilir, elmi tədqiqatın metodları ilə tanışlığa imkan yaradılır. Məsələn VII və IX siniflərin dərsliklərində verilmiş kartoqrafik təsvirin üsulları haqqında bilikləri göstərmək olar. Həmçinin elmi metodlar haqqında da xüsusi məlumat verilir. Obyekt və hadisələrin təsviri və xarakteristikası mətdə həmişə verilmiş və aparıcı yer tutmuşdur.

Əsas mətnin verilməsi zamanı çoxlu sayda məntiqi bağlayıcıların olması materialların başa düşülməsinə və mənimsənilməsinə xidmət edir (“ona görə”, “deməli”, “əgər”, “göründüyü kimi” və s.). Mətnin quruluşu elə aparılmalıdır ki, şagirdlər materialları şüurlu surətdə başa düşsə və yeni bilikləri özləri əldə edə bilsinlər.

Sxem 14. Coğrafiya dərsliyinin əsas komponentləri

Dərsləklərin nomenklatura və rəqəm materialları ilə həddindən artıq yüklənməsi məsləhət görülmür. Bu materialların çox hissəsi xüsusi cədvəllərdə, qrafik və diaqramlarda, xəritələrdə əks olunmalıdır.

Mətdənkənar komponentlər müasir dərsləklərdə getdikcə daha aparıcı rol oynamağa başlayır. Onları çox vaxt didaktik və ya öyrədici aparat da adlandırırlar. Mətdənkənar komponentlər məlumatverici funksiyası ilə yanaşı öyrədici, inkişafetdirici və nəzarətedici funksiyaları da yerinə yetirir. Bunlar da şagirdlərdə təhlil etmək, tutuşdurmaq, düşünmək, suallara cavab vermək, sual qoymaq və s. kimi bacarıqların formalaşdırılmasına köməklik edir.

Mətdənkənar komponentlər içərisində bilik və bacarıqların mənimsənilməsinə təşkil edən aparat – yəni sual və tapşırıqlar sistemi mühüm yer tutur. **Sual və tapşırıqlar** təkcə mətnə aid deyil, eyni zamanda digər komponentlərlə (statistik cədvəl, diaqram, qrafik, profil, şəkil, sxem və s.) işləmək üçün də istifadə edilir. Onlar qoyuluşuna görə çox müxtəlif olur və şagirdlərin əqli, praktik fəaliyyətlərinin yerinə yetirilməsinə tələb edir. Məsələn, misal göstərin, xəritəyə əsasən təyin edin, müqayisə edin, kontur xəritəyə köçürün və s. kimi sual və tapşırıqları qeyd etmək olar.

Sual və tapşırıqlar dərsləkdə 4 yerdə yerləşdirilə bilər:

- 1) Mövzunun (paraqrafın) əvvəlində - əvvəlki biliklərin yada salınmasına, motivasiyaya xidmət edir.
- 2) Mətnin ortasında – yeni biliklərin mənimsənilməsində şagirdlərin düşüncələrini istiqamətləndirməyə xidmət edir.
- 3) Paraqrafın sonunda - əldə olunan bilik və bacarıqların təbiiq edilməsinə, yeni materialların mənimsənilməsinə nəzarət edilməsinə xidmət edir.

- 4) İri mövzuların və bölmələrin sonunda – biliklərin sistemləşdirilməsinə, şagirdlərin nəticələr çıxarmalarına yönəldilməsinə xidmət edir.

Dərslıklərdə məzmununa və formasına görə çox müxtəlif illüstrativ materiallar da yerləşdirilir və bunsuz onun metodik aparatının tamlığına nail olmaq olmaz (tematik xəritələr, xəritə sxemlər, oroqrafik sxemlər, diaqram, qrafik, cədvəllər və s.)

Dərslikdə əlavələrə də yer vermək lazımdır ki, buradakı materiallar praktik işlərin yerinə yetirilməsinə, ekskursiyaların təşkilinə, soöru materiallarının verilməsinə, testlər və s. həsr oluna bilər.

Dərslik kompleks xarakterli vəsait olduğu üçün dərslikləri qiymətləndirərkən aşağıdakı tələblərə cavab verə biləcəyi araşdırmalardır:

- məktəblilərin coğrafi mədəniyyətlərinin formalaşdırılmasını təmin edir;
- ətraf aləmin parlaq, yadda qalan mənzərəsini təsvir edir;
- şagirdlərə fundamental elmi biliklər verə bilər;
- problemlə təlim prinsipini həyata keçirməyə köməklik edir;
- şagirdləri bilikləri müstəqil əldə etmələrinə istiqamətləndirir;
- şagirdləri biliklərini praktik tətbiqinə yönəldir;
- təlim prosesinin optimallaşdırılmasına nail olunur;
- təlimin differensiasiyasını və fərdiləşdirilməsini təmin edir;
- elmilik və müvafiqlik prinsipinin vəhdətinə yüksəlir;
- müasir dərslik modelinə müvafiq gəlir: mətn və mətn-dənkənar komponentlərin optimal nisbəti gözlənilir.

Coğrafiya dərsliyi ilə işin təşkili. Təlim prosesinin nəticələri şagirdlərin dərslik üzrəində fəal işləmək arzusundan və bacarıqlarından birbaşa asılıdır. Müasir coğrafiya dərslikləri

fəal təlim metodlarının və yeni texnologiyaların tətbiqinə imkan verir.

Kütləvi məktəb təcrübəsinin öyrənilməsi, qabaqcıl coğrafiya müəllimləri ilə söhbətlər göstərir ki, dərslərin metodik imkanlarından o qədər tam istifadə olunmur. Əksər müəllimlər daha çox illüstrasiyaya diqqət yetridiyi halda, bəzən mətnin izlənilməsinə fikir verərək illüstrasiyalara diqqət yetirməyən müəllimlərin də olması faktıdır. Yəni mətndənkənar komponentlərə az diqqət yetirilir. Şagirdlərin dərslərlə işləmək bacarıqları və vərdişləri zəifdir, bəzən isə bu təsadüfi xarakter daşıyır.

Beləliklə, bütün tələblərə cavab verən dərslərin olması hələ işin hamısı deyil. Müəllimin dərslər üzərində işinin planlaşdırılması, şagirdləri məqsədyönlü şəkildə dərslərlə işləmək üsullarına yönəltməsi olmadan təlim prosesində yüksək göstəricilər əldə etmək, qarşıya qoyulmuş məqsədlərə çatmaq mümkün deyil.

Dərslər üzərində iş də çox mərhələli, məqsədyönlü şəkildə inkişaf etməlidir. Elə ilk dərslərdən şagirdlər dərslərin məzmunu və quruluşu ilə, onun müəllifləri ilə tanış olmalı, dərslərin əsas komponentlərinin təyinatı haqqında izahatı dinləməlidirlər.

Tədris mətnini başa düşmək, onunla işləmək çox mürəkkəb prosesdir. Şagirdlərə əsas, aydınlaşdırıcı və əlavə mətni fərqləndirməyi öyrətmək vacibdir. Coğrafi mətnlər xəritə və digər mətndənkənar komponentlərlə əlaqəli olduğu üçün xüsusi yanaşma tələb olunur.

Dərslərin mətni üzərində işin təşkili zamanı müxtəlif təlim metodlarından istifadə olunur. Bu metodlar məlumat mənbələrinə və şagirdlərin idrak fəaliyyətlərinin xarakterinə görə fərqlənirlər.

Sual və tapşırıqlar sistemi ilə iş ona görə daha vacib sayılır ki, mənimsəmə prosesi biliklərin müxtəlif tədris fəaliyyətinə tətbiqindən çox asılıdır. Bu missiyanı isə dərsləyin sual və tapşırıqları yerinə yetirir. Odur ki, bu iş sisteməlik yerinə yetirilməli, şagirdləri bu suallara cavab verməli tələb olunmalıdır.

Sual və tapşırıqlar sistemi ilə işin növləri də fərqlənir:

1) sual və tapşırıqların təyinatının istiqamətləndirilməsi, dərsləyin müxtəlif hissələrində yerləşdirilməsinin başa düşülməsi;

2) tapşırıqların müxtəlifliyinin müəyyən edilməsi:

a) bilik mənbəyinə görə;

b) fəaliyyət növünə görə;

c) mürəkkəbliyə dərəcəsinə görə;

d) yerinə yetirilmə formalarına və nəticələrinin tərtibatına görə (şifahi cavab, sxem, cədvəl, müqayisə və s.).

Dərsləkdə olan diaqram, qrafik və digər informasiya mənbələri mətnlə və xəritə ilə sıx bağlıdır. Onlarla iş qaydaları aşağıdakı mühüm situasiyaları nəzərə almağı tələb edir:

1) informasiya mənbələrinin təhlili (buradakı təsvir, onun üsulları, formaları);

2) informasiya mənbələrindən bilikləri əldə etmək üçün işləri, onları mətn və xəritə ilə tutuşdurmaq.

İstiqamətverici aparatla tanışlıq da xüsusi diqqət tələb edir. Şagirdlər buradakı şifrlərdən, siqnallardan, simvollardan baş çıxartmalıdırlar. Bu elementlərin hər birinin öz təyinatı var, lazım olan məlumatı tapmağa kömək edir.

Bütünlükdə coğrafiya dərsləyi ilə işə verilən tələbləri aşağıdakı kimi qruplaşdırma bilirik:

- dərsləyin təlim prosesinin bütün mərhələlərində sisteməlik olaraq istifadə edilməsi – yeni materialların öy-

- rənilməsi, yoxlama, möhkəmləndirmə və ümumiləşdirmə;
- dərslərin bütün komponentləri ilə şagirdlərin məqsədyönlü fəaliyyətinin formalaşdırılması;
 - dərslərlə işlərin tədrisən mürəkkəbləşdirilməsi;
 - dərslərin digər təlim vasitələri ilə uyğunlaşdırılmasına nail olunması.
 - Dərslərlə iş hər bir şagird üçün vacib və məcburi təlim əməyinə çevrilməlidir.

7.3. Xəritə üzrində işin təşkili

Coğrafiya xəritəsi təlim vasitələri içərisində mühüm yer tutur. Təlim prosesində xəritə iki mühüm funksiyaya yerinə yetirir. Bir tərəfdən xəritə coğrafiya təlimində öyrənmə obyektini rolunu oynayır, digər tərəfdən isə mühüm informasiya mənbəyidir.

Coğrafiya xəritələrinin tədris əhəmiyyəti. Xəritənin əsas və ən qiymətli xassəsi onun əyaniliyindən ibarətdir. Bunun sayəsində xəritədə toplanmış məlumatlar gözümüzə qavranılır. Xəritə bilavasitə müşahidə edilməsi mümkün olmayan təsəvvürləri yaratmağa kömək edir. Şərti işarələri və xəritənin tərtib olunması qaydalarını yaxşı bilməklə hər hansı ərazinin coğrafi xüsusiyyətlərini, proses və hadisələrin xarakterini dəqiq təsəvvür etmək olar.

Xəritə çox mühüm psixoloji-pedaqoji rola malikdir – düşüncəni təşkil edir, bilikləri sistemləşdirir, onların mənimsənilməsi və yadda saxlanılmasını asanlaşdırır. Xəritənin bu xüsusiyyətləri şagirdlərə məktəbdə, sonra isə bütün həyatı boyu gərəkli olur.

İnformasiyanın verilməsi və mənimsənilməsində xəritənin üstünlüyü danılmazdır. Xəritənin köməyi ilə verilən

Oqtay Alxasov

məlumatlar insanların diqqətini daha tez cəlb edir, onun dili hamı tərəfindən anlaşılır, kartoqrafik vizual təsvir asanlıqla qavranılır və yadda saxlanılır. Xəritə, həmçinin, millətlərarası təmaslar zamanı son dərəcə universal vasitə sayılır. Xarici ölkələrə səfərlər zamanı böyük şəhərlərin turist xəritələri, nəqliyyat sxemləri və s. daha əlverişli vasitə kimi istifadə olunur. Bu zaman turistlər hara getməyi, nəyin harada olduğunu soruşmaqdan əvvəl “xəritəni necə əldə etmək olar?” deyə düşünürlər.

Bütün bunlar xəritə dilindən geniş istifadə olunmasının daim artmaqda olduğunu göstərir. Bu da ümid etməyə imkan verir ki, gələcəkdə coğrafiya elminə olan maraqların artmasına, onun daha da populyarlaşmasına səbəb olacaqdır. Coğrafiya təkcə kartoqrafik işarələr sistemini özündə əks etdirmir. O, həm də müasir dünyada insan fəaliyyəti üçün lazım olan ən mühüm biliklər sistemini özündə birləşdirən bir elm sahəsidir.

Xəritənin informasiyanın ötürülməsinin bir forması kimi yaranmasını alimlər çox qədim dövrlərə təsadüf etdiyini bildirirlər. Qədim dövrlərə aid olan təsvirlərin əksəriyyətinin kartoqrafik istiqamət daşdığı hamı tərəfindən qəbul edilmişdir. Kartoqrafiya müstəqil elm kimi isə yüz ildən artıq bir müddətdə yaranmışdır.

Xəritənin dili müxtəlif ictimai rol və funksiyaları yerinə yetirir. Digər dil sistemləri kimi xəritə dili də öz inkişafında və yaranmasında eyni mərhələləri, yolu keçmişdir. Bunu kartoqrafik işarələrlə yazı işarələrinin tutuşdurulmasında yaxşı görmək olar: şəkilli (şəkilli yazı), heroqlifli (heroqlifli yazı), abstrakt (əlifbalı yazı). Yəni ən qədim xəritələrdə sadə şəkillər, daha sonra heroqliflər, hazırda assosiativ əyanilik işarələri istifadə olunur (məsələn, dənizlər göy, meşələr yaşıl və s. rənglərlə göstərilir). Eyni zamanda qeyd etmək lazımdır ki, xəritənin dili yazıdan əvvəl meydana gəlmişdir. Hələ insanların

yazmağı bilmədikləri vaxtlar ətraf məhəllin sadə planını, o v yerlərini aydın təsvir edə bilirdilər.

Sonradan xəritənin funksiyaları, istifadə olunma istiqamətləri daha da genişləndi. Orta əsrlərdə dövlət sərhədləri, səyahətlərin marşrutları, yeni kəşflər və s. xəritədə təsvir olunmağa başladı. Beləliklə, xəritə təkcə praktik əhəmiyyətə malik deyildi, eyni zamanda insanların dünyagörüşlərinin formalaşmasına, idrak fəaliyyətlərinə və ideologiyasına güclü təsir göstərirdi.

Xəritə təkcə şəkil deyil, xüsusi formada yazılmış mətdir. Kartoqrafik dilin ən mühüm xüsusiyyətləri onun əyanilik, daha anamlı və başa düşülən olması və informasiyasının bol olmasından ibarətdir. O, biliklərin sistemləşdirilməsi və yeni bilik əldə edilməsi üçün çox qiymətlidir. Kartoqrafik biliklər və kartoqrafik təfəkkür ümummədəni əhəmiyyətə malikdir. Hər bir peşə sahibləri üçün vacib sayılır. Aydındır ki, coğrafiya və kartoqrafiya bir çox sahələr üçün mütəxəssis hazırlığında vacib olan bilikləri cəmləşdirir.

Mövcud coğrafiya proqramı və dərsliklərində kartoqrafik bilik və bacarıqların siniflər üzrə inkişaf etdirilməsi nəzərdə tutulmuşdur. VI sinifdə dərəcə toru, onun elementləri, “miqyas”, “azimut”, “coğrafi koordinatlar” və s. öyrənilir. Bu biliklər sistemində bir sıra bacarıqların formalaşdırılması nəzərdə tutulur – məsafələrin ölçülməsi, istiqamətlərin təyin edilməsi, coğrafi koordinatların təyini və s.

Kartoqrafik biliklər VII və X siniflərdə daha da dərinləşdirilir. VII sinifdə xəritələrin müxtəlif əlamətlərə görə təsnifatı, tematik xəritələr, kartoqrafik təsvirin müxtəlifliyi və s. haqqında məlumat verilir. X sinifdə kartoqrafik proyeksiyalar, təhriflər, baş və xüsusi miqyas, topoqrafik xəritələr, xəritənin riyazi əsasları və s. biliklər öyrənilir.

VIII və IX siniflərdə baxmayaraq ki, ölkəşünaslıq kurslarıdır, kartoqrafik biliklərin inkişafı nəzərdə tutulur. Lakin bu biliklər fraqmentar xarakter daşıyır, yəni xəritə haqqında kursun məzmununa uyğun olaraq yeni biliklər bir qədər azdır, daha çox iqtisadi coğrafi xəritələrr haqqında məlumatlar öyrənilir. Göründüyü kimi siniflər üzrə kartoqrafik biliklərin inkişafı nəzərdə tutulmuşdur.

Yeni fənn proqramında (kurikulumda) da kartoqrafik biliklərin siniflər üzrə inkişafını nəzərdə tutulmuşdur. Bu biliklər “coğrafi mövqe” məzmun xətti daxilində öyrənilir. Siniflər üzrə coğrafi mövqe məzmun daxilindəki üst və alt standartları, açar sözləri izləməklə kartoqrafik bilik və bacarıqların inkişaf edirilməsi ardıcılığını öyrənmək olar.

Tədris coğrafiya xəritələrinin təsnifi. Adətən coğrafiya xəritələrini ərazi əhatə etməsinə, məzmununa, miqyasına, həmçininin tədrisi funksiyasına qruplaşdırırlar.

Tədris funksiyalarına görə coğrafiya xəritələri **divar** və **stolüstü** xəritələrə bölünürlər.

Divar xəritələri adından göründüyü kimi böyük ölçüdə hazırlanır və bütün şagirdlərin eyni vaxtda izləməsi üçün nəzərdə tutulur. İri ölçüləri buradakı təsvirlərin daha aydın, oxunaqlı olmasına, daha çox obyekt və işarələrin yerləşdirilməsinə imkan verir. Xəritələr cəlb edici və zövqlə tərtib olunmaları ilə seçilirlər.

Divar xəritələri bir neçə mövzunun, yaxud bölmənin tədrisində istifadə oluna bilər. Odur ki, çox müxtəlif məzmunla malik olmaları ilə seçilirlər.

Divar xəritələri qruplarla və bütün siniflə işləyərkən istifadə oluna bilər. Xəritənin üzərində müxtəlif nümayişləri, ölçü işlərini, şagirdlərin müxtəlif bilikləri əldə etməsi yollarını göstərməklə ondan həm əyani vəsait, həm də bilik mənbəyi kimi istifadə etmək olar.

Stolüstü xəritələr müxtəlif formalarda hazırlanır. Dərsliyə əlavə, ayrıca nəşr olunan, dərsliyin mətnində, atlaslarda olan xəritələr stolüstü xəritələr qrupuna aiddir. Bu xəritələr şagirdlərin fərdi işləmələri üçün nəzərdə tutulmuşdur. Onlar eni vaxtda həm divar, həm də stolüstü xəritələrlə işləyirlər. Odur ki, xəritələrin məzmununa və şərti işarələrinə görə uyğun olmasının böyük metodiki imkanları vardır.

Mətn xəritələri dərsliklərdə verilmiş mövzuya uyğun məzmununa malik olurlar. Bu xəritələr mətni tamamlamağa hesablanır. Nə qədər sadə tərtib olunsalar da mətnə olmayan məlumatlara malik olurlar. Məsələn, IX sinfin dərsliyində neft və qaz hasilatına və daşınmalara həsr olunmuş xəritələr şagirdlərə imkan verir ki, hasilat üzrə fərqlənən ölkələri, daşınmaların əsas istiqamətlərini özləri müstəqil əldə etsinlər. Müəllimin köməyi ilə müvafiq nəticələr çıxarmaq və ümumiləşdirmələr aparmaq olar.

Mətn xəritələrinin dərsliyin mətni ilə qarşılıqlı əlaqəsinin üç halını nəzərdən keçirmək olar:

- a) mətn xəritəsi əsas məlumatı daşıyır və mətni tam əvəz edə bilər;
- b) mətn və xəritə təxminən eyni məlumatı daşıyır;
- c) əsas məlumatı mətn verir, xəritə isə yalnız illüstrasiya vəzifəsini daşıyır.

Sovet dövründə coğrafiya dərsliklərində **dərsliyə əlavə xəritələr yapışdırılır** və ya əlavə edilirdi. Bu xəritələr mətn xəritələrindən fərqli olaraq daha geniş mövzuya həsr olunur, bir çox mövzuların tədrisində istifadə edilə bilər. Fikrimizcə dərsliyə əlavə edilən və ya yapışdırılan xəritələrdən istifadə təcrübəsini bəzi siniflərdə coğrafiyanın tədrisində istifadə oluna bilər.

Məktəb coğrafiya **atlasları** kompleksinə ümumcoğrafi və tematik xəritələrin toplusu daxildir. Respublikamızda ayırı-ayrı

siniflər üçün coğrafiya atlaslarının buraxılması sahəsində artıq təcrübə toplanmışdır. Lakin bu sahədə hələ çatışmamazlıqlar da özünü göstərir.

- Atlasın xəritələri nomenklatura ilə həddindən artıq yüklənir. VII sinif atlasında Antraktidanın sahilindəki dənizlər, Azərbaycan Respublikasının Atlasında su anbarlarının göstərilməsi proqram materialları ilə müqayisədə həddindən artıq çoxdur.

- Atlasın xəritələrinin rəng fonunun seçilməsi pedaqoji və psixoloji tələblərə cavab vermir. VII sinfin Atlasında Dünyanın iqlim qurşaqlarının və təbii zonalarının tematik xəritələrinin rəng çalarları hafizənin və yaddaşın inkişafına çətinlik yaradır.

Kontur xəritələr məktəb praktikasında geniş istifadə olunur. Onlarda daha çox praktik tapşırıqların yerinə yetirilməsi və yoxlamaq məqsədi ilə müraciət edilir. Dərslərimizdə də kontur xəritə ilə işləməyə aid çoxlu sual və tapşırıqlar nəzərdə tutulmuşdur.

Aşağı siniflərdə daha çox şagirdlərin yaddaşlarının möhkəmləndirilməsinə, nomenklaturanı öyrətməyə yönəldilən tapşırıqların xarakteri tədricən mürəkkəbləşdirilir, coğrafi hadisə və proseslər arasındakı əlaqələrin öyrənilməsinə diqqət artırılır.

Coğrafiyanın tədrisində digər kartoqrafik vasitələrdən də geniş istifadə edilir. Onların içərisində qlobusu, relyef xəritələrini, profilləri və s. göstərmək olar. Coğrafiya xəritələri ilə işləmək bacarıqlarının formalaşdırılması coğrafiyanın təlimi prosesində xəritə üzərində işin üç mərhələsi ayrılır. Onların qısa xarakteristikasını izləyək:

Xəritəni başa düşmək bacarığının məqsədi kartoqrafik biliklərə malik olmaqdan ibarətdir. Yəni, kartoqrafik biliklərə yiyələnmək dedikdə xəritənin nə olduğu, onun xüsusiyyətlərini,

məzmununu, şərti işarələrin nə demək oldğunu, əhəmiyyətini və s. başa düşülür. Proqram və dərsliklərdə kartoqrafik biliklərə xüsusi yer ayrılmış və onun siniflər üzrə inkişafı nəzərdə tutulur.

Müəyyən kartoqrafik bilik və bacarıqların olması xəritəni başa düşməyə kömək edir. Eyni zamanda bu proses tədriscən davam etməlidir. Kartoqrafik biliklər üçün ayrılmış xüsusi dərslərlə yanaşı bütün siniflərdə digər coğrafi materialların öyrənilməsi ilə də davam etdirilməlidir.

Xəritəni oxumaq xəritədəki təsvirin arxasındakı real aləm təsəvvür etmək bacarığı, xəritənin köməyi ilə buarada göstərilməyən müxtəlif hadisə və prosesləri, obyektləri, onların arasındakı əlaqələri öyrənmək və başa düşmək bacarığı deməkdir. Bu xəritəni başa düşməyə nisbətən daha yüksək mərhələdir.

Başqa sözlə xəritəni oxumaq dedikdə xəritənin əsasında ayrı-ayrı obyekt və hadisələrin xaraktərsitikasının verilməsi bacarıqları başa düşülür.

Xəritəni oxumaq bacarıqları da sinifdən-dinə tədriscən dərinləşdirilir və inkişaf etdirilir. İlkin kartoqrafik işarələrdən tutmuş daha mürəkkəb proses və hadisələrin izah edilməsinə qədər müxtəlif mərhələlər keçilir.

Xəritəni oxumaq bacarıqlarının inkişafında 3 mərhələ ayırmaq olar:

- 1) Xəritənin elementar oxunuşu – şagirdlər xəritədəki şərti işarələrə əsasən obyektlərin adlarını çəkir, onların nə olduğunu deyirlərsə bu elementar oxudur.
- 2) Xəritənin mürəkkəb oxunuşu – xəritə əsasında obyektlərin xüsusiyyətləri haqqında mühakimə aparmaq bacarıqlarıdır.
- 3) Xəritənin yaradıcı oxunuşu şagirdlərin xəritədə bilavasitə göstərilməyən əlamətlərin xəritədən istifadə

edərək əldə edilməsi. Məsələn, qumların, duzlu göllərin, suvarma kanallarının təsviri varsa deməli quraq iqlim şəraiti mövcuddur.

Xəritənin oxunması priyomları içərisində xəritə üzrə səyahətlər, xarakteristikaların verilməsi, tipik planlardan istifadə və s. qeyd oluna bilər.

Xəritəni bilmək bacarıqlarına öyrənilən obyektlərin ölçülərini, formalarını, yerləşmələrini yada salmaq və aydın şəkildə təsəvvür etmək kimi fəaliyyətlər daxildir. Ancaq yadda saxlamaq lazımdır ki, xəritənin yaxşı bilinməsi ilk əvvəl xəritəni başa düşməkdən, sonra isə davamlı və çoxsaylı oxunuşundan keçərək formalaşır.

Xəritə üzərində işin daha yüksək mərhələsi kimi müxtəlif məzmunlu *xəritələrin tutuşdurulmasını* göstərmək olar. Məsələn, təbii zonalar xəritəsini yağıntılardan paylanması, yaxud kənd təsərrüfat zonaları xəritələri ilə tutuşdurmaq (üst-üstə qoymaq) bu işlərə daxil edilir.

Xəritə və digər kartoqrafik vasitələr üzərində aparılan işlərin hamısı onların mühüm informasiya mənbəyi kimi istifadə edilməsinə yönəlmişdir. Bu işlər elə təşkil olunmalıdır ki, coğrafi obyekt və hadisələrin kəmiyyət və keyfiyyət xarakteristikası üçün onlardan səmərəli istifadə edilə bilinsin. Xarakteristikaların tipik planları istər aşağı, istərsə də yuxarı siniflərdə eyni müvəffəqiyyətlə istifadə oluna bilər.

7.4.

Kompüter texnologiyasından istifadə

Qloballaşan dünyada informasiya axını daha geniş vüsət almaqdadır. Kompüter və internet hal-hazırda prinsipdə daha yeni təlim vasitəsi olmuşdur. Axı müasir təhsil sistemi informasiya sahəsinin daha da genişlənməsi ilə xarakterizə olunur. Belə ki, artıq yeni bilikləri şagirdlər tək-cə ənənəvi

məlumat mənbələrindən (dərslük, vəsaitlər, müəllim və s.) deyil, eyni zamanda kütləvi informasiya mənbələrindən də əldə edirlər.

İnternet telekommunikasiya şəbəkəsi hər bir insanın məlumat əldə etmək imkanlarını o qədər genişləndirmişdir ki, onun hüdudları daim artmaqda davam edir. İnternet təkcə istənilən məlumatı əldə etmək deyil, öz şəxsi ideyalarını başqaları ilə bölməyə də imkan verir.

Müasir dövrdə təlim keyfiyyəti, şübhəsiz ki, təhsilin məzmunundan və dərslin keçirilməsi texnologiyasından çox asılıdır. Kompüter, multimediyaya lövhə, elektron dərslük, internet resursları müəllimin əlində təkcə təlim vasitəsi deyil, həm də şagirdlərin yaradıcılıq fəaliyyətinin inkişafı üçün bir alətdir.

İnformasiya Kommunikasiya Texnologiyasından (İKT) istifadə edilməsinin üstünlükləri aşağıdakılardır:

- təlim prosesi məktəb divarları ilə qurtarmır, fasiləsiz davam edir;
- elektron bilik mənbələri ilə müstəqil işləmək bacarıqları formalaşdırılır;
- təlimin məlumat sahəsi və mühiti xeyli genişlənir;
- müəllimlərlə istənilən əlverişli vaxtda dialoqa girmək imkan yaranır;
- yeni öyrənilən tədris materialları ilə müstəqil işləmək imkanının yaranması (üzürlü səbəbdən məktəbə gəlmək imkanı olmadıqda, əvvəlki mövzuları təkrar edərkən, özünütəhsil zamanı);
- istənilən vaxtda və istənilən yerdə məşğul olmaq imkanı;
- tədris materiallarının kompüterlə vizual şəkildə ötürülməsi;

- şagirdlərin təlim prosesinə maraqlarını artırır, motivasiyanı gücləndirir.

İKT-dən istifadə edilməsinin müəllimlər üçün üstün cəhətləri aşağıdakılardır:

- informasiyanı mobil şəkildə və istənilən sayda əldə etmək, hazırlamaq və ötürmək imkanı;
- tədris fəaliyyətinə və tədris materiallarının mənimsənilməsinin nəticələrinə nəzarəti operativ şəkildə həyata keçirmək;
- böyük həcmdə informasiyanın saxlanması, istənilən anda ötürülməsi və işlənməsi;
- təkcə öz şagirdlərinin deyil, elektron vəsaiti seçən hər bir çəxsin yaradıcı fəaliyyətlərinin inkişafına təsir etmək.

Təhsil sistemində İKT istifadənin genişlənməsini nəzərə alaraq respublikamızda bu sahənin inkişafına dövlət nəzarəti həyata keçirilir. Bu işlər aşağıdakı istiqamətlərdə aparılır:

- 1) Təhsil müəssisələrinin tam kompüterləşməsinin, internetdən istifadənin həyata keçirilməsi haqqında tədbirlər görülür, məktəblər lazımi avadanlıqlarla (proyektor, elektron lövhə və s.) təchiz olunur.
- 2) Təhsil müəssisələri işçilərinin İKT-dən istifadə etməsi məqsədi ilə onların təkmilləşdirilməsi. Bu məqsəddə Təhsil Nazirliyi tərəfindən xüsusi kurslar təşkil olunur.
- 3) Məktəblilər üçün İKT-dən istifadənin yaxşılaşdırılması məqsədi ilə tədris metodiki materialların elektron dərsliklərin hazırlanması.

Aydındır ki, kompüter texnologiyasından tədris prosesində istifadə edilməsi müvafiq təlim vasitələrinin olmasını tələb edirsə, digər tərəfdən müəllim və şagirdlərin də bu vasitələrlə işləmək bacarıqlarının olmasını tələb edir. Bu

vasitələr həyatımıza o qədər daxil olmuşdur ki, gənclərin onlardan istifadəsi ilə bağlı elə də ciddi problemləri yoxdur. Lakin kompüter texnologiyaları ilə işlər, kompüter proqramlarından istifadə təlim məqsədlərinə yönəldilməli, səmərəli və məqsədyönlü olmalıdır. Bunun üçün onların metodiki imkanlarından istifadə edilməli, sisteməlik iş aparılmalıdır.

İlk növbədə coğrafiya müəllimləri müxtəlif kompüter proqramları ilə tanış olmalı, onların didaktik funksiyalarını bilməli və tədris prosesinə gətirməyi bacarmalıdırlar. Bəzi kompüter proqramlarını nəzərdən keçirək:

1. Tədris proqramları – yeni biliklərin çox müxtəlif üsullarla verilməsidir. Əsas növü elektron (multimedia) dərsliklərdir.
2. Trenajor proqramlar – bilik və bacarıqların formalaşdırılmasına və möhkəmləndirilməsinə xidmət edir. Nəzəri materiallar öyrənildikdən sonra istifadə edilir.
3. Nəzarətəddici proqramlar – bilik və bacarıqların yoxlanılmasına, nəzarətinə istiqamətləndirilib. Çoxlu yoxlama sualları, tapşırıqlar və testlər verilir.
4. Nümayişetdirici proqramlar – təsviri xarakterli tədris materiallarının əyani nümayişi həyata keçirilir (illüstrasiyalar, fotoqrafiyalar, animasiyalar).
5. Geoinformasiya sistemləri (GIS) – Yer səthi haqqında məlumatların xəritədə göstərilməsi, təhlili saxlanmasıdır. İstənilən ərazi haqqında müvafiq məlumatın tez tapılmasına imkan verir.
6. Soğru – məlumat proqramları – lazım olan materialların internetə qoşulmaqla əldə olunması, müxtəlif ensiklopedik nəşrlər də bura daxildir.

Lakin kompüter texnologiyasından təlim prosesində istifadə edilməsi problemin həll edilməmiş məsələləri də vardır. Belə həlli gözlənilən məsələlərə aşağıdakıları göstərə bilərik:

- a) informasiya axınından baş açmaq, müvafiq istiqaməti götürməyin çətinliyi;
- b) şagirdlərin malik olduqları və mənimsəyə biləcəkləri informasiyaların həcmələri arasındakı fərqin, uyğunsuzluğun böyük olması;
- c) təlimin fərdiləşdirilməsi və differansiasiyasının qaçılmaz olması;
- d) insan təfəkkürünün və maşın məntiqinin müqayisə edilməməzliyi;
- e) kompüter və ənənəvi təlim texnologiyalarının bir-biri ilə qovuşduğu, uyğun gələn yolların müəyyən edilməsi. Kompüter texnologiyasının ənənəvi təlimin forma və vasitələri ilə uyğunlaşdırılması onların tətbiqində ən mühüm metodik prinsipidir.

Elektron (multimediya) dərsləkləri. Stabil dərsləklərlə xüsusi multimediya proqramlarından istifadə coğrafiya təliminin imkanlarını xeyli genişləndirir. Bu yolla tədris materialları müxtəlif formalarda şagirdlərə təqdim olunur ki, təlim prosesi daha maraqlı və yadda qalan olur.

Elektron (multimediya) dərsləkləri yeni nəsil təlim vasitələrinə aid edilir. Ənənəvi dərsləklər kimi bu vasitə də informasiya ötürücü funksiya daşıyıcısıdır. Lakin baza tədris materialları ilə yanaşı coğrafiyanın dərinləşdirilmiş şəkildə öyrənilməsi üçün əlavə materiallara da malikdir (sorgu materialları, praktik işlər, internetə çıxış və s.). mətn materialları illüstrasiyalar, videogörüntülər, kompüter animasiyaları, musiqi, diktörün sözləri və s. müşayət olunur ki, bu da şagirdlərin təris fəaliyyətinin motivasiyasına xidmət edir.

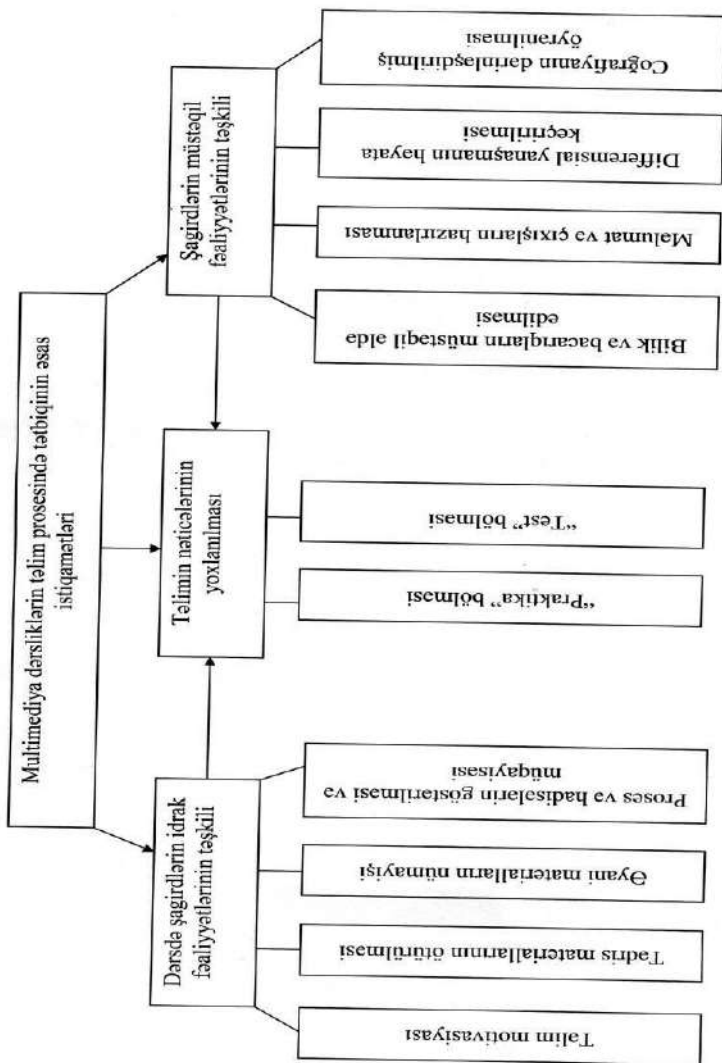
Multimediya dərsliklərin digər funksiyası şagirdlərin müstəqil tədris fəaliyyətinin təşkili imkanlarının böyük olmasından ibarətdir. Şagirdlərə bilikləri əldə etməyə, praktik işlərin köməyi ilə nailiyyətlərini yoxlamağa, test tapşırıqları yerinə yetirməyə imkan yaradır. Əksər tapşırıqlar oyun formasında təqdim olunduğundan şagird biliyinin və bacarıqlarının dərinləşməsinə və möhkəmləndirilməsinə səbəb olur. Əlavə olaraq dərslikdən, atlasdan və s. vasitələrdən də məlumat əldə etmək mümkündür.

Nəzarətədiçi funksiya multimediya dərsliklərdə “test” və “praktika” bölmələrində verilir. Müxtəlif çətinlik səviyyəsində olan və yerinə yetirilən tapşırıqlara qiymətləndirmə də tətbiq olunur.

Elektron dərsliklərin yerinə yetirdiyi funksiyaların müxtəlifliyi onların bir neçə istiqamətdə və məqsədlərlə istifadə edilməsinə imkan yaradır. Bunları xüsusi cədvəldə izləmək olar (sxem 15).

Ancaq onu da qeyd etmək lazımdır ki, multimediya dərsliklərinin istifadə edilməsinin metodikası hələ kifayət qədər öyrənilməmiş və gələcəkdə bu istiqamətdə geniş tədqiqatlar aparılmasına ehtiyac vardır.

Microsoft Power Point (tam adı Microsoft Office Power Point) – tədimat yaratmaq üçün istifadə olunan Microsoft Office proqramıdır. Bu proqram vasitəsi

ilə slaydlar yaradılır və onlar bir-birinə ardıcıl istənilən qaydada düzülməklə hər hansı bir mövzunun təqdimatını təşkil etmək mümkündür (əlavələrə bax).

MİMİO proqramı. Mimio interaktiv qurğusu müxtəlif fənləri tədris etmək üçün geniş imkanlar açır. Mimio ilə aparılan işin effektiv olması müəllimin qurğunun geniş imkanlarından tam istifadə etmək bacarığından asılıdır və bu çox vacib məqamdır. Tədris müəssisələrində istifadə olunan digər müasir texniki avadanlıqlar bu imkanları vermir. Əlbəttə, kompüterin monitorunda lazımı proqramlar əks olunur. Amma kompüter monitorunun ölçüsü bütün sinfə tədris prosesində iştirak etməyə imkan vermir. Böyük ekranda göstərilən informasiyanı hər şagird görə bilir, amma bunun üçün biz faylları dəyişmək məqsədi ilə tez-tez lövhədən uzaqlaşmalı oluruq. Mimio proqramında isə buna ehtiyac qalmır, biz ekrandan aralanmadan bütün sinfin diqqətini cəlb edərək, materialı rahatlıqla sinfdəki hər bir şagirdə çatdırı bilərik.

Mimio dərsləri maraqlı edərək şagirdlərdə motivasiyanı inkişaf etdirir. Tədris materialının aydın və dinamik təqdimindən sonra şagirdlər çətin ideyaları daha yaxşı mənimsəyirlər. Müəllim yazı taxtasının imkanlarından istifadə edərək tədris materialını müxtəlif cür təsnif edə bilir. Məsələn, obyektlərin yerini dəyişdirərək, rənglərlə işləyir. Eləcə şagirdlərə elmi informasiyanı necə təsnifatlandırma biləcəklərini izah edərək onları prosesə cəlb edir. Daha sonra şagirdlər müstəqil olaraq, qruplarda çalışa bilərlər. Şagirdlərin diqqətini cəlb etmək üçün daha bir imkandan istifadə etmək olar, “projektor” aləti və “elektron pərdə” funksiyaları bizə informasiyanı istədiyimiz kimi açmağa, elektron mürəkkəblə istənilən əlavənin və ya saytın üstündə qeydlər edərək materialı izah etməyə yardım edir.

Excel elektron cədvəlləri müəllimə dərsdə kartoqram və kartodiaqramlardan istifadə etməyə köməklik edir. Bu nümunələri son statistik materiallar əsasında qurmaq mümkündür.

İnteraktiv xəritələrin yaranmasını əyani vəsaitlər sisteminə inqilab adlandırmaq olar. Bu tip xəritələr müəllimin qarışısında daha geniş imkanlar açır, dərsi daha canlı, müasir, səmərəli və maraqlı edir. İnteraktiv xəritələr bir növ üst-üstə qoyulmuş xəritələr təbəqəsi kimi təsəvvürü yaradır. Təsvir edilən ilkin xəritəyə verilmiş şərti işarələrin köməyi ilə istənilən məlumat və təsviri gətirmək, çıxartmaq mümkündür. İstənilən ərazini böyütməklə və kiçiltməklə diqqəti yönəltmək, təsvir və yazılar nümayiş oluna bilər. Xəritələrin tutuşdurulması prinsipi daha əyani və praktik aparılır.

İneraktiv lövhə də ən yeni texniki təlim vasitələrindən biri hesab oluna bilər. Bu müəllimə şagirdlərin təlim prosesində daha fəal mövqe tutmalarına, təşəbbüskar və müstəqil olmalarına imkan yaradır. İneraktiv lövhələrin istifadə edilməsi imkanları hüdudsuzdur, yalnız dərs müddəti məhduddur.

7.5. Coğrafiya kabinetini və coğrafiya meydançasında işin təşkili

Təlim-tərbiyə prosesinin təkmilləşdirilməsində ən mühüm məsələlərdən biri də təlimin səmərəliliyinə səbəb olan əlverişli şəraitin yaradılmasıdır. Əlverişli şərait dedikdə - maddi, gigiyenik və estetik şəraiti başa düşmək lazımdır. Məktəbin maddi texniki bazasına təlim üçün yaradılan maddi vasitələrin cəmi aiddir (məktəbin binası, emalatxanalar, maddi əşyalar, avadanlıqlar və s.).

Coğrafiya kabinetini. Müəllimin iş şəraitinin yaxşılaşdırılmasında kabinetin çox böyük rolu var. Xüsusi ilə

kabinetin düzgün təchizi və tədris prosesi üçün optimal şəraitin ayarılması diqqət mərkəzində olmalıdır.

Uzun illər respublikamızın məktəblərində qabaqcıl coğrafiya müəllimlərinin təcrübəsində kabinetlərin yaradılması sahəsində zəngin təcrübə olmuşdur. Lakin müstəqilliyimizin ilk illərində məktəblərin maddi texniki bazası bir qədər zəiflədi və bu da coğrafiya kabinetlərinin təchizinə və aparılan işlərin keyfiyyətinə öz təsirini göstərdi. Son illər yeni məktəb binalarının tikilməsi, kabinetlərin lazımi avadanlıqlarla təchizi aparılır. Kabinetlər daha çox texniki vasitələrlə (kompüter, proyektor, skaner, kamera və s.) təmin olunur. Ancaq coğrafiya müəllimlərinin kabineti zənginləşdirilməsi və elmi təchizi üçün geniş imkanları var və bu iş daha çox müəllimlərin şəxsi təşəbbüsündən və yaradıcılığından asılıdır.

Coğrafiya kabinetinə mürəkkəb bir sistem kimi baxılmalıdır. Bu sistemə təlim vasitələri, müəllim və şagirdlərin iş yerlərini təşkil edən oturacaq və stollar, mebel, avadanlıqların saxlanması üçün qurğular, nümayiş materialları, elmi-metodik komplektlər və s. daxildir.

Coğrafiya kabinetinin avadanlıqları müəyyən didaktik tələblərə cavab vermək şərti ilə təşkil olunmalıdır:

1. coğrafiya dərslərində müəllim və şagirdlərin spesifik fəaliyyətlərinə müvafiq olunması;
2. ümumi və xüsusi avadanlıqlarla tam komplektlə təchiz edilməsi;
3. avadanlıqlar istifadə üçün sadə, qiymətinə görə münasib və estetik tələblərə cavab verməlidir;
4. avadanlıqlar məktəb gigiyenasının və təhlükəsizlik texnikasının tələblərinə cavab verməlidir.

Coğrafiya kabineti gigiyenik norma və tələblərə cavab verməlidir. Onun sahəsi elə olmalıdır ki, burada mebel və avadanlıqlar yerləşdirilməklə bərabər lövhə ilə normal məsafə

gözlənilsin. Otağın optimal temperatur və rütubət şəraitinin təmin olunması üçün genişlik olmalıdır. Otağın işıqlanma şəraiti də xüsusi seçilməlidir. Kabinetdə şagirdlər və müəllim özlərini tam rahat və sərbəst hiss etməlidirlər.

Kabinetin quruluşu və təchizatı da müəllim və şagirdlərin fəaliyyətlərinin xüsusiyyətlərinə uyğun olmalıdır. Xüsusi ilə mebelin sanitar-gigiyenik şəraitə müvafiq olması vacibdir.

Adətən otaqda şagirdlər üçün stol və stullar üç sırada, lövhədən ən azı 2 m aralı, sıralar və divardan 60 sm məsafədə düzülür. Arxa sıralarda divarda yerləşən şkaflar arasında ayrıca keçid olmalıdır.

Müəllimin stol və stulu ilə yanaşı nümayiş stolunun olması da məsləhət görülür. Nümayiş stolu ölçülərinə görə bir qədər fərqli olmaqla, müxtəlif aparatların yerləşdirildiyi, bəzi vəsaitlərin saxlandığı yer ola bilər.

Ənənəvi təlimdə şagirdlərə başlıca olaraq onlara vacib olan informasiya verildiyindən və onların yoxlanılması aparıldığından müəllim bütün sinflə işləyir və eyni bir tapşırığı yerinə yetirir. Odur ki, kabinetdəki müəllim və şagirdlərin yerləri dəyişməz qalır.

Müasir dərs isə formasına görə çox müxtəlif olduğundan əşyaların – stol və stulların yerləri, işçi yerləri tez-tez dəyişdirilir.

Dərsin xarakterindən asılı olaraq stol və stulların yerləşdirilməsində də müəyyən dəyişikliklər aparıla bilər. Bütün sinflə qrup işi aparılarkən stol və stulların klassik düzülüşü olmalıdır. Şagirdlər nümayiş zonasını – lövhəni sərbəst görməlidirlər.

Kiçik qruplarla, cütlərlə işləyərkən isə sinfin düzülüşündə çox müxtəlif variantlar aparıla bilər. Bu halda şagirdlərin bir-biri ilə təmasda olmaları, sərbəst görmələri üçün şərait nəzərə

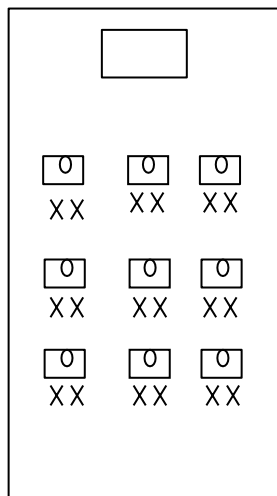
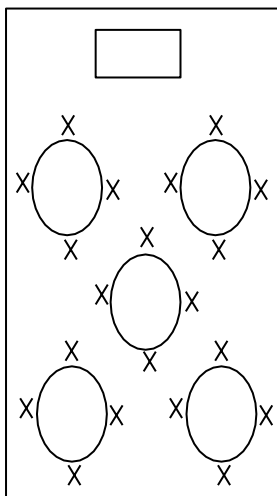
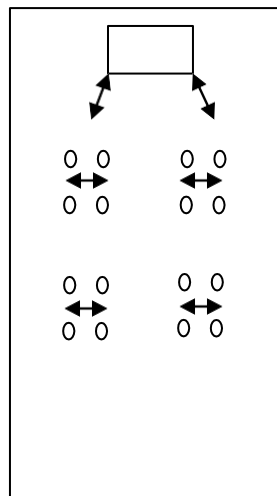
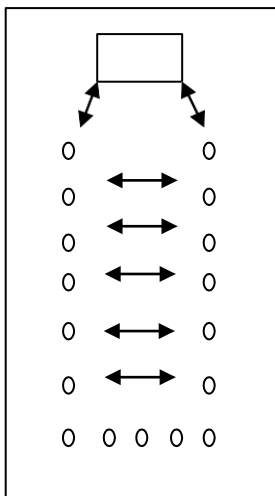
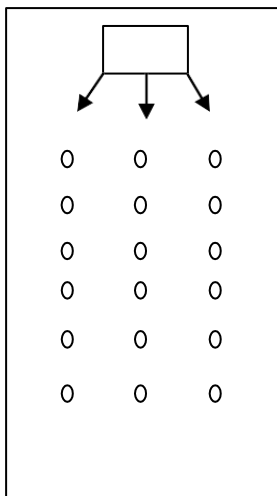
alınmalıdır. Sxemdə belə variantlardan bəzi nümunələri izləmək olar (sxem 16).

Kabinetin tərtibatı da müəyyən qaydalara əsaslanmalıdır. Daha çox istifadə edilən, yaxud daimi olaraq kabinetdə qalan materiallar yerləşdirilməlidir. Qarşı və yan divarlar daim şagirdlərin gözləri qarşısında olduğu üçün buradakı materiallar tez-tez dəyişdirilə bilər. Müvəqqəti nümayiş etdirilən materiallara cədvəl və sxemlər, şəkillər və s. aid olunur. Daimi və ya uzun müddət nümayiş etdirilən ekspozisiyalar arxa divar və ona yaxın yan divarlarda yerləşdirilməlidir. Belə materiallara ekskursiya zamanı toplanan, diyarşünaslıq materialları – dağ süxurları, faudalı qazıntı, torpaq nümunələri, kolleksiyalar və s. göstərmək olar.

Xəritələrin, cədvəl və sxemlərin, tabloların tez bir zamanda nümayiş etdirilməsi məqsədi ilə qarşı divarda xüsusi nümayiş yerlərinin düzəldilməsi məsləhətdir (xüsusi bərkidicilər, naqillər və s.).

Müxtəlif təlim vasitələrinin coğrafiya dərslərində istifadə edilməsi kabinetdə kompleks texniki vəsaitlərin olmasını tələb edir. Ənənəvi olaraq coğrafiya kabinetində televizor, videomaqnitafon, diaproektor, kodoskop və s. olardı. Müasir dövrdə texniki vəsaitlərin çoxu artıq yeniləri ilə əvəz olunur. Yeni texnologiyalar mətnləri, təsvirləri nümayiş etdirməyə, kompüter animasiyasının köməyi ilə coğrafi obyekt və prosesləri dinamik vəziyyətdə görməyə imkan yaradır. İnteraktiv multimediyaya vasitələri müəllim və şagirdlərə informasiya axınından baş açmağa, onları idarə etməyə, daha mürəkkəb məsələlərə diqqətin cəlb olunmasına şərait yaradır.

Sxem 16

Məktəb coğrafiya kabinetini sinifdən xaric işlərin təşkili üçün də geniş istifadə edilə bilər. Məktəblilər kabinetin təchizatından istifadə edərək coğrafiya gecələrinin, yürüş və ekskursiyaların, müsabiqələrin və s. tədbirlərin hazırlanması və keçirilməsinə nail ola bilərlər. Xüsusi ilə coğrafiya dərəcəsinin fəaliyyəti coğrafiya kabinetinin işi ilə sıx bağlıdır.

Diyarşünaslıq işləri və məhəldə toplanan materialların, hazırlanan qrafiklərin, diaqramların, sxemlərin və s. coğrafiya kabinetinin təchizatında və tərtibatında istifadə edilməsi daha effektiv olur. Əksər müəllimlər kabinetdə zəngin kitabxanası, biblioqrafiya da yaradırlar ki, şagirdlərin tədris fəaliyyətlərinin təşkilində onlar da mühüm rol oynayır.

Coğrafiya meydançası. Şagirdlərdə praktik bacarıq və vərdişlərin formalaşdırılmasına məktəb coğrafiya meydançalarının təşkili və orada aparılan işlərin böyük əhəmiyyəti vardır. Lakin əksər məktəblərdə coğrafiya meydançası yoxdur. Xüsusi ilə bəzi şəhər məktəblərində onun yaradılmasına imkan olmur. Əksinə daha çox halda isə meydançanın yaradılmasına təşəbbüs yoxdur.

Bununla belə, respublikamızın qabaqcıl orta məktəblərində, bir çox məktəb müəllimlərinin təcrübəsində coğrafiya meydançalarının yaradılması ilə bağlı zəngin təcrübə vardır.

Metodik ədəbiyyatda coğrafiya meydançasının təşkili ilə bağlı, onun təchizi və aparılan işlərin metodikasına çoxla fəkirələr, ümumiləşdirmələr var.

Yanaşmalar, tərtibat nə qədər müxtəlif olsa da coğrafiya meydançalarının yaradılmasının metodikası, bunada aparılan işlərin əsas məqsədi və istiqamətləri eynidir. Şagirdlərdə praktik bacarıq və vərdişlərin formalaşdırılması, onların müstəqil təcrübə və müşahidələr apara bilmələri, yeni biliklər

əldə edə bilmələri, öz biliklərini tətbiq edərək ümumiləşdirmələr aparmaq və s. ibarətdir.

Coğrafiya meydançasında aparılan praktik işlər aşağıdakı istiqamətləri əhatə edir:

- 1) uzunluq, sahə və həcm ölçüləri əsasında məkan təsvirlərinin formalaşdırılması;
- 2) məhəldə istiqamətlərin təyini ilə bağlı bacarıq və vərdislərin formalaşdırılması;
- 3) sadə astronomik müşahidələrin aparılması bacarıqlarının formalaşdırılması;
- 4) sadə meteoroloji müşahidələrin aparılması bacarıqlarının formalaşdırılması;
- 5) bir sıra sadə təcrübələrin aparılması bacarıqlarının formalaşdırılması.

Məktəb corafiya meydançası üçün ayrıca sahə ayrılmalı və bir neçə hissələrə bölünməlidir. Sahələr arasında şagirdlərin sərbəst hərəkəti və təcrübələri yerinə yetirmələri üçün keçidlər qoyulmalıdır. Müxtəlif təcrübələrin, praktik işlərin və müşahidələrin təşkili məqsədi ilə bir sıra avadanlıqların yerləşdirilməsi lazımdır. Bəzi alətlər əldə düzəldilə bilər, relyef formaları, maketlər qurlaşdırılır və s.

Meydançada flüger, meteoroloji budka, yağintölçən, qnomon, eklimetr, günəş saati və s. kimi avadanlıqlar qoyula bilər. Bəzi dərsləri açıq havada keçməklə şagirdlərdə dərin maraq yaratmaq, onları bir sıra praktik bacarıqlara yiyələndirmək mümkündür.

Şagirdlərin hava üzərində müşahidəsidaha uzun müddətə aparılır. Bunun üçün xüsusi cədvəl hazırlanır və müşahidələr, orada qeyd olunur. Eyni zamanda fenoloji müşahidələr də təşkil olunur.

Meydançada süni təpə, relyef formaları, çay dərəsi, şələlə, göl və s. yaratmaq olar. Bunun üçün qum və süxurlar gətirilir və

meydançada yerləşdirilir. Açıq havada dərs keçirmək üçün sadə oturacaq və stollar da quraşdırmaq lazımdır.

Ümumiyyətlə, coğrafiya kabinetini və meydançasını coğrafiyanın təlim vasitələrinin təlim prosesində istifadəsi və tətbiqi üçün bir növ meydan, nümayiş yeri rolunu oynayır. Müəllimlər onların metodik imkanlarından səmərəli şəkildə istifadə etməlidirlər. Respublikamızın məktəblərində son illər bu sahədə vəziyyət o qədər də ürəkaçan deyil və onların metodikasına diqqət artırılmalıdır.

Bölmə üzrə yekunlaşdırıcı nəticə və təkliflər

- *Xəritə coğrafiyanın tədrisində əvəz olunmaz və vasitə və bilik mənbəyi olaraq qalır. Coğrafiya xəritə ilə başlayır və xəritə ilə də qurtarır.*

- *Təlim vasitələri müəllimin şərhini tamamlayan əyani mənbə deyil, eyni zamanda informasiya mənbəyi və şagirdlərin idrak fəaliyyətini idarə edən vasitədir.*

- *Müasir dövrdə informasiya mənbələri çoxdur və şagirdlər öz biliklərinin çox hissəsini kənardan əldə edirlər. Buna baxmayaraq dərslik yenə də tədris prosesində ən mühüm bilik mənbəyi olaraq qalır.*

Bölmə üzrə sual və tapşırıqlar

1. *Təlim vasitələrinin əsas qrupları və funksiyaları hansılardır?* 2. *Dərsləyin əsas komponentləri hansılardır? Onlar arasındakı əlaqələri izah edin.* 3. *Təlim prosesində dərsləyin rolunu göstərin.* 4. *Xəritəni “başla düşmək”, “oxumaq” və “bilmək” anlayışları və deməkdir?* 5. *İKT-dən təlim prosesində istifadə etməyin üstünlüklərini sayın. Bəs mənfi cəhətləri hansılardır?* 6. *Elektron dərslik müəllimi (və ya dərsləyi) əvəz edə bilərmi?* 7. *Siz coğrafiya kabinetini necə qurardınız?*

BÖLMƏ 8

COĞRAFIYANIN TƏLİM TEXNOLOGİYALARI

- *Bütün müəllimlərdə şagirdlərin fəallığı, dərslə maraqları eyni olmur. Nə üçün?*
- *Sizə dərslə demiş müəllimlərin istifadə etdikləri hansı metodları xoşunuza gəlirdi? Nə üçün?*
- *Dərsin keyfiyyəti müəllimdən çox asılıdır, yoxsa təlim vasitələrindən?*

Təhsil islahatlarının həyata keçirilməsinin əsas problemləri özünü təmin metodlarının, təşkili formalarının və vasitələrinin yerləşdirilməsində daha aydın göstərir. Təlim metodlarının yeniləşdirilməsi ilə bağlı məsələ tədris prosesində yeni pedaqoji texnologiyaların işlənməsi və tətbiqindən irəli gəlir.

Çox vaxt “təlim metodikası” termini “təlim texnologiyaları” termini ilə qarışıq salırlar, yaxud əvəz edirlər. “Təlim texnologiyaları” didaktikada yeni istiqamətdir və optimal təlim sistemlərini işləyib hazırlayır, müxtəlif cür təşkilati formalara malik tədris proseslərinin layihələşdirilməsini həyata keçirir.

Lakin bu o demək deyil ki, təlim texnologiyaları fənnin ənənəvi metodikasını əvəz edir. Əksinə, texnologiya metodların yerində deyil, onunla birlikdə istifadə olunur. Onlar fənnin tədrisi metodikasının tərkib hissələri olurlar.

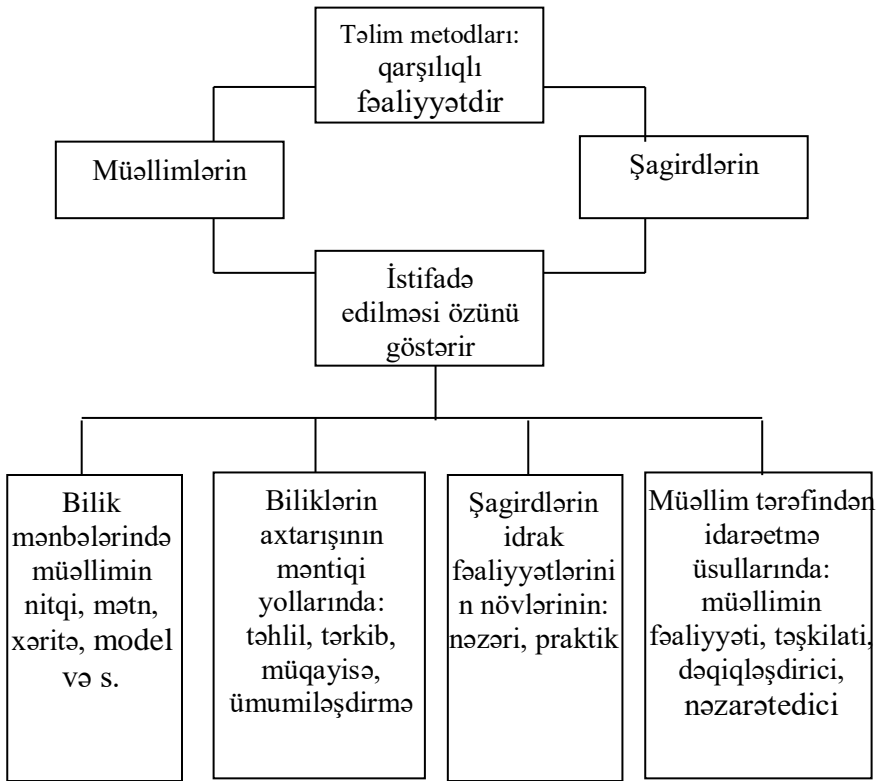
Klassik metodikaya bələd olmadan, bu biliklərə yiyələnmədən yeni texnologiyaları da tətbiq etmək və təlim məqsədlərinə çatmaq olmaz!

8.1. Coğrafiyanın təlim metodları

Metod yunan sözü olub, yol deməkdir. Məqsədə çatmaq üçün keçilən yol, hərəkətlər sistemidir. **Təlim metodları** dedikdə təlim məqsədlərinə çatmaq üçün müəllim və şagirdlərin qarşılıqlı fəaliyyətlərinin ardıcıl düzülmiş üsulları, hərəkətləridir. Bu fəaliyyət özünü dərkətmə mənbələrindən istifadə edilməsində, məntiqi priyomlarda, şagirdlərin müstəqil idrak fəaliyyətlərinin növlərində, müəllimin dərkətmə prosesini idarə etmək üsullarında və s. göstərir. Beləliklə, “təlim metodu” anlayışına təlim məqsədlərinə çatmaq üçün müəllim və şagirdlərin yerinə yetirdiyi hərəkətlər sistemi, bu məqsədə xidmət edən təlim vasitələrinin seçilməsi, bu fəaliyyət sistemlərinin yönəldiyi obyektin müəyyən edilməsi daxildir. Hər bir metod mürəkkəb sistemə, quruluşa malikdir. Bu isə tədris fənninin məqsəd və məzmunundan, şagirdlərin idrak fəaliyyətinin xarakterindən asılı olaraq formalaşır.

Təlim metodları müəllimin iş üsulları olmaqla yanaşı, həm də şagirdlərin fikri fəaliyyətlərinin gedişini nəzərdə tutmağa imkan verən yollardan ibarətdir. Təlim metodlarına kompleks yanaşma tələb olunur və bunu xüsusi cədvəldən izləmək olar (sxem 17).

Təlim metodları müəyyən edilərkən onların iki tərəfi, daha doğrusu iki aspekt ayrılır: obyektiv (xarici) və subyektiv (daxili) tərəfləri. Obyektiv (xarici) tərəfləri müəllimin bilik mənbələrinin seçməsində özünü göstərir. Obyektiv aspekt metodların tədris materialları ilə əlaqəsində aşkara çıxır.

Sxem 17

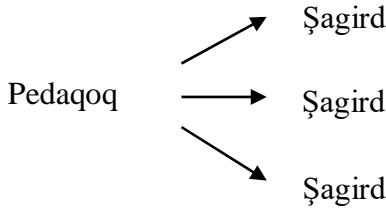
Metodların daxili tərəfi (subyektiv aspekti) şagirdlərin tədris materiallarını əqli cəhətdən mənimsəyə bilməsidir. Yəni biliklərin məntiqi strukturunu, hərəkətlərin tərkibi və ardıcılığını başa düşmələridir. Bu fəaliyyət əslində müşahidə olunmur, müəllim hu haqda məlumatı nəticələri yoxlayarkən əldə edir. Odur ki, metodların subyektiv aspekti şagirdlərin xüsusiyyətlərindən, onların öyrənmə və öyərilmə dərəcəsiindən, müəllimin şəxsi keyfiyyətlərindən, onun metodiki ustalığından və istedadından birbaşa asılıdır. Subyektiv aspekt metodların daha kövrək və dinamik tərəfidir.

Beləliklə, tədris materiallarının şagirdlər tərəfindən mənimsənilməsinin xarakteri müəllimin öyrədici təsiri və təlim vasitələrinin köməyi ilə müəyyən edilir. Bu da təlim metodlarının **obyektiv tərəfi, yəni xarici şərtləridir**. Hər bir şagirdin informasiyanın qavramasındakı fərdi hazırlığı və müəllimin ustalığı isə metodların subyektiv tərəfi – daxili şərtləridir.

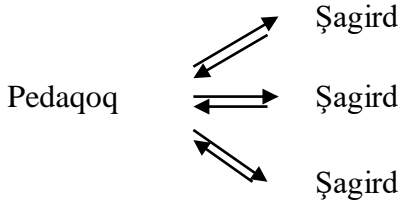
Təlim metodlarının hər iki tərəfləri bir-biri ilə sıx qarşılıqlı əlaqədədir. Odur ki, onların əsas əlamətləri kimi müəllimin öyrədici, şagirdlərin isə öyrənmə fəaliyyətlərinin vahidliyi götürülür.

Təlim metodlarının təsnifatında çox müxtəlif yanaşmalar mövcuddur və bu zaman şagird və müəllim münasibətləri əsas götürülür

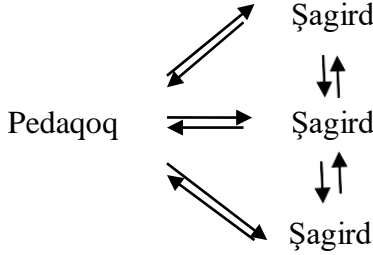
1. Passiv metodlarda şagirdlər “obyekt” rolunda olur, müəllim tərəfindən verilən materialları mənimsəyir və təkrar edirlər. Əsas metodları mühazirə, oxu, izah, müsahibə və s.-dir.

2. Aktiv metodlarda şagirdlər “obyekt” olurlarsa da yaradıcı tapşırıqları yerinə yetirir, müəllimlə dialoqa girirlər.

3. İnteraktiv metodlar. İnteraktiv ingilis sözü olub öz aralarında qarşılıqlı əlaqəni, münasibətləri öyrənmə mənasını verir.

Təlim metodlarının spesifik xüsusiyyətləri həmçinin siniflər üzrə coğrafi məzmunundan, təlim-tərbiyə xüsusiyyətlərindən, şagirdlərin idark fəaliyyətlərinin xarakterindən asılıdır.

Ənənəvi olaraq coğrafiyanın təlimində təlim metodları bilik mənbələrinə və şagirdlərin idrak fəaliyyətlərinin xarakterlərinə görə təsnif edilirdi. Son illər respublikamızın məktəblərində interaktiv (fəal) təlim metodlarından istifadə edilməsi bu metodların da ətraflı öyrənilməsini tələb edir. Müxtəlif metodların olması onlara kompleks yanaşmanın nəticəsidir.

Bilik mənbələrinə görə təlim metodları

Bilik mənbələrinə görə təlim metodları üç qrupa bölünür: söz (şifahi şərh) metodları, əyani metodlar və praktik metodlar. Bu metodlar coğrafiya təliminin tarixi inkişaf mərhələsində qəbul edilmiş və bu fənnin spesifik xüsusiyyətlərini özündə əks etdirir.

Şifahi şərh metodları müəllimin canlı sözündən ibarətdir. Müəlli şifahi şərhdən istifadə etməklə mövzunu daha dərinlən xarakterizə edə bilər. Şifahi şərh metodlarına nağıletmə, izah, müsahibə, mühazirə daxildir.

Nağıletmə - əsasən faktiki materialın verilməsindən, yaxud hər hansı obyekt və hadisənin təsvirinin verilməsi üçün müəllimin canlı və obrazlı şərhidir. Tədris material şagirdlərə az tanış olduqda, müsahibə üçün kifayət qədər bilik və təsəvvürlər olmadıqda nağıletmə tətbiq olunur.

Məktəb coğrafiyasında nağıletmənin iki tipindən istifadə olunur. Birinci tipdə başlıca olaraq öyrənilən biliklər sistemi şərh olunur. İkinci tip – illüstrativ nağıletmədə əsas məqsəd şagirdlərin təsəvvüründə coğrafi obyekt və hadisənin obrazını yaratmaqdan ibarətdir. Şifahi şərhin ifadəliliyi və obrazlılığı xüsusi ilə böyük rol oynayır. Nağıletmə müxtəlif təlim vasitələrinin nümayişi zamanı da aparıla bilər.

İzahetmə coğrafi qanunauyğunluqların, proseslərin yaranması aydınlaşdırılarkən istifadə olunur. Nağıletmədən fərqli olaraq, izahat şərhin sübutedici forması kimi çıxış edir, hər hansı müərkəb bir məsələni sübut etmək zəruri olduqda tətbiq olunur. İzahetmə coğrafi hadisələrin səbəbini açıb göstərir, təfəkkürü inkişaf etdirir.

Nağıletmə daha çox əyani vasitələrlə müşayiət olunursa, izahatda daha çox təcrübələr göstərilməsi, sxemlərin, qrafik və diaqramların təhlili daxil edilir. İzahatın gedişində şagirdlərin idrak fəaliyyətlərinə rəhbərliyin priyomlarında problem məsələlərin rolu olduqca böyükdür. Bu məsələlər mühakimə üçün sanki istinad nöqtəsi təşkil edir.

Bir çox hallarda izahetmə nağıletmə ilə birləşir, nağıletmədə öyrənilən hadisə haqqında şagirdlərin təsəvvürünü genişləndirən təsvir verilir. Bəzən isə, izahata müsahibə elementləri də daxil olur ki, şagirdlərin qarşısında problem sualı qoymağa və onlara həmin suallara cavab vermək üçün yeni, çatışmayan bilik və bacarıqların öyrənilməsinin vacib olduğuna aparıb çıxarır.

Mühazirə şagirdlərdən tələb edir ki, onlar müəllimin nitqinə uzun müddət qulaq assınlar. Ona görə də daha çox yuxarı siniflərdə təşkil olunur. Mühazirə böyük mövzuların və ya bölmələrin əvvəlində keçirilir. 30-40 dəqiqə mühazirə aparılırsa yerdə qalan vaxt ortaya çıxan suallara cavab və ev tapşırığı verilməsi üçün saxlanılır.

Mühazirənin vaxtı əvvəlcədən elan edilir, onun planı yazı lövhəsində yazılır. Mühazirənin gedişi zamanı çətin terminlər, rəqəmlər və s. də qeyd oluna bilər.

Mühazirə şagirdlərin təfəkkürünü və məntiqi hafizəsini yaxşılaşdırır, inkişaf etdirir. Bu şərhin daha qənaətcil forması olub, digər dərslərdə şagirdlərin müstəqil işində daha artıq vaxt ayırmağa imkan verir. Mühazirə şagirdlərin əvvəlki siniflərdə əldə etdikləri şifahi sözdən bilik əldə etmək bacarıqlarına istinad edir və onları güclü sürətdə inkişaf etdirir, təkmilləşdirir.

Müsahibə müəllim və şagirdlərin qarşılıqlı sual-cavab aparmasıdır. Müsahibə metodunun böyük öyrədici və tərbiyəedici əhəmiyyəti onunla müəyyən edilir ki, müsahibə şagirdlərin təfəkkürünü inkişaf etdirir, onlara öz fikirlərini sübutlu formada ifadə etməyi öyrədir.

Müəllim şagirdləri materialları müstəqil surətdə təhlil etməsinə və səhv mühakimələri tənqid etməsinə cəlb etməklə bilikləri əqidəyə çevirməyin çox mühüm vasitəsi kimi istifadə edir.

Müsahibənin keçirilməsində müəllim və şagirdlərin rolundan və onun məntiqi strukturundan asılı olaraq iki forması fərqləndirilir: katexizis (sual-cavab) və evrestik (geniş).

Katexizis (sual-cavab) müsahibə forması müəllimi suallarına şagirdlərin sadə cavabları (faktlar, obyektlərin yerləşməsi) şəklində aparılır. Daha çox biliklərin yoxlanılması, möhkəmləndirilməsi, yaxud əvvəlki biliklərin aşkara çıxarılması üçün istifadə olunur.

Evrestik (geniş) müsahibə zamanı müəllim şagirdlərin idrak prosesinə rəhbərlik edir, onların diqqətini obyekt və hadisələrin daha mühüm əlamətlərinə yönəldir, müstəqil nəticələr çıxarmasına gətirir. Müəllim elə suallar verir ki, alınan cavablar müsahibənin əsas fikirini davam etdirir və təsdiq edir, yeni biliklərə doğru irəliləyirlər.

Müsahibədə müxtəlif tipli suallardan istifadə olunmalıdır. Biinci tip suallar şagirdlərə məlum olan biliklərə əsaslanmalıdır. Bu biliklər yada salınmaqla yeni biliklər üçün bünövrə rolu oynayır. İkici tip suallar isə şagirdlərin müxtəlif bilik mənbələrindən (xəritə, cədvəl, diaqram, qrafik və s.) yeni məlumatla əldə etməsinə yönəldir. Məhz bundan sonra ümumiləşdirici, nəticə çıxarmağa sövq edən suallar qoyulur.

Coğrafiya dərslərində müsahibə keçirilməsi üçün geniş imkanlar var. Coğrafi mühitin bütün elementləri bir-biri ilə dialektik qarşılıqlı əlaqədədir və bu əlaqələri, asılıqları bilməklə digər amillər və xüsusiyyətlər haqqında nəticə çıxarmaq olur. Ona görə də müsahibə coğrafiyanın tədrisində, xüsusilə yeni materialların öyrənilməsi zamanı geniş istifadə olunur.

Müsahibənin müvəfəqiyyətli olması mövzu ilə bağlı sualların bacarıqla tərtib olunmasından çıx asılıdır. Suallar əvvəlcədən tərtib olunmalı və elə qoyulmalıdır ki, onlar özündə yeni biliklər cəmləşdirən cavablar verilməsinə gətirib çıxarsın. Hər bir sual müsahibənin əsas probleminin həllinə yönəlməli və əvvəlki suallarla məntiqi surətdə bağlanmalıdır. Qeyri-müəyyən, tapmaca şəklində, ikiqat suallar vermək düzgün deyil.

Didkatik məqsəddən asılı olaraq müsahibənin üç növü ayrılır - bərpaedici, şərhedici və ümumiləşdirici müsahibə.

Bərpaedici (və ya giriş) müsahibə yeni materialların öyrənilməsindən əvvəl aparılır. Əsas məqsəd şagirdlərin

hafizəsində proqramın yeni məsələlərini başa düşmək üçün lazım olan, əvvəllər alınmış bilik və bacarıqları yada salmaq, bərpa etməkdən ibarətdir. Məslən, hər hansı bir regionun iqlimini izah etməzdən əvvəl iqlim haqqında əvvəlki bilikləri yada salmaq lazımdır. Bunlar da sonrakı biliklər üçün bünövrə rolunu oynayır.

Şərhedici (və ya izahedici) müsahibənin məqsədi şagirdlərdə olan biliklər əsasında yeni materialı izah etməkdən ibarətdir.

Ümumiləşdirici (yekun) müsahibə şagirdlərin biliklərinin möhkəmləndirilməsinə, dərinləşdirilməsinə və sistemləşdirilməsinə xidmət edir. Bu müsahibəni bütöv mövzu üzrə, kursun bir bölməsi üzrə materialları təkrarlayan zaman daha geniş istifadə etmək üçün faydalıdır.

Ənənəvi təlim metodları içərisində müsahibə daha geniş istifadə olunur, qiymətləndirilir və çox vaxt onu universal metod hesab edirdilər.

Müasir dövrdə şifahi şərh metodlarının təkmilləşdirilməsinin əsas istiqaməti ondan ibarətdir ki, onların potensial gücündən şagirdlərin fikri fəaliyyətlərinin təşkili üçün maksimal dərəcədə istifadə oluna bilinsin. Bu isə müəllimdən metodların daxili tərəfini idarə etməyi tələb edir.

Qeyd olunan keyfiyyətlərin formalaşdırılması isə şagirdlərin məntiqi əməliyyatlar, analiz, sintez, müqayisə, sistemləşdirmə, ümumləşdirmə kimi proseslərin köməyi ilə baş verə bilər. Şifahi şərh metodları şagirdlərə mühakimə aparmaq, öz şəxsi fikrini bildirmək, müşahidə olunan hadisələr haqqında danışmaq, öz təəssüratını bölüşmək üçün lazımdır. Məhz bu keyfiyyətlər də coğrafi məzmun ilə birbaşa əlaqədardır.

Praktik metodlar

Praktik metodlar müəllim və şagirdlərin bir-biri ilə qarşılıqlı əlaqədə olan fəaliyyətlərindən ibarətdir. Bu fəaliyyətin özünəməxsusluğu da aşağıdakılardan ibarətdir:

- 1) Müəllim şagirdlərin qarşısında tapşırıqlar qoyur və onların fəaliyyətlərini elə təşkil edir ki, şagirdlər coğrafi məzmunlu modellər və coğrafi obyektlərin mənimsəmələri üçün fəaliyyət üsullarına yiyələnsinlər.
- 2) Müəllim şagirdlərin qarşısında elə tapşırıqlar qoyur ki, mənimsənilmiş fəaliyyət üsullarından istifadə edərək yeni biliklər əldə edə bilsinlər.

Praktik metodların mahiyyəti ondan ibarətdir ki, şagirdlər müəllimin tapşırığı əsasında təlim vasitələrindən özləri üçün yeni bilikləri əldə edir və möhkəmləndirirlər. Məsələn, iqlim xəritəsini oxuyaraq, onu təhlil edərək və fiziki xəritə ilə tutuşduraraq iqlimin relyeflə, okean cərəyanları ilə asılılığını, onların təsərrüafata təsirini əlaqələndirə bilirlər.

Praktik metodlar təkcə şagirdlərin müstəqil idrak fəaliyyətlərinin inkişaf etdirilməsi üçün lazım olan bacarıqların formalaşdırılmasında rol oynamır. Bu bacarıqlar həm də onların gələcək həyatlarında, gündəlik fəaliyyətlərində də mühüm əhəmiyyətə malikdir.

Praktik metodlar tərkibinə aşağıdakılar daxildir: təbii obyekt və hadisələrin müşahidəsi; istehsal və qeyri-istehsal sahələrinə aid obyekt və proseslərin müşahidəsi; xəritə, sxem, profil, statistik göstəricilərlə işlər və s. bu metodlar şagirdlərin coğrafi bilik və bacarıqlarını sosial əhəmiyyətli işlərə, ictimai-faydalı fəaliyyətlərinə tətbiq etmələrinə imkan yaradır (qeyri-əlverişli atmosfer hadisələrinin təsiri ilə bağlı proqnoz vermək, yarpağın inkişafının xəbərda edilməsi, su hövzələrinin çirklənməsinin qarşısının alınması ilə bağlı təbirlər və s.).

Praktik metodlar şagirdlərdə bir sıra peşələrin məğzi haqqında ətraflı təsəvvür yaradır.

Praktik metodların daha geniş tətbiq edilməsi üçün müəyyən maddi bazanın olması da vacibdir. Bura şagirdlər üçün xüsusi avadanlıqlarla təchiz olunmuş iş yeri, cihaz və alətlər (planşet, kompas, məsafəölçən), atlaslar, iş dəftərləri, sorğu kitabları və s. daxildir.

Praktik metodların tətbiqində istər sinif şəraitində, istərsə də məhəldə aparılan praktik işlər də mühüm rol oynayır. Praktiki işlər hazırda mövcud olan coğrafiya proqramında göstərilmişdir. **Öyrədici praktik** işlər müəllimin rəhbərliyi altında yerinə yetirilir. Müəllim şagirdlərə yerinə yetiriləcək hərəkətlərin ardıcılığını izah edir, nümunə əsasında yerinə yetirilməsini göstərir və bunları yeni tapşırıq əsasında yerinə yetirməyi, möhkəmləndirməyi tapşırır.

Məşqxarakterli praktik işlər başlıca olaraq əldə olunmuş bacarıqların möhkəmləndirilməsinə və təkmilləşdirilməsinə xidmət edir. Çox vaxt bu bacarıqlar vərdişlərə - avtomatlaşdırılmış hərəkətlər sisteminə keçir.

Vacib olan bacarıqlara yiyələnməyin nəticələrinə nəzarət edilməsi məqsədi ilə **yekun praktik** işlər də keçirilir. Bu zaman şagirdlərə tapşırıqları yeni tədris şəraitinə tətbiq etməyi tələb edən çalışmalar verilir. Məsələn, hər hansı bir ölkənin və ya iqtisadi rayonun kompleks xarakteristikasının müstəqil şəkildə yerinə yetirilməsi tapşırıla bilər.

Praktik metodların tətbiqi şagirdlərin tədris işi proqramına nə dərəcədə yiyələnməsindən də çox asılıdır. Praktiki metodlar əyani və şifahi şərh metodları ilə qarşılıqlı əlaqədə istifadə olunur.

Müasir mərhələdə məktəb coğrafiyasının məzmununda aparılan ciddi dəyişikliklər praktik metodların rolunu daha da artırır. Bu metodlar praktikanın nəzəriyyə ilə əlaqəsinin

artmasına şərait yaradır ki, nəticədə şagirdlərin müstəqil həyat fəaliyyətlərinə, hazırlıqlarına, diyarşünaslıq xarakterli biliklərinin həcminə müsbət təsir göstərir.

Əyani metodlar

Əyani metodlar içərisində tədris xəritələrindən, illüstrativ cədvəllərdən, ekran vasitələrindən, pedaqoji şəkillərdən, xəritə və digər modellərdən istifadə edilməsi metodları qeyd oluna bilər. Burada bilik mənbəyini müxtəlif növ tədris-əyani vasitələr təşkil edir. Bəzən əyani vəsait funksiyasını diyarşünaslıq materialları və modellər yerinə tutur.

Əyani metodların əsas funksiyası öyrənilən obyekt və hadisə haqqında konkret obrazın, təsəvvürün yaradılması, nəzəri biliklərin formalaşdırılmasından ibarətdir. Əyani vəsaitlər nümayiş etdirməklə şagirdlərin onları qavranmasını təşkil edir, şagirdlərin fikri fəaliyyətlərinə rəhbərlik edir, onlarla işləmək qaydalarını öyrədir. Şagirdlərin fəaliyyəti isə ondan ibarətdir ki, onlar əyani materialların məzmununu hissi olaraq qavrayır, ondakı coğrafi informasiyanı dərk edərək söz və obraz şəklində mənimsəyirlər.

Əyani metodların tətbiqi şagirdlərin əyani-obraz təfəkkürünü müşahidəçilik qabiliyyətlərinin, görmə yaddaşlarının inkişafında həlledici rol oynayır. Tədris prosesinə çox müxtəlif nəsaitlərin daxil edilməsi öyrənilən materialların daha dərinləndirilməsinə səbəb olur və bütövlükdə coğrafiya fənninə marağın artırılmasına səbəb olur.

Müəyyən hallarda əyani metodlar söz metodları ilə müşayiət edilir. Məsələn, dağ anlayının formalaşdırılması üçün müxtəlif dağ təsvirləri və ya kinofilm nümayişi aparılır. Bu halda əyanilik söz metodları üçün dayaqdır. Əyanilik müəllimin şərhindən sonra da nümayiş etdirilə bilər. Yaxud əyanilik şagirdlərin müstəqil şəkildə yeni biliklər əldə etmələri üçün istifadə oluna bilər. Məsələn, hər hansı təbii zonaya aid

videogörüntünün nümayişi təbii zonanın xarakterik əlamətlərinin müstəqil seçilməsi üçün işlənilə bilər. Nümayişdən əvvəl hansı məsələlərə diqqət verilməli olduğu tapşırılır, sonra isə başa düşmək və möhkəmlətmək üçün söhbət keçirilir.

Əyani metodların tətbiqi zamanı vacib şərtlərdən biri də şagirdlərin müxtəlif əyani vəsaitlərlə işləyərkən ümumiləşdirilmiş tədris işi priyomlarına yiyələnməlidir. Yəni, nümayiş etdirilən hər bir bilik mənbəyi xüsusi öyrənmə obyektinə çevrilməlidir. Məsələn, əksər şagirdlər verilən sxemin quruluşunu, təsvir edilmə üsulunu ilk anda başa düşümlər. Odur ki, onların öyrədici funksiyası o vaxt yüksəlir ki, şagirdlər onlarla iş priyomlarına yiyələnilər. Sxemlərin öyrənilməsi priyomunun tərkibi aşağıdakı kimi qruplaşdırıla bilər:

- 1) sxemin adını və onun quruluşunun xüsusiyyətlərini müəyyən etmək;
- 2) sxemdəki obyekt, hadisə və əlaqələrin təsvir edilmə üsullarının müəyyənləşdirilməsi;
- 3) sxemdən daha hansı yeni məsələləri öyrənməyin mümkün olduğunu müəyyən etmək.

Şagirdlərin hər hansı əyani vəsaitin quruluş xüsusiyyətini, məzmununu bilməsi onlarla müstəqil işləməsinə imkan verir.

Bilik mənbələrinə görə təsnif edilən təlim metdolarının coğrafiya təlimində nə qədər böyük əhəmiyyəti olsa da onlar təlim məticələrinin müasir tələblərinə cavab verə bilmir. Metodların bilik mənbələrinə görə təsnifatı onların obyekt kimi tədris materialları ilə əlaqəsini əks etdirir, şagirdlərin fəaliyyətlərinin daxili tərəfini açıb göstərmir. Odur ki, təlim metodlarının digər təsnifatları ilə də ətraflı tanış olmaq vacindir.

Şagirdlərin idrak fəaliyyətinin xarakterinə görə təlim metodları

Hələ sovet dövründən coğrafiyanın tədrisi metodikasında inkişafetdirici təlim ideyalarına əsaslanaraq şagirdlərin idrak fəaliyyətlərinin xarakterinə görə təlim metodlarının bölgüsü qəbul edilmişdir. Sovet didaktikasına bu təsnifat M.Skatkin və M.Lerner, coğrafiyanın tədrisində isə İ.Pançevnikova işləyərək inkişaf etdirilmişdir.

Bu təsnifata əsasən beş təlim metodu ayırılır: izahlı-illüstrativ, reproduktiv, problemləli şərh, qismən-axtarış və tədqiqat metodları.

İzahlı-illüstrativ metod. Müəllim şagirdlərin hazır informasiyaları qəbul etməsinə nail olur. Şagird bu informasiyanı qəbul edir, qavrayır və yadda saxlayır. Onlar qulaq asır, oxuyur, müşahidə edir və yadda saxlayırlar. Beləliklə, şagirdlər məlumatları hazır şəkildə mənimsəyirlər. Odur ki, onların tədris fəaliyyətində müstəqillikləri çox aşağı səviyyədə olur.

İzahlı-illüstrativ metod ümumi anlayışların öyrənilməsində, nəzəri biliklərin açılışında daha vacibdir. Tədris informasiyasını müasir texniki vasitələrin (kompüter, videofilm, maqnitafon) köməyi ilə vermək olar.

Müasir dövrdə müəllimin izahının rolu daha da artır. Obyekt və hadisələrin təsviri verilən nəğülmədən fərqli olaraq izah daha vacibdir. İzah elmi məntiqi nümayiş etdirməli, sübutlu olmalı, ziddiyyət təşkil etməməlidir.

İzahlı-illüstrativ metod tək-cə biliklərin ötürülməsi üçün deyil, coğrafiya üçün xarakterik iş priyomları (bacarıqlar) üçün də lazımdır. Müəllim bu metodun köməyi ilə xəritəni oxumağı nümayiş etdirir, diaqram və profili təhlil edir, coğrafi xarakteristikaları tərtib edir və s.

Reproduktiv metodun mahiyyəti ondan ibarətdir ki, şagirdlər əvvəllər alıdıqları bilik və bacarıqları onlar üçün tanış təlim situasiyasına tətbiq edə bilsinlər, yaxud yeni biliklər əldə etsinlər. Müəllim şagirdlərin müstəqil işlərini təşkil edir, onlara tipik tapşırıqlar təklif edir, onların yerinə yetirilməsi üsulları isə şagirdlərə artıq məlumdur.

Beləliklə, reproduktiv metodun tətbiqi biliklərin təkrarına, möhkəmləndirilməsinə və mənimsəmənin nəticələrinin nəzarətinə xidmət edir. Çünki eşitmədən, görmədən və oxumadan təkrar etmək, möhkəmləndirmək olmaz.

Şagirdlər öz fəaliyyətlərini nümunəyə əsasən, yerinə yetirirlər, onların mühakiməsinin məntiqini verilən plan, göstəriş, işin mərhələləri və s. təşkil edir. Odur ki, coğrafi obyekt və hadisələrin tipik plan əsasında xarakteristikası metodik cəhətdən çox vacib və əhəmiyyətlidir. Reproductiv metodun tətbiqi şagirdlərin nümunə əsasında hərəkət etmələrini, bilik və bacarıqlarını onlara tanış olan situasiyaya tətbiqini tələb edir.

Problemlə yanaşma metodu. Bu metodun tətbiq edilməsinin məqsədi şagirdlərə idrakın mürəkkəb inkişaf yolunu, həqiqətə gədən fəaliyyəti, hər hansı mürəkkəb sualın sübutlu həlli nümunəsini nümayiş etdirməkdən ibarətdir.

Şagirdlər qarşısında müəyyən problem qoyulur. Bu problemi onlar müstəqil və ya müəllimin köməyi ilə həll etməli, həll yollarını tapmalı, yaxud mövcud biliklərini yeni təlim şəraitinə tətbiq etməlidirlər.

Müəllim əvvəlcə problemi formalaşdırır və onu özü həll edir. Bununla şagirdlərə həll yollarını göstərir, onların səviyyəsinə uyğun şəkildə ziddiyyətlərin açılışını nümayiş etdirir. Şagirdlərin vəzifəsi ondan ibarətdir ki, onlar müəllimin fikirlərinin inkişafının sübutluluğunu izləyir, onun məntiqinə nəzarət edir, bütünlükdə problemin həlli mərhələlərini mənimsəyirlər.

Problemlı şərھ metodunun praktikada tətbiqi tədris materiallarının məzmunu və müəllimin problem qoyuluşundakı çətinlikləri ilə əlaqədar o qədər də geniş yayılmamışdır. Lakin mövcud proqram və dərlıklərdə belə mövzular çoxdur. Kurikulum əsasında yazılmış dərsliklərdə bu məsələ daha geniş əks olunmalıdır.

Bu metodun tətbiqinə qədim dağ sistemlərinin xarakteristikası üçün (Ural, Appalaç, Böyük Suayırıcı) belə bir problemin qoyuluşunu misal göstərmək olar. “Dağların relyefinin formalaşması daxili və xarici amillərin qarşılıqlı təsirinin nəticəsidir”. Belə problem qoyuluşunu endogen və ekzogen qüvvələrin təsirini açmaqla həlledir.

Qismən axtarış metodu. Bu metodun vəzifəsi şagirdləri tədrisən yaradıcı fəaliyyətə cəlb etməkdən ibarətdir. Ona görə ki, əvvəlki metodlar şagirdlərin yaradıcı təfəkkürünün formalaşdırılmasına xidmət etmirlər.

Bu metod problem, yaradıcı tapşırıqlar vasitəsilə həyata keçirilir. Onların həlli şagirdlərə əvvəlcədən məlum olur. Məhz bu xüsusiyyətlərinə görə yaradıcı tapşırıqlar tipik tapşırıqlardan fərqlənirlər.

Qismən axtarış metodunun tətbiqi zamanı müəllim tapşırığı tərtib edir və şagirdlərə bildirir. Sonra tapşırıq bir neçə kiçik sual və tapşırıqlara bölünür ki, onlar da problemin həllinə aparır. Məsələn, “Qədim (IV dövr) buzlaşması torpaqlara neçə təsir göstərmişdir?” tapşırığı bir neçə xırda suallara bölünür.

1. Şərqi Avropanın çimalında buzlaşmanın fəaliyyəti özünü nədə göstərib?
2. Harada torpaqlar cavandır? – Düzənliyin şimalında, yoxsa cənubunda?
3. Hansı hissədə qalantorpaqla daha qalındır?
4. Şimal hissədə (Kola, Kareliya) torpaqların qalınlığının az və daşlı olmasının səbəbi nədir?

Söhbətin sonunda şagirdlər qədim buzlaşmanın torpaq örtüyünə təsiri haqqında müəyyən nəticəyə gəlirlər.

Bu metodun tətbiqi təkcə şagirdlərin öz biliklərini müstəqil tətbiq etməyə sövq etmir. eyni zamanda yeni biliklərin də axtarışını tələb edir. Bu zaman evrestik müsahibənin tətbiqi tələb olunur. Yəni bir-biri ilə qarşılıqlı əlaqəli sualların düzülüşü lazım gəlir. Sualların məzmunu və ardıcılığı müəllim tərəfindən diqqətlə tərtib olunmalıdır ki, şagirdlər müstəqil şəkildə tapşırığı həll edə bilsinlər.

Bir sıra üstünlüklərinə baxmayaraq qirmən – axtarışmetodu şagirdləri idrak prosesinə tam şəkildə qoşa bilmir. Bu metod şagirdləri müstəqil yaradıcı fəaliyyətə hazırlayır, onu tam təmin edə bilmir.

Tədqiqat metodu. Bu metodun tətbiqi şagirdlərin onlar üçün yeni materialların müstəqil şəkildə öyrənməsini tələb edir. Müəllimin qarşıya qoyduğu tapşırıq onları alimin keçdiyi yolla hərəkət etmələrinə şərait yaradır, ardıcıl və şüurlu şəkildə ümumelmi və coğrafiya üçün spesifik fəaliyyət üsullarını tətbiq etməyə alışdırır.

Praktikada elə tapşırıqlar daha çox diyarşünaslıq işləri zamanı həyata keçirilir. Digər mövzularda isə yaradıcı tapşırıqlar üçün vaxt qalmır, xüsusi hazırlıq tələb olunur və s.

Tədqiqat metodunun tətbiqi üçün xüsusi təlim vasitələrinin olması (sorğu kitabı, atlas, coğrafi ədəbiyyat və s.) lazım gəlir. Həmçinin bu metodun metodikası zəif işlənilmiş, praktikada az istifadə olunur, tövsiyələr kifayət qədər yoxudr və s.

Şagirdlərin tədqiqat xarakterli tapşırıqları yerinə yetirməsi üçün müəyyən imkanlar da var. Xüsusi ilə regional hissələrin öyrənilməsi zamanı müstəqil fəaliyyətə aid yaradıcı tapşırıqlar vermək olar.

Aşağıdakı bir neçə belə tapşırıq nümunəsini göstərmək olar:

1. Yaşadığımız rayonda yeni turist mərkəzlərinin yerini seçin. Onun iqtisadi səmərəliliyini hesablayın.
2. Xəritəyə əsasən 2 məntəqə arasında dəmiryol çəkilməsi üçün layihənin coğrafi şərtlərini əsaslandırın.
3. Şəki rayonunda dəmir-beton konstruksiyası zavodu tikilməsinin səmərəliliyini hesablayın.
4. Respublikamızda hansı ərazidə SES tikilməsi iqtisadi cəhətdən əlverişli olar?
5. Yaşadığınız rayonun ərazisində harada yeni qoruq yaradılması məsləhətdir?

Yuxarıda qeyd olunan təlim metodlarının əksəriyyəti bilavasitə müstəqil işlər vasitəsi ilə həyata keçirilir. Coğrafiyanın təlimində müstəqil işlərin iki tipi istifadə olunur: tipik və problem (yaxud yaradıcı) xarakterli müstəqil işlər.

Təlim metodlarının seçilməsi və onların səmərəliliyinin qiymətləndirilməsi biliklərin mənimsənilməsi səviyyəsinə də müraciət edilməsini tələb edir. Bunları aşağıdakı cədvəldə müşayiət edə bilərik (cədvəl 3).

Cədvəl 3

Biliklərin mənimsənilməsi səviyyəsi	Təlim metodları
<i>I səviyyə</i> - şagirdlər bilikləri hazır mənimsəyir və yadda saxlayırlar	<i>İzahlı – illüstrativ</i>
<i>II səviyyə</i> - şagirdlər bilik və bacarıqlarını nümunə əsasında tanış situasiyaya tətbiq edirlər	<i>Reproduktiv</i>
<i>III səviyyə</i> - şagirdlər bilik və bacarıqlarını yeni təlim situasiyasına yaradıcı şəkildə tətbiq edirlər	<i>Qismən axtarış və tədqiqat</i>

Ancaq qeyd etmək lazımdır ki, təlim metodları ehkam deyil. Təlim metodları mürəkkəb didaktik kateqoriyadır. Onlar məktəb coğrafiyasının məzmunu və məqsədləri ilə sıx bağlıdır. Odur ki, tədris fənninin məqsəd və məzmunundakı dəyişikliklərlə əlaqədar təlim metodları da zaman-zaman dəyişir və təkmilləşdirilir. Müasir dövrün tələbləri bu gün respublikamızın məktəblərində şagirdlərin fəaliyyətlərinin inkişafına xidmət edən interaktiv (fəal) metodların tətbiqini tələb edir.

8.2. Pedaqoji texnologiyalar

Yeni dövrün tələblərinə müvafiq olaraq təlim prosesi də inkişaf edir, onun yeni metodları, vasitələri və təşkilat formaları yaranır. AZ səmərəli metod və üsullar daha keyfiyyətli, nəticəyönlü yanaşma tələb edən metodların tətbiqini vacib edir. Bütün elm sahələrində olduğu kimi coğrafiyanın tədrisi metodikası üzrə də bir sıra nəzəri tədqiqatlar aparılmış, təlim prosesinin təşkilinin təkmilləşdirilməsi yolları öyrənilmişdir. Bu isə daha çox pedaqoji texnologiyalara aid problemlərin öyrənilməsinə həsr olunmuşdur.

XX əsrin 60-cı illərində pedaqoji texnologiyalar dedikdə daha çox tələmə texniki vasitələrin istifadə edilməsinin təlim prosesinin səmərəliliyinin artmasına təsiri başa düşülürdü. Sonradan pedaqoji texnologiyalar termininə təlim prosesinin təkmilləşdirilməsinə aid olan bütün məsələlər daxil edilməyə başlandı. Bəzən səhv olaraq “texnologiya” terminini “metodika” termininin əvəzinə işlədirlər ki, bu düzgün deyil. Ona görə ki, texnologiya termini təlim metodlarını əvəz etmir, əksinə onlarla yanaşı işlədilir və onlar fənnin tədrisi metodikasının bir hissəsini təşkil edilər.

Pedaqoji texnologiya dedikdə təlim prosesinin və tədris fəaliyyətinin, təşkilat formalarının, metod və priyomlarının

vəhdəti başa düşülür. Metodik priyomlar termini də praktikada bir növ metodun tərkib hissələri kimi şərh edilir. Yəni hər bir metod priyomlarından, yəni bir-biri ilə əlaqəli və ardıcıl hərəkətlər sistemindən ibarətdir.

Beləliklə, pedaqoji texnologiyalara qarşıya qoyulmuş məqsədə müvafiq olaraq bilik, bacarıq və vərdişlərin seçilməsi, formalaşdırılması və onlara nəzarət edilməsi üçün seçilmiş əməliyyatların xüsusi toplusu kimi baxmaq lazımdır.

Təlimin məqsədi konkret olmalı, nəticələri qeyd olunmalı və ölçülməli, yerinə yetirilən əməliyyatlar yenidən təkrarlana bilinməlidir ki, müəllimin subyektivliyi minimum olsun.

Pedaqoji texnologiyalar təlim prosesinin tam idarə edilməsinə əsaslanır. Lakin onları mexaniki təkrarlanan alqoritmlərlə eyniləşdirmək olmaz. Pedaqoji texnologiyalar elmi cəhətdən əsaslandırılmış pedaqoji qanunauyğunluqlara əsaslanır və bu proseslər əhkam kimi qəbul edilməməlidir.

Pedaqoji texnologiyalardan fərqli olaraq ənənəvi metodika qarşısına dəqiq məqsəd qoymur və təlim prosesinin tam idarə olunmasına nəzərdə tutmur. Ənənəvi metodikada öyrətmə əməliyyatları müəllimin pedaqoji ustalığıdır, şagirdlərin nailiyyətləri çox vaxt subyektiv olur. Yeni texnologiyaları tətbiq etməklə pedaqoqlar şagirdlərlə qarşılıqlı əlaqələrini optimallaşdırmağa, qarşıya qoyulmuş məqsədə çatmaq üçün bütün məsələləri çox dəqiqliklə müəyyən etməyə çalışırlar.

Pedaqoji texnologiyaların əsas xüsusiyyətləri aşağıdakılardır: konseptuallıq, sistemlilik, idarə edilən olması, səmərəlilik və yenidən təkrarlanması.

- **Konseptuallıq** – Hər bir pedaqoji texnologiya dəqiq elmi konsepsiyaya əsaslanmalı və konkret pedaqoji fikirlər üzrə işlənib hazırlanmalıdır. Ənənəvi metodikadan fərqli olaraq daha məhdud istiqamətlidir.

- **Sistemlilik.** Hər bir texnologiya 3 struktur blokundan ibarət vahid sistem təşkil edir: a) koseptual əsas; b) məzmun hissəsi və c) proseslə hissə (təlimin təşkili, müəllim və şagirdlərin fəaliyyətləri). Bu hissələr bir-biri ilə sıx bağlıdır. Hissələrdən biri yoxdursa, tam işlənilməyibsə onu texnologiya hesab etmək olmaz.

- **İdarəedilən olması.** Təlim prosesinin planlaşdırılmasının və layihələşdirilməsinin mümkünlüyünü, müxtəlif vasitə və metodların istifadə edilməsinin təlim nəticələrinə təsirinin ehtimallığını nəzərdə tutur.

- **Təkrar oluna bilməsi.** Pedaqoji texnologiyaların elementlərinin ardıcıl və mərhələlərlə həyata keçirilməsi onun digər müəllimlər və təhsil müəssisələrində də tətbiq edilməsinə, təkrarlanmasına imkan verir.

- **Səmərəlilik.** Texnologiyaların tətbiqi çox səmərəli olmalı və bütün şagirdlərin nəzərdə tutulan baza bilik və bacarıqlarına yiyələnmələrinə təminat verməlidir. İbtidai siniflərdə tətbiq olunan texnologiyalar yuxarı siniflərdə tətbiq olunan texnologiyalarda uyğunlaşmalıdır.

Təlim texnologiyalarının başlıca əlamətləri aşağıdakılardır:

1. Şagirdlərin qarşısında təlim məqsədləri və vəzifələri dəqiq şəkildə qoyulmalı, onlar öyrənilən materialların əhəmiyyətini başa düşməlidirlər;
2. Qarşıya qoyulmuş məqəd və vəzifələrin həyata keçirilməsi prosesinin ardıcıl düzülüşünün izlənilməsi;
3. Müəllimin göstərişlərinin şagirdlər tərəfindən nümunə əsasında yerinə yetirmələri;
4. Problemin, tədris tapşırığının həllinə yönəldilmiş müstəqil işlərin yerinə yetirilməsinin təşkili;
5. Təlim nəticələrinin yoxlanılması məqsədi ilə müxtəlif test tapşırıqlarının tərtibi və tətbiq edilməsi.

Pedaqoji texnologiyalar bir çox kriteriyalara görə çox müxtəlif qruplara bölünür. Hazırda respublikamızın məktəblərində interaktiv (fəal) metodlar geniş tətbiq olunur və onların dəqiq təsnifatı verilmir.

Pedaqoji texnologiyalar didaktikada üç əsas qrupa bölünür:

1. İzahlı-illüstrativ təlim texnologiyalarının əsasını informasiyanın verilməsi, şagirdlərin maarifləndirilməsi, onların reproduktiv fəaliyyətləri təşkil edir. Bu qrupa bir neçə texnologiya aid edilir: differensial (müxtəlif səviyyəli) təlim, kollektiv qarşılıqlı öyrənmə, modul təlim və s.

2. Şəxsiyyətyönümlü təlim texnologiyaları qrupu şagirdlərin fərdi xüsusiyyətlərinin inkişafını nəzərə alaraq onların tədris fəaliyyətlərinin təmin edilməsinə şərait yaradan metodları özündə birləşdirir.

3. İnkişafetdirici təlim texnologiyaları özündə şagirdlərin şəxsi inkişaflarına, ilk növbədə intellektual qabiliyyətlərinə daxili mexanizmlərini təsirinə yönəldilmiş təlim üsullarını əhatə edir.

Problemlı təlim texnologiyası

Coğrafiyanın tədrisində problemlı təlim yeni yanaşma deyil. Hələ sovet dövründə məktəblərdə problemlı təlim və onun metodikası geniş müzakirə olunurdu. Qeyd olunurdu ki, problemlilik idrak prosesinin qanunauyğunluqlarından biridir və bu şagirdlərin yaradıcılıq təfəkkürünün inkişafına, axtarıcılıq fəaliyyətlərinin stimullaşdırılmasına kömək edir. Odur ki, bu texnologiya müasir dövrdə də öz aktuallığını saxlayır və geniş istifadə edilməsinə ehtiyac vardır.

Bu metodun mahiyyəti ondan ibarətdir ki, şagirdlər sisteməlik olaraq müəllim tərəfindən problemlı situasiyaya və

və problemin həllinə qoşulurlar. Şagirdlər tədris tapşırıqlarını müəllimin verdiyi nümunələr əsasında həll etmirlər, əksinə, bilikləri müstəqil şəkildə əldə edərək problemin həllinə doğru gedirlər. Məktəb coğrafiyaa kurslarının əksər mövzularında çoxlu sayda məntiqi və elmi problemlə məsələlər vardır ki, onlar problemlə təlimin tətbiqinə imkan yaradır.

Psixoloji tədqiqatlar göstərir ki, düşüncə problem situasiyada baş qaldırır və onun həllinə yönəlir. Bəs problem situasiya nədir? İnsan öz fəaliyyətində nə isə naməlum bir məsələ ilə qarşılaşırsa bu zaman yaranan vəziyyət, şəraitdir. Əgər bu zaman insanda kifayət qədər informasiya yoxdursa və yaranan çətinliyin səbəb başa düşülmürsə problem situasiya problemə çevrilir.

Beləliklə, problem situasiyanın başlıca elementi naməlum, qazanılacaq yeni bilikdir ki, onun açılışı müvafiq hərəkətlərin düzgün yerinə yetirilməsindən asılıdır.

Diqqəti çəkən digər cəhət ondan ibarətdir ki, bütün problem situasiyalar insan təfəkküründə düşünmə yaratmır. Əgər şəxsdə problemin həllinə tələbat yoxdursa və onun axtarışı üçün kifayət qədər ilkin biliklərə malik deyilsə düşündürücü fəaliyyət baş vermir.

Problemlə təlimin gedişində müəllim dərstdə müxtəlif problem situasiyaları yaradır, şagirdləri onların həlli üçün təşkil edir, onlara problemlə həll etməyi öyrədir, ziddiyyətləri görmək, problemlə göstərmək bacarıqlarını formalaşdırır.

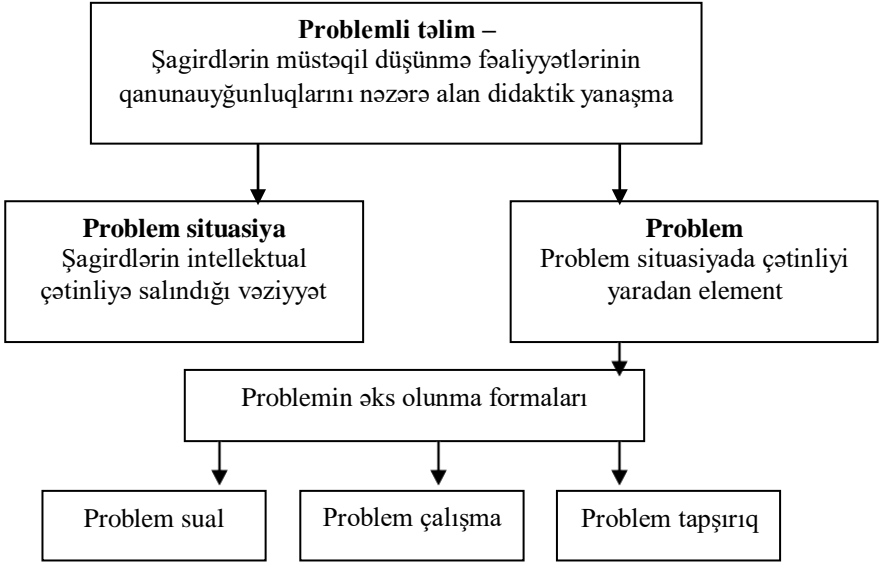
Tədris problemləri müxtəlif formalarda (problem sual, tapşırıq, çalışma) öz əksini tapa bilər. Lakin başlıca xüsusiyyət ondan ibarətdir ki, onlarda problem situasiyasının yaradılması üçün potensial şərait olmalıdır. Problem təlim müxtəlif metodlarla (problemlə şərh, qismən axtarış, tədqiqat) həyata keçirilə bilər.

Doğrudur, problemlı təlim texnologiyası şagirdlərin müstəqil idrak fəaliyyətidir. Lakin problemi müstəqil həll etmək onlarda oxşar həll variantlarını göstərməklə tədris formalaşdırılmalıdır. Problem tapşırıqları yerinə yetirməklə şagirdlər yaradıcı fəaliyyət təcrübəsinə yiyələnirlər. Odur ki, belə tapşırıqların vahid sistemi yaradılmalıdır.

Coğrafiyanın tədrisi prosesində problem çalışmaların aşağıdakı növləri istifadə edilir:

- 1) məzmununda hər hansı elmi fərziyyələrin olduğu çalışmalar (litosfer tavaları, çoxillik donuşluğun mənşəyi, Yerdə iqlimin dəyişməsi və s.);
- 2) əvvəllər mənimsənilmiş biliklərlə çalışmaların tələbi arasında fərqlərin olduğu problem çalışmalar (niyə ekvatora nisbətən tropikdə temperaturun daha isti təzyiqin yüksək olması, Talış dağlarında yağıntının azalması);
- 3) səbəb-nəticə əlaqələrinin müəyyən edilməsi ilə bağlı çalışmalar (ərazidə su anbarı tikilsə hansı dəyişikliklər ola bilər, meşələr qırılsa nə dəyişikliklər olar, Böyük Səhraya su çəkilərsə nə baş verər);
- 4) bir-biri ilə əks olan, zidiyyətli mühakimələri təhlil etmək tələb olunan çalışmalar (ETİ dövründə təbii şəraitin insanların həyat və təsərrüfat fəaliyyətinə müsbət və mənfi təsirləri).

Yuxarıda qeyd etdiyimiz problemlı təlimin əsas anlayışlarını xüsusi sxemdənizləmək olar (sxem 17).

Sxem 17

Adətən, problem tapşırıqların yerinə yetirilməsini bütün şagirdlər bacarmırlar, yalnız bir neçə güclü şagird bu işlərin öhdəsindən gl bilir. Digərləri isə ya ümumiyyətlə, yaxud da cavabı yadda saxlasalar da onun həllinə gedən məntiqi yolu xatırlamırlar.

Odur ki, problemlı təlim texnologiyası bütün şagirdlərin yaradıcı idrak fəaliyyətini tələb etdiyi un problem çalışmaların əsas həll mərhələləri ilə şagirdlərin tanış olması vacibdir. Problemin həll mərhələlərini xüsusi izləməklə onların qısa gedişi ilə tanış olmaq lazımdır (dvl4).

Problemin həlli mərhələləri

Cədvəl 4

Problemin həlli mərhələləri	I	Problemin dərk edilməsi. Gizli əksliyi ziddiyyətin tapılması.	Səbəb-nəticə əlaqələrinin müəyyənləşdirilməsi, əvvəllər formalaşdırılmış əlaqələrlə fərqlərin tapılması
	II	Fərziyyənin formalaşdırılması	Fərziyyənin irəli sürülməsi
	III	Fərziyyənin sübutu	Fərziyyənin əsaslandırılması
	IV	Ümumi nəticə	Səbəb-nəticə əlaqələrinin müəyyən edilməsi, problemin həllinin gedişində onların zənginləşdirilməsi

Verilən sxemə əsasən şagirdlərin yerinə yetirməli olduqları fəaliyyətləri, problemin həllinin məntiqi ardıcılığını bəzi misallarla nəzərdən keçirək:

Məhəldə çayın üzərində sun anbarı tikilərsə təbiətdə hansı dəyişikliklər baş verər?

Su anbarının tikilməsi →qrunt sularının səviyyəsinin qalxması→suvarmanın artması→əkin sahələrinin artması→ərazilərin şoranlaşması→torpaqların eroziyasının güclənməsi (karst)→əhalinin həyat səviyyəsinin pisləşməsi.

Problem tapşırıq və çalışmalar:

1. Bir damla su bizə çatana qədər hansı səyahəti etmiş olar?
2. Nə üçün Dünya okeanında suyun duzluluğu müxtəlifdir?
3. Nə üçün Çad gölü axarsız olsa da şirinsuludur?
4. Əgər Koordilyer dağları Şimali Amerikanın şərqində yerləşsə idi onun ilqimi dəyişərdimi?

5. Böyük Britaniyanın iqtisadi inkişafı üçün onun xarici iqtisadi əlaqələri vacibdirmi?

Problemlə təlimin tətbiqi sahəsində təcrübə göstərir ki, yalnız akademik xarakterli problemlər (mövzu ilə bağlı) həll etmək kifayət deyil. Şagirdlərin adi həyatda qarşılaşdığı, dünyada baş verən hadisələrlə, yaşadıkları ərazidəki vəziyyətlərlə əlqələi problemlərin həll edilməsi onlarda daha dərin maraq yaradır. Yəni **real həyat problemləri** daha geniş istifadə edilməlidir ki, bu da müəllimin metodik ustalığından, təcrübəsindən asılıdır.

Tədris – oyun fəaliyyəti texnologiyası

K.D.Uşinski göstərirdi ki, dərstdə şagirdlər müstəqil çalışmalı, müəllim isə onların müstəqil əməyinə rəhbərlik etməlidir. Müasir dövrdə bu sözlər daha böyük aktuallıq kəsb edir. Dərs müəllimin pedaqoji yaradıcılığıdır. Dərs bədii əsər kimi müəllim tərəfindən yaradılır.

Çox vaxt belə bir fikri söyləyirlər ki, şagirdlər oxumaq istəmirlər. Ancaq bu problemi bir qədər dərinəndən araşdırsaq müşahidə etmək olar ki, şagirdlər əslində öyrənmək bacarıqlarına malik deyil, elementar özünütəhsil vərdişləri yoxdur. Odur ki, əksər şagirdlər mexaniki əzbərçilikdən, diktə altında deyilmiş hərəkətləri təkrar etməkdən başqa heç bir bacarıqlara malik deyillər. Bunun da səbəbini biz müəllimlərdə axtarmaq lazımdır. Uzun müddət onları hazır bilikləri təkrarlamağa, hazır nəticələri səsəndirməyə məcbur etmişik, həqiqəti tapmağa, yaradıcılıq sevincini yaşamağa, öz təfəkkürünün inkişafına yönəltməmişik.

Şagirdlərdə öyrənilən fənnə qarşı dərin maraqların formalaşdırılmasının vasitələrindən biri də onların adət etmədiyi, qeyri-ənənəvi dərs formalarının tətbiq edilməsidir. Bu dərs formaları müxtəlif dərs tiplərində tətbiq oluna bilər.

Məlum olduğu kimi şagirdlərin yaradıcı fəaliyyətləri dərş və oyun fəaliyyətlərinin qarşılıqlı əlaqələndirilməsi zamanı daha yaxşı aşkar olunur, üzə çıxır.

Tədris oyunlarına müxtəlif mövqələrdən baxışlar vardır:

- 1) reallığın modelləşdirilməsinə yönəldilmiş təlim priyomu kimi;
- 2) tədris fəaliyyətinin motivasiyasına yönəldilmiş təlim priyomu kimi;
- 3) fəal təlim forması kimi (qeyri-standart dərş);
- 4) tədris fəaliyyətinin təşkili forması kimi (kollektiv iş növü kimi);
- 5) təlimin yeni texnologiyası kimi.

Aydındır ki, hər bir oyunun son nəticəsi, müvəffəqiyyəti onun necə hazırlanmasından və təşkilindən asılıdır. Dərşdə oyunların hazırlanması və keçirilməsində bir-biri ilə sıx əlaqəli olan 3 mərhələ ayrıla bilər:

I mərhələ: Oyuna hazırlıq

Oyunun keçirilməsi dərş prosesindən daha çətindir. Ona görə ki, coğrafiya müəlliminin və şagirdlərin xüsusi hazırlaşmaları tələb olunur. Oyun iştirakçıları qaydalarla əvvəlcədən tanış olmalıdırlar. Hər hansı bir oyunun keçirilməsi üçün onun məqsədi müəyyən edilməli, oyun şəraiti yaradılmalı, senarisi işlənilməli, oyunun dərşin hansı mərhələsində keçiriləcəyi fikirləşilməli, sinfin və şagirdlərin maraq dairəsi nəzərə alınmalıdır.

Oyuna hazırlıq 3-4 həftə əvvəldən başlanılır. Bu müddətdə müəllim şagirdlərin müstəqil işlərini təşkil etməlidir. Mövzu, plan, oyun şərtləri, ədəbiyyat siyahısı elan edilir, yeri gəldikdə isə məsləhətlər verilir.

II mərhələ. Oyunun keçirilməsi

Oyunun keçirilməsində ən vacib şərt şagirdlərin maraqlarının olması, emosional mühitin yaradılmasıdır. Bu

məqsədlə sinifdə partaların, stol və stulların yerinin dəyişdirilməsi, musiqi verilməsi, texniki vasitələrdən istifadə edilməsi, sinif otağını plakat və şəkillərlə təchizi həyata keçirilir.

Oyunun gedişində problem şərait həll edilməlidir ki, onun həlli zamanı dialoq və diskussiyadan istifadə edilə bilər. Müəllim giriş sözündə bir daha oyunun məqsədini, onun qaydalarını təkrar edir, sinifdə işgüzar və emosional mühit yaradır. Şagirdlərin oyunda fəallığı müəllimlə onlar arasında qarşılıqlı əlaqədən də asılıdır.

III mərhələ. Oyun nəticələrinin yekunlaşdırılması

Oyunun nəticələrini yekunlaşdırarkən müəllim onun necə alındığını, nəyə diqqət yetirilməli olduğunu göstərir.

Məktəblilərin hər bir fəaliyyətində olduğu kimi oyunun iştiraklarını da qiymətləndirmə və rəğbətləndirməyə ehtiyacı vardır. Bu sonrakı fəaliyyətlər üçün də bir növ stimula yaradır.

Oyunlar istər dərs şəraitində, istərsə də təlimin digər təşkilati formalarında (mühazirə, ekskursiya, fakultativ) istifadə oluna bilər. Məqsədi, məzmunu və tədris prosesində yerindən asılı olaraq oyunun keçirilməsi 5-10 dəqiqədən 45 dəqiqəyədək ola bilər.

Oyunların keçirilməsinin səmərəliliyi bir sıra şərtlərə əməl edilməsindən çıx asılıdır:

- oyunun məqsədinin çox dəqiq düşünülməsi;
- oyunda fəaliyyətin motivasiyasının yaradılması;
- oyunun mərhələlərinə dəqiq əməl edilməsi;
- oyun zamanı müstəqil, qrup, fərdi, kollektiv işin uyğunlaşdırılması;
- oyun zamanı dərkedici və problem sualların qoyuluşuna nail olmaq, diskussiya yaratmaq;
- oyunu ən vacib vasitələr ilə təchiz etmək;
- oyuna bütün sinfin cəlb olunması;

- nəticələri formalaşdırmaq və onların qiymətləndirilməsi;
- oyunun gedişinə nəzarət etmək.

Dərsdə və dərsdən kənar şəraitdə keçirilən bütün oyunlar tədris və öyrədici xarakter daşıyır. Onları 5 qrupa bölmək olar: 1) stolüstü oyunlar (loto, krassvord, rebus); 2) oyun – yarışlar (ŞHK, viktorina, Millioner); 3) məhəldə hərəkətli oyunlar; 4) rollu oyunlar; 5) kompüter oyunları.

Bütünlükdə oyun metodu coğrafiyanın tədrisində bir sıra dərkedici-təbiiyədici, təhsil və inkişafedici vəzifələrin, məqsədlərin həyata keçirilməsinə imkan verir.

Şagirdlərin idrak maraqlarının inkişaf və formalaşdırılması üçün çox vasitələr vardır ki, onların içərisində əyləncəlilik xüsusi yer tutur. Əyləncəli sual və çalışmaları müəllim coğrafiya fənnini maraqlı etməyə imkan verir.

“Səhvi tapın” priyomu. Bu priyomdan sinfin diqqətini tədris materialına cəlb etmək istəyərkən izah zamanı istifadə etmək olar. Müəllim sinfə elan edir ki, izah zamanı o, bəzi səhvlər buraxacaq. Bu səhvlər aydın hiss olunan və xüsusi bilik tələb etməyəcək. Kim səhvi hiss etsə əlini qaldırmalıdır. Bu zaman şagirdlər cümləni diqqətlə təhlil edirlər. Bu isə vaxt aparır işin sürətini azaldır. Priyom yazılı mətnə də aid aparıla bilər.

“Coğrafi zəncir” priyomu. Hər hansı materikin atlasda xəritəsi şagirdlərin qarşısında açıq durur. Müəllim müəyyən coğrafi obyektin adını çəkir, şagird isə müəllimin dediyi obyektin adının qurtardığı hərflə başlayan yeni coğrafi adı söyləməlidir. Sonra oyuna 2-ci şagird qoşulur və s. Bu priyom şagirdlərin diqqətini inkişaf etdirməklə yanaşı xəritəni yadda saxlamağa da köməklik edir.

“Müşahidəçilik” priyomu. Müəllim şagirdə xəritənin hər hansı bir hissəsinə diqqətlə baxmağı tapşırır. Sonra şagird

arxasını xəritəyə çevirir və müəllim bir marşurutun başlanğıc və son məntəqələrinin adını söyləyir. Şagird yaddaşına əsasən bu marşurutda yerləşən digər obyektləri sadalamağa çalışır.

“Sehri hərf” priyomu. Müəllimin dediği hər hansı hərflə başlayan coğrafi adlar yazmaq tələb olunur. Kim daha çox coğrafi ad yazarsa qalib gəlmiş olur. Adətən 2-4 dəqiqə vaxt verilir. Təcrübə göstərir ki, 1 dəqiqə çıx az, 5 dəqiqə isə bir qədər çoxdur.

“Çapar” priyomu. Sınıf bir neçə komandaya bölünür. Komandalar özlərinə bir şagirdi “çapar” seçir. Komandalar sinifdə bir qədər aralı-arkada əyləşirlər. Sınıfın qarşı tərəfində mövzu hissələrə bölünərək qoyulur. Çaparlar hərəsi mövzunun bir blokunu oxuyaraq yadda saxlayır və öz komandasına tərəf qaçır. Mətni olduğu kimi komanda üzvlərinə danışır. Komanda üzvləri bütün informasiyanı qeyd etdikdən sonra çapar digər bloku öyrənmətə gedir və s. Mətni daha çox və dəqiq bilən komanda üzvləri qalib hesab olunur.

“Silueti yada sal” priyomu. Xərtini yadda saxlamaq üçün daha yaxşı priyom hesab olunur. Obyektin siluetinə əsasən şagird obyektin adını söyləməlidir. Xəritədən surətçixardan kağız vasitəsi ilə obyektin silueti çıxarılır.

“Çay-şəhər” priyomu. Qısa müddət ərzində (2 dəqiqə) eyni çayın üzərində yerləşən şəhərlərin adlarını çəkmək tapşırılır. Bu yarış şəklində aparılır. Daha çox yaddaşın möhkəmləndirilməsinə xidmət edir.

“Coğrafi diktant” priyomu. Bu priyomda çox müxtəlif formada işlər görülə bilər. Məsələn, coğrafi adların siyahısını nömrələrlə diktə edir, şagird isə müvafiq rəqəmi kontur xəritədə qeyd edir. Digər diktant forması terminlərlə ola bilər. Şagirdin dəftərində bir neçə coğrafi termin yazılır. Müəllim nömrələrlə hər bir terminə aid məlumatları ucadan oxuyur. Şagirdlər hər bir terminin qarşısında müvafiq rəqəmləri qeyd

edirlər. Digər formalar da var. Məsələn, diktantda coğrafi adlar, şərti işarələr qeyd edilir.

“Auksion” priyomu. Şagirdlərə cavabı çox olan bir sıra suallar təklif olunur. Məsələn, “ABŞ-ın ştatlarını sayın” soruşulursa onun 50 cavabı var. Cavablar auksionda olduğu qaydada verilir. Kim axıncı cavab verirsə auksionda olduğu kimi qalib gəlir.

Bəzi sual nümunələrini göstərə bilərik.

1. Amerikada ada dövlətlərini göstərin.
2. Latın Amerikasında ispanidilli dövlətləri sayın.
3. Yeni Dünyanın 10 ən iri dəniz limanının adını çəkin.
4. Neft ixrac edən ərəb ölkələrini sayın.
5. Cənubi Amerikanın paytaxt şəhərlərini sayın və s.

“Analoqları axtarın” priyomu. Müəllimin verdiyi coğrafi obyektə şagirdlər daha çox analoqlar axtarmalıdırlar.

Rio-de-Janeyro – Riqa (hər ikisi R hərfi ilə başlayır)

Rio-de-Janeyro – İstanbul (hər 2-si keçmiş paytaxtlardır)

Rio-de-Janeyro – Kopenhagen (hər 2-si dəniz sahilində yerləşir)

Rio-de-Janeyro – Keyptaun (hər 2-si cənub yarımkürəsindədir)

Rio-de-Janeyro – Havana (hər 2-si tropik qurşaqda yerləşir)

Rio-de-Janeyro – Nu-York (hər 2-si qərb yarımkürəsindədir)

Rio-de-Janeyro – Venetsiya (hər 2-sində karnavallar keçirilir)

Rio-de-Janeyro – Sankt Peterburq (hər 2-si öz ölkələrində əhalisinin sayına görə 2-ci şəhərdir)

Beləliklə, analoqları beləcə də davam etdirmək olar.

“Yarısını tapmaq” priyomu. Müəllim şagirdlərin sayı qədər kartoçka hazırlayır. Yarısında suallar, yarısında isə

cavabları yazılır. Şagidlərə paylandıqdan sonra şagirdlər durub öz yarılarını – düzgün cavabı və ya sualı axtarılan. İlk düzgün tapan cütlük 1-ci sırada, sonra isə digər sıralarda taparaq əyləşilir.

Oyun texnologiyalarının xarakterik xüsusiyyətlərinə aşağıdakıları göstərmək olar:

fəallıq – oyun zamanı əvvəldən axıra qədər intellektual və mənəvi cəhətdən fəallıq tələb olunur;

açıq və əlçatan olması – oyunun sadəliyi və başadüşülən olması;

kollektivçilik (qrup xarakteri) – oyunun nəticələri, məqsədi iştirakçıların birgə səyindən asılıdır;

əyləncəlik və emosionallıq – oyunlar maraqlı, cəlbedici olmalı, hissləri oyatmalıdır;

məqsədəyönlülük – şəxsi məqsəd kollektiv məqsədlə uyğunlaşma;

problemlilik – oyunlar problem situasiyanın planlaşdırılması; təşkili və həlli proseslərini birləşdirə bilər;

peşəyönlülüyün həyata keçirilməsinin mümkünlüyü;

fərdiyyətçilik – oyun zamanı şagirdlərin şəxsi keyfiyyətləri də inkişaf etdirilir;

simvolik xarakter daşması iştirakçılara öz qabiliyyətlərini göstərməyə imkan verir.

Bütün bu xüsusiyyətlər onu göstərir ki, oyun texnologiyaları təlimin məzmununu təşkil edən dörd elementin hamısını əhatə edir: bilik, bacarıq, yaradıcı fəaliyyət təcrübəsi, ətraf aləmə hissi-dəyərli münasibət.

Modul texnologiyası

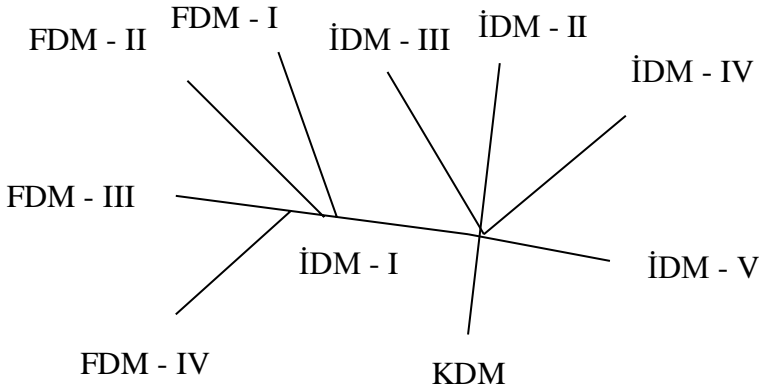
Təlimdə ən yeni texnologiyalardan biridir. Onun əsas ideyası ondan ibarətdir ki, təlim prosesində şagirdlər özləri öyrənməli, müəllimin vəzifəsi isə onların tədris fəaliyyətlərini idarə etməkdən ibarət olmalıdır.

Modul texnologiyasının əsas anlayışı moduldur. **Modul** məqsədli funksional qovşaqdır ki, burada tədrisin məzmunu və onları mənimsəmək texnologiyaları birləşdirilmişdir. Yəni texnologiyanın mahiyyəti şagird modulla işləyərək müəllimin köməyi ilə müstəqil olaraq tədris-idrak fəaliyyətinin konkret məqsədinə çatır.

Hər hansı modulun əsasını məqsədlər toplusu təşkil edir. Modul proqramının tərtib edilməsi kursun əsas elmi ideyasından (mövzusunun) başlayır, onun daxilində isə ayrı-ayrı dərslərin öyrənilməsi məqsədi formalaşdırır. Onun quruluşunu ağac şəklində təsvir etmək olar. Ağacın əsas gövdə hissəsi ayrı-ayrı mövzuları xatırladır və **kompleks didaktik məqsədi** əks etdirir (KDM). Gövdədən ayrılan budaqlar ayrı-ayrı dərslərə uyğundur və inteqrasiya edən didaktik məqsədlər adlanır (İDM). Hər bir modul dərsləri də tədis elementləri (TE), yəni dərslərin mərhələlərinə ayrılır. Hər bir tədris elementi (TE) isə özlüyündə fərdi didaktik məqsədlərə (FDM) bölünür. Modul ağacını sxematik şəkildə izləmək olar (sxem 18).

Modulun tərkibindəki hər bir mövzu sərbəstdir, eyni zamanda bir-biri ilə qarşılıqlı bağlıdır, birlikdə modul blok zənciri əmələ gətirirlər. Modul proqrama görə kurs mövzular üzrə dəqiq qurulur, onlar da dərslərə və saatlara ayrılır.

Hər bir modul dərsi tədris elementlərindən ibarətdir. Tədris elementi şagirdlərin işinin alqoritmidir, tədris materiallarının öyrənilməsi zamanı ardıcıl atılan addımlardır. Tədris materialları tədris informasiyanın daşıyıcılarıdır. Məsələn, tədris mətni tədrisin elementi – dərslük, dövrü mətbuat informasiyanın daşıyıcısı – şagirdlərə verilən göstəriş isə oxumaq, əsasları semək, cədvəl, plan tərtib etməkdir.

Sxem 18

Modulun tətbiqi şagirdlərin müstəqil işini, cütlərlə işini və ya qruplarda işini təşkil etməyə imkan verir. Modul texnologiyası ilə işləyərkən şagirdlər materialı müstəqil öyrənmək imkanı əldə edirlər. Lakin modul proqramın qurulması üçün müəllimin geniş hazırlıq işləri, nəzarətin qurulmasının çətinliyi və s. çətinliklər də yaradır.

Modul texnologiyası haqqında ümumi məlumat onun detallarının tam açılmasına imkan vermir. Bu metod coğrafiyanın tədrisində yeni yanaşma olduğu üçün məktəblərimiz üçün onların metodik işlənməsinə ehtiyac vardır.

Dərsin texnoloji xəritəsi

Mövzu: Afrika. Coğrafi mövqeyi, sahil xətləri və öyrənilməsi.

Dərsin tipi – modul.

Texnoloji xəritə hər bir stolun üzərində qoyulur və onunla iş aparılır.

TE-0 2 dəq.	Şagirdlər bilməli və bacarmalıdırlar: 1. Afrikanın sahil xətlərinin elementlərini göstərin. 2. Materikin coğrafi mövqeyini, ucqar nöqtələrinin koordinatlarını təyin edin. 3. Coğrafi mövqeyinin materikin təbiətinə təsirini qiymətləndirin. 4. Tədqiq edən səyyahları və kəşfləri göstərin
TE-1 8 dəq.	Şagirdlər materikin coğrafi mövqeyinin xaractersitikasını verməyi bacarmalıdırlar: Praktik iş: Afrikanın coğrafi mövqeyini plan üzrə təyin edin (dünyanın və Afrikanın fiziki xəritəsi, dünyanın iqlim qurşaqları xəritəsi – Atlasdan) 1. Coğrafi mövqe: ekvatora görə, tropiklərə görə, Qrinviçə görə 2. Ucqar nöqtələr və koordinatlar. 3. Hansı iqlim qurşaqlarında yerləşir? 4. Hansı okeanlarla əhatə olunub? 5. Digər materiklərə görə necə yerləşir?
TE-2 5 dəq.	Şagirdlər fiziki və kontur xəritə ilə işləməyi bacarmalıdır: Sual və tapşırıqlar: Kontur xəritədə karandaşla qeyd edin: - ucqar nöqtələr və koordinatlar; - əhatə edən okeanlar; - dənizləri: Qırmızı və Aralıq; - boğazları: Cəbəlütarix, Mozambik; - Qvineya körfəzi, Süveyş kanalı; - Madaqaskar adası, Somali yarımadası.

TE-3	Şagirdlər materikin tədqiqat tarixinin xarakteristikasını verməyi bacarmalıdır: Sual və tapşırıqlar: Cədvəli doldurun.		
	Tarix	Səyyahlar	Hadisələr
TE-4	<p>Şagirdlər biliklərini müstəqil tətbiq etməyi bacarmalıdırlar:</p> <p>Sual və tapşırıqlar:</p> <p>1. Dərsin məqsədində verilənlərə nail oldunuzmu?</p> <p>2. Testlərə cavab verin: (Mətnə aid 10 testə (test kitabından və ya müəllimin tərtib etdiyi) cavab verin)</p>		
TE-5	<p>Testin cavablarını yoxlayın, işinizin nəticələrin qiymətləndirin (cavablar kontrol kartda var):</p> <p>Qiymət kriteriyaları</p> <p>1. 9-10 test düzdür – öhdəsindən əla gəlmisiniz – 5 bal</p> <p>2. 7-8 test düzdür – materialı pis mənimsəməmişiniz – 4 bal</p> <p>3. 4-6 test düzdür – o qədər də diqqətli olmamısınız – 3 bal</p> <p>4. 4 testdən az – təəssüf ki, mövzunu pis mənimsəmişiniz.</p>		
TE-6	I. Ev tapşırıqlarını seçin.		
	9-10 testə düz cavab	7-8 testə düz cavab	7 testdən az cavab
	Afrikanın ətrafında dövrü səyyahət edin	Dəftərdəki yazıları	Mövzunu dərslikdə təkrar edin
	II. Kontur xəritə üzərində işi davam etdirin.		

Məntiqi istinad konspektlərinin tətbiqi texnologiyası

Bu texnologiyanın mahiyyəti geniş tədris materiallarının görmə obrazları şəklində, xüsusi simvollar və sxemlərlə verilməsindən ibarətdir. Coğrafiyanın tədrisində dayaq (istinad) kimi sözlü, qrafik və kartoqrafik istinadlara əsaslanılır.

Məntiqi istinad konspektləri tədris materiallarının kodlaşdırılmasıdır. Bu texnologiyanın əsas xüsusiyyətləri aşağıdakılardır:

- 1) tədris materiallarının öyrənilməsi mərhələlərə ayrılır;
- 2) şagirdlərin tədris fəaliyyətlərinin müxtəlif təşkilati formalarının tətbiqi;
- 3) tədris materiallarını simvol və şəkillərlə göstərəkən yaradıcı priyomlardan istifadə edilməsi;
- 4) şagirdlərin fərdi və differensial işlərinin təşkili.

Atmosferdə havanın temperaturu mövzusunə aid məntiqi istinad konspektinin qurulması şagirdlərin havanın temperaturunun dəyişməsi səbəbləri haqqında müstəqil nəticələr çıxarmasına, ümumi problemin həlli üçün hansı yeni biliklərin əldə edildiyini müəyyən etməyə imkan verir (sxem 19).

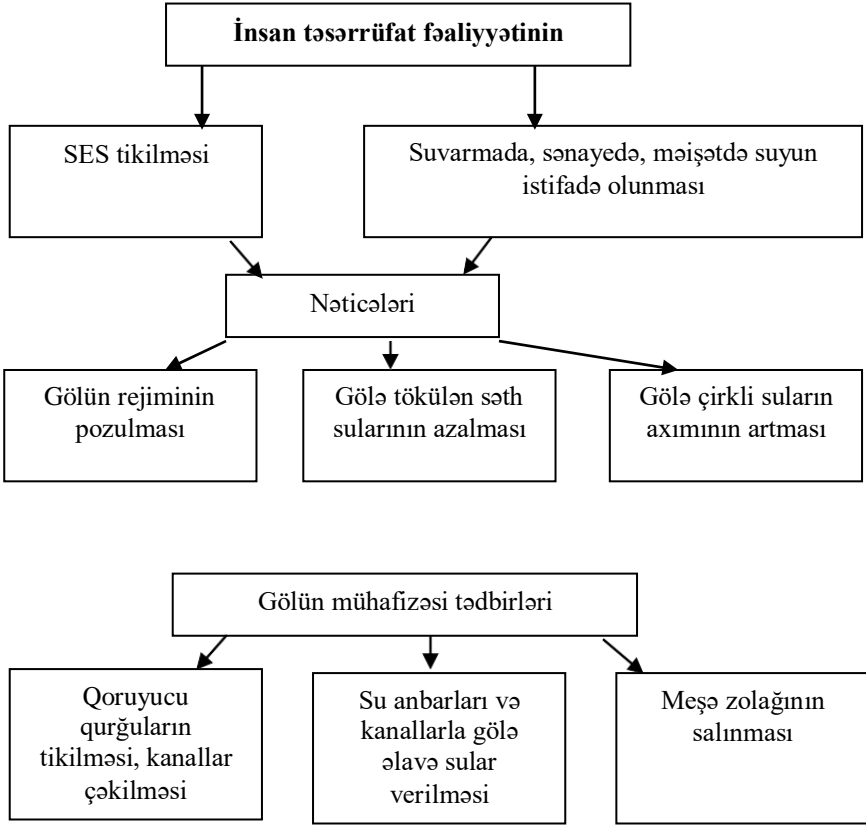
Coğrafiyanın təlimində məntiqi istinad konspektlərinin (MİK) bir neçə növündən istifadə edilir.

Mətn MİK-i dərslin geniş açılmış, dəqiq planıdır. Burada yeni anlayışlar, terminlər, mətn blokları qeyd olunur.

Qrafik MİK-lər praktikada daha geniş istifadə olunur. Tədris materiallarının məntiqi və quruluşu, sxematik şəkildə coğrafi obyekt və proseslər arasındakı daha ətraflı və aydın şəkildə göstərilir.

Kartoqrafik MİK-də öyrənilən məzmun kartoqrafik əsasda təsvir olunur. Materiklərin və ölkələrin ayrı-ayrı hissələri öyrənilərkən tətbiq olunur.

Gölün ekoloji problemləri və onların həlli yollarına həsr olunmuş məntiqi istinad konspektini nəzərdən keçirək (sxem 20). Bu sxemin tərtib edilərkən şagirdlərin dəftərlərinə çəkilməsinin problemlə bağlı geniş təhlil və ümumiləşdirmələr aparılmasının üstünlüklərini izləmək olar.

Gölün ekoloji problemləri və

Bununla belə, MİK-i qurarkən onun bir sıra tələblərə cavb verməsi vacibdir:

1. Lakonik, yeni yığcam olması. Əgər çox işarə, simvol olarsa yadda saxlamaq da çətin olur;

2. Quruluş cəhətdən yığcam, kiçik bloklardan ibarət olması (bu bloklar bir-biri ilə sıx əlaqəli olmalı və oxlarla göstərilməlidir);
3. Mətnin əsas ideyasına yönəldilməlidir. Yəni əsas ideya xüsusi rənglə, şriftlə ayrılmalıdır.
4. Şərti işarələrin qeydə alınması, şagirdlərə tanış kartoqrafik simvol və işarələrə müraciət edilməlidir, mücərrəd işarələr olmamalıdır;
5. Orijinal quruluşa malik olmalıdır, formaca simmetrik, oxumaqı, baxımlı olmalı, daha asan yadda qalmalıdır;
6. Dərsliyin mətni ilə əlaqə gözlənilməlidir. Şagirdlər bu sxemi dərsliklə, atlas və s. vəsaitlərlə tutşdura bilməlidirlər.

Beləliklə MİK ilə işləmək səbəb-nəticə əlaqələrini başa düşməyə, imkan verir, məntiqi təfəkkürü təkmilləşdirir, özünü nəzarətə imkan verir, bilik və bacarıqların möhkəmləndirilməsi, ümumiləşdirilməsi mərhələsində xüsusi ilə qiymətlidir.

Layihə texnologiyası

Layihə metodu yeni pedaqogikada yeni hadisə deyil. XX əsrin əvvəllərində ABŞ-da, Rusiyada istifadə edilirdi. Lakin sonradan bu metoddan Rusiyada bir növ imtina edilsə də son illər layihə metoduna diqqət artırılmışdır.

Layihə texnologiyası şagirdlərdə yaradıcı fəaliyyət təcrübəsinin inkişafına, ətraf aləmin emosional, nəzəri və praktik cəhətdən dərk edilməsinə geniş imkanlar yaradır. Məktəb coğrafiya kurslarının məzmununda layihə texnologiyalarının tətbiq edilməsi üçün metodik imkanlar daha böyükdür. Metodun tətbiqi tələb edir ki, şagirdlər proqnoz verməyi bacarmalıdır. Mövcud coğrafiya proqramı, xüsusi ilə

yeni fənn kurikulumu tələb edir ki, şagirdlər insanların təsiri ilə təbiət obyektlərinin təsinin müsbət və mənfi nəticələrini qiymətləndirməyi və proqnozlaşdırmağı bacarsınlar.

Məktəb mzunları müxtəlif problemləri həll etməyi, müstəqil düşünməyi bacarmalı, tənqidi və yaradıcı təfəkkürə malik olmalıdırlar. Bu keyfiyyətlərin həyata keçirilməsində layihə texnologiyaları daha böyük rola malikdir.

Layihə metodu dedikdə hər hansı problemin müstəqil yerinə yetirilməsinə şərait yaradan tədris-idrak priyomlarının vəhdəti başa düşülür. Layihə texnologiyası isə daha geniş anlayış olub özündə məqsədləri, metodları, təlim vasitələrini birləşdirir.

Bu texnologiyanın başlıca ideyası şagirdlərdə müəyyən tədris problemlərinə qarşı marağın yaradılmasından ibarətdir. Yerinə yetirilən layihələrin yekunu konkret olmalıdır – nəzəri problemin həlli dəqiq işlənməli, tətbiq edilməyə hazır olmaq.

Layihə texnologiyalarının təşkil edilməsi üçün coğrafiyanın təlimində dərslik, atlas, if dəftəri və s. vəsaitlər istifadə edilir. Coğrafiya təliminin ilk illərindən şagirdlərə sadə layihələr işləməyi tapşırmaq olar. Bəzi layihələrin tematikasını göstərmək olar:

1. Yaşadığınız rayonu su probleminin həlli layihəsini hazırlayın.
2. Xəyali götürülmüş adada turizmin inkişaf yollarını araşdırın.
3. Kür çayında daşqınların azaldılması ilə bağlı layihə hazırlayın.
4. Təbii zonada (istənilən) insan fəaliyyətinin təbiətə təsirini proqnozlaşdırın.
5. Azərbaycanda əlvan metallurgiya sənayesinin gələcək proqnozlarını işləyin.

6. Respublikamızın rayonlarından birində xarici firmalarla birgə müəssisənin layihəsini verin.
7. Hansı şəhərdə azad iqtisadi zona yaradılması əlverişlidir?

Layihə texnologiyaları müəllimin şagirdləri xüsusi hazırlanmasını tələb edir, onlara tapşırıqlar izah edilməli, nəticələrin qeydə alınmasına verilən tələblər öyrədilməlidir. Layihələrin həll edilməsinə bir qədər çox vaxt ayrılır və odur ki, il ərzində 3-4 layihədən artıq olması məsləhət deyil.

Layihə üzərində işləyərkən aşağıdakı tələblə nəzərə alınmalıdır:

1. Layihə əhəmiyyətli problemə həsr edilməli, reallığa yaxın olmalıdır.
2. Layihənin yerinə yetirilməsi zamanı nəzərdə tutulan nəticələr nəzəri, praktiki və idrak əhəmiyyətə malik olmalıdır.
3. Şagirdlər müəyyən qədər vacib bilik, bacarıqlara, şəxsi təcrübəyə malik olmalıdırlar.
4. Şagirdlərin fəaliyyəti müstəqil olmalıdır.
5. Layihənin məzmun hissəsi quruluşca mərhələli olmalıdır.

Layihə üzərində iş mərhələdən ibarət aparıla bilər:

Birinci mərhələ - hazırlıq mərhələsində müəllim şagirdlərə layihənin mövzunu formalaşdırmağa, məqsəd və vəzifələrini müəyyən etməyə köməklik edir. İlk növbədə bu fəaliyyətə müsbət motivasiya yaradılmasıdır. Sonra hər bir şagirdin qrupdakı işi, mümkün metodlar, informasiya mənbələri, nəticələrin verilməsi üsulları işlənir.

İkinci mərhələ - tədqiqat mərhələsi adlanır. Layihə iştirakçılarının fərdi və qrup üzrə iş fəaliyyətləri həyata keçirilir, məlumatlar yığılır və işlənir, nəticələr işlənir. Müəllim nəzarətedici və dəqiqləşdirici rolu yerinə yetirir.

Üçüncü mərhələ - yekunlaşdırıcı mərhələdir. Müəllim bu mərhələdə görülən işləri təhlil etməyə, nəticələri ümumiləşdirməyə, nəticə və təklifləri formalaşdırmağa köməklik edir, qiymətləri elan edir. Layihə üzərində iş qurtarandan sonra şagirdlər onu müdafiə etməlidirlər. Kollektiv müzakirədən sonra ekspertiza aparılır və s.

8.3. İnteraktiv (fəal) təlim metodları

Son illər fənn kurikulumunun tətbiqi ilə əlaqədar respublikamızın məktəblərində yeni təlim texnologiyaları geniş tətbiq edilir. Yuxarıda bəzi təlim texnologiyaları haqqında bəhs edilmişdir. Bu fəsildə də interaktiv (fəal) təlim metodlarının qısa şərhini verməyi lazım bilirik.

Ənənəvi təlim metodları ilə keçirilən dərslərdən fərqli olaraq yeni təlim texnologiyaları ilə keçiriləcək dərslər tamamilə yeni formada təşkil edilir.

Dərslər biliklərə yiyələnməyə, həmçinin demokratik cəmiyyətin vətəndaşları üçün zəruri sosial və intellektual vərdiş və bacarıqların inkişafına kömək edən yeni demokratik üsullarla aparılır.

Məşğələlərin təşkilinin əsas prinsipini müəllimin şagirdlərlə, şagirdlərin isə bir-biriləri ilə kommunikasiyaları təşkil edir. Müasir təlim üsullarının əsasında məhz bu prinsip dayanır. Yeni üsullar dərstdə şagirdlərin fəal iştirakını, qarşılıqlı əlaqəsini nəzərdə tutur ki, bu da onların tam şəkildə dərk etmə prosesinə cəlb edilməsinə səbəb olur. Uşaqlar müəllimin təcrübəsini passiv qəbul etmir, onunla birlikdə ətraf aləmin fəal tədqiqatçısına çevrilirlər.

Müəllimin də rolu dəyişir. O öz şərtlərini diqtə etmir, fikrini qəti olaraq qəbul etdirməyə çalışmır, əksinə, məsləhət verən, yardımçı olan və istiqamət tərəf-müqabilinə, yoldaşa çevrilir.

Ona görə də interaktiv dərslərdə müəllimin “mən”, “siz” kimi adət etdiyimiz ifadələr əvəzinə “biz” ifadəsindən faydalanmağı daha məqsədəuyğun olardı. Müəllim biz deyərkən şagirdlər onunla birlikdə olduqlarını hiss edir, özlərini yad saymırlar: şagirdlər və müəllim təlim prosesinin bərabərhüquqlu iştirakçısına çevrilmiş olurlar.

İlk baxışdan elə görünə bilər ki, müəllim sinifdə fəal rol oynamır. Əslində isə müəllim şagirdi ruhlandıran, ona özünü tapmaqda kömək edən yaradıcıya çevrilir.

İnteraktiv təlim üsulları həmçinin sinif otağının həmişəki tərtibatından, məşğələlərin təşkilinin adət etdiyimiz qaydasından imtina olunmasını tələb edir. Coğrafiya fənnin təlimində 4 iş forması nəzərdə tutulmuşdur: kollektiv, qruplarla iş, cütlərlə iş və fərdi iş. Hər bir təlim forması dərslərin məqsədindən asılı olaraq seçilir və şagirdlərin fəaliyyətləri bu forma üzərində qurulur.

Kollektivdə işləmək, kollektiv fəaliyyətə alışmaq bacarığının bünövrəsi qoyulur, şagirdlərdə ünsiyyətə qatılma bacarığının təşəkkülü və inkişafı təmin edilir.

Qruplarla iş - Şagirdlər müəyyən problemi həll etmək üçün qrupda birləşirlər. Bu prosesdə onların müzakirə etmək, fikir mübadiləsi aparmaq, mühakimə yürütmək və birgəfəaliyyət bacarıqları inkişaf edir.

Cütlərlə iş - Şagirdlər təlim tapşırıqlarını birgə yerinə yetirirlər. Bu dərslər forması şagirdlərə daha yaxından əməkdaşlıq etməyə və ünsiyyət qurmağa, məsuliyyəti bölüşməyə optimal imkan yaradır.

Fərdi iş - Şagirdin fəaliyyətini izləmək, potensial imkanlarını müəyyənləşdirmək və inkişaf etdirmək məqsədi daşıyır. Bu təlim forması şagirdin sərbəst düşünməsi üçün real imkanlar yaradır.

Qrup işində hansı məqsədlərə nail olmaq olar?

<i>Öyrədici</i>	<i>Tərbiyəedici</i>	<i>İnkişafetdirici</i>
Tədqiqat aparılması imkanı	Əməkdaşlıq	Fəallıq
Vaxta qənaət	Bir-birini dinləmək bacarığı	Adaptasiya qabiliyyəti
Təhlil etmə və nəticə çıxartma bacarığı	Bir-birinin fikrinə hörmətlə yanaşmaq	Yaradıcılıq
Qısa müddətdə daha çox materialın öyrənilməsi imkanı		Müstəqil tədqiqat aparmaq
		Təfəkkürün 3 növünün inkişafı
		Fərdiyyətin və qabiliyyətlərin inkişafı
		Öz fikrini çatdırmaq imkanı

Qruplara necə bölməli?

Yeni təlim texnologiyaları ilə keçirilən dərslərin üstün cəhətlərindən biri şagirdləri sosial cəhətdən inkişaf etdirməkdir. Belə dərslərdə təşkil edilən kooperativlər (qruplar) şagirdlərin sosial formalaşmasında mühüm rol oynayır. Qrupu təşkil

edən şagirdlər arasında yaranan münasibət, ünsiyyət, qrupdaxili davranış qaydaları ilə tənzimlənir. Belə qaydalar şagirdlərin əxlaqi-mənəvi cəhətdən formalaşdırılmasında gərəkli rol oynayır. Qrup davranış qaydaları aşağıdakı kimidir:

- Qrupu təşkil edən üzvlərin vəzifələrini düzgün müəyyənləşdirmək;

- Qrup liderini seçmək;

- Qrupun hər bir üzvünün fikirlərinə hörmətlə yanaşmaq və dinləmək;

- Hər kəsin öz şəxsi fikrini söyləməsi üçün imkan yaratmaq;

- Problemin həlli üçün birgə yollar axtarmaq;

- Qrup işində fəallıq göstərmək;

- Artıq hərəkətlərə yol vermədən müəllimin verdiyi mövzu ətrafında müzakirələrdə iştirak etmək;

- Söylənilən fərdi fikrin elmiliyinə diqqət yetirmək;

- Digər şagirdlərlə ünsiyyətdə yüksək mədəniyyət göstərmək.

Müəllimlərdə tez-tez suallar yaranır: sinfi kiçik qruplara necə bölmək olar? Qruplara bölünməyi şagirdlərin öz ixtiyarına verdikdə, bu qruplar adətən dost və həmkarlardan ibarət olur. Bu da, şagirdlərin sinfin digər nümayəndələri ilə qarşılıqlı fəaliyyət təcrübəsini əldə etmək imkanı yaratır.

Şagirdləri kiçik qruplara bölməyin müxtəlif yolları var.

Əlavə cümlə

Aşağıda onlardan bəziləri qeyd olunub:

➤ “Say”.

Şagirdlərdən 1-dən 5-ə kimi saymaq xahiş olunur. Eyni rəqəmli iştirakçılar (bütün “birlər”, bütün “ikilər” və s.) bir qrupda birləşirlər. Coğrafiya dərslərində müxtəlif mövzulara uyğun olaraq rəqəmlərin yerinə çay, dağ, düzənlik və s. obyektlərin adını saymaq olar.

➤ “Ad günləri sırası üzrə say”.

Əvvəl şagirdlərə təklif olunur ki, onlardan yanvar və dekabr aylarında doğulanlar lövhəyə çıxsınlar. Sonra başqalarından xahiş olunur ki, onlar öz ad günlərinə müvafiq olaraq yanvar və dekabr arasında olan aylar üzrə ardıcılıqla bir sıraya düzülünlər. Sonda alınan sırada şagirdlər 1-dən 5-ə kimi sayırlar. Eyni rəqəmli iştirakçılar (bütün “birlər”, bütün “ikilər” və s.) bir qrupda birləşirlər.

➤ “Püşk atma”.

Müəllim şagirdlərin adlarını balaca vərəqlərə yazır, qatlayır, paketə qoyur, qarışdırır və pakətdən çıxararaq şagirdlərin sayına görə hər masanın üstünə qoyur. Kağızlar açılır və şagirdlərin adları oxunur.

Həmin qayda ilə şagirdlər pakətdən müxtəlif rəngli vərəqləri çıxara bilər. Rənglərin sayı və hər rəngdən olan vərəqlərin sayı qrupların sayına və kiçik qrupun nümayəndələrinin sayına görə planlaşdırılır. Coğrafiya dərslərində kağızlara qrupların sayına, keçiləcək mövzuya uyğun olaraq dağ, çay, səyahətçi və s. yazıla bilər.

Tədris prosesini aktiv şəkildə həyata keçirmək, şagirdlərin fəallığına nail olmaq, onların düşünmə qabiliyyətini inkişaf etdirmək, yaradıcılığa həvəsləndirmək, coğrafiya fənninin öyrənilməsi əhəmiyyətini dərk etdirmək, biliklərin mənimsənilməsinə və onların praktik olaraq tətbiq edilməsinə maraq yaratmaq hər bir coğrafiya müəlliminin əsas məqsədidir. Sadalanan məqsədləri həyata keçirməyi qarşıya qoyan hər hansı bir müəllim şagirdləri fəal təlimə cəlb edə bilən metod, texnika və üsullarla yaxından tanış olmalı, iş prosesində qarşıya çıxan çətinlik və çatışmazlıqları aradan qaldırmaq yollarını bilməli, habelə tətbiq olunan metodların əhəmiyyətini başa düşməlidir.

Metod geniş bir anlayışdır. Hər bir metod özü bir neçə üsula ayrılır. Aşağıdakı cədvəl bu baxımdan çox maraqlıdır.

Coğrafiyanın tədrisi metodikası

№	METOD	TEXNİKALAR
1.	Beyin həmləsi	<ul style="list-style-type: none"> ○ «Beyin həmləsi» və ya «Əqli hücum» (Brainstorming) ○ BİBÖ (KWL) ○ Aukşion (Auction) ○ Klaster (Cluster) ○ Suallar (Questioning) ○ Anlayışın çıxarılması ○ Söz assosiasiyaları ○ Sinektika
2.	Müzakirələr	<ul style="list-style-type: none"> ○ Diskussiya (Discussion) ○ Çarpaz müzakirə (Debate) ○ Müzakirə xəritələri (Discussion map) ○ Klassik dialoq ○ “Akvarium” ○ Açıq iclas (Forums) ○ Dairəvi müzakirə
3.	Rollu oyunlar	<ul style="list-style-type: none"> ○ Rollu oyun (Role play) ○ Modelləşdirmə (Simulation) ○ İşküzər oyunlar (Business play) ○ Səhnələşdirmə (Dramatize)
4.	Prezentasiyalar	<ul style="list-style-type: none"> ○ Təqdimatlar (Demonstration) ○ Ekspert qrupu (Panels) ○ Esse (Esse)
5.	Tədqiqatın aparılması	<ul style="list-style-type: none"> ○ Problemin həlli (Problem solving) ○ Kublaşdırma (The cube) ○ Konkret hadisənin tədqiqi (Case study) ○ Venn diaqramı (Venn diagram) ○ Layihələrin hazırlanması (Projects) ○ Sosioloji sorğu (Sorğu vərəqləri) ○ Müsahibə (Interview) ○ “Qərarlar ağacı” ○ “İdeyalar xahısı” ○ Refleksiya (Reflection) ○ Komitələr (Committees or Task Force)

6.	Məntiqi təfəkkür proseslərinin inkişafına yönəldilmiş metodlar	<ul style="list-style-type: none"> ○ «Alqoritmin çıxarılması – analizdən sintezə» ○ «Ən mühümü» ○ «Tapşırıqlar qrupu üçün süjet əsasının yaradılması» ○ Qaydalara əsasən oyunlar: oyun-tapmaca, oyun-yarış. ○ Alqoritm üzrə təsvir (zəncirlər)
7.	Tənqidi təfəkkür proseslərinin inkişafına yönəldilmiş metodlar	<ul style="list-style-type: none"> ○ Meyar üzrə qiymətləndirmə ○ Ambivalent qiymətləndirmə ○ Cisim və ya hadisəyə müxtəlif nöqtəyi-nəzərdən baxılması (Viewpoint)
8.	Yaradıcılığa yönəldilmiş metodlar	<ul style="list-style-type: none"> ○ Yaradıcı əsərlərin yaradılması ○ Əşyaların qeyri-adi istifadəsi ○ Proqnozlaşdırma (Prognosis) ○ Atalar sözləri üzrə iş ○ Fantaziyanın binomu ○ Sərbəst prefiks (ön şəkilçi) ○ Fantaziyanın polinomları ○ Fokal obyektlərin metodu ○ Morfoloji analiz (Morfoloji qutu , təkmilləşdirmə) ○ Sinektika
9.	Təşkilati metodlar	<ul style="list-style-type: none"> ○ Ziqzaq və ya Mozaika (Jigsaw Puzzle) ○ Karusel (Carousel)
10.	Qruplara bölünmə	<ul style="list-style-type: none"> ○ «Say». ○ «Ad günləri sırası üzrə say» ○ «Ümumi xüsusiyyət» ○ «Püşkatma» ○ «Mozaika» ○ Sosiometrik üsul ○ «Mahmı axtarışında»

11.	Fəallaşdırma	<ul style="list-style-type: none">○ Müsbət iş iqliminin yaranmasına imkan yaradan oyunlar (Climate setters)○ Buz əridən oyunlar (Ice breakers)○ Fəallaşdırma oyunları (Energizers)
------------	---------------------	--

Fəal təlim üsulları ilə işləmək üçün müəllimin şəxsi keyfiyyətləri təşkilatçılıq qabiliyyətləri, coğrafi bilik (bu zaman həm də digər fənlərə dair biliklər də nəzərdə tutulur) səviyyəsi və s. əsas şərtlərdir. Çünki fəal dərs qarşılıqlı əlaqədə olan müxtəlif amillər sisteminin birliyidir. Fəal təlim üsullarının uğurlu alınmasının başlıca amillərindən biri – üsulun dərsin məzmununa, və dərsin mərhələsinə uyğun seçilməsidir.

Fəal təlim üsullarının aşağıda təqdim olunan nümunələrini dərs prosesinə tətbiq etmək üçün müəllimdən ustalıq, vəziyyətdən asılı olaraq yeni çalarlar əlavə etmək və ya ixtisar etmək, mövzuya uyğunlaşdırmaq və s tələb olunur.

Təlim prosesində şagirdlərin standartlarla müəyyən edilmiş bilik, bacarıq, vərdiş və dəyərlərə yiyələnmələri üçün pedaqoqlar müxtəlif təlim texnologiyalarından, onların ayrı-ayrı elementlərindən istifadə edirlər. Yeni pedaqoji texnologiyalar fəal təlimə əsaslanır. *“Fəal (interaktiv) təlim” şagirdlərin fəal idrak fəaliyyətinə əsaslanan və təhsil prosesinin digər iştirakçıları ilə əməkdaşlıq şəraitində həyata keçirilən təlimi nəzərdə tutur.* Ənənəvi təlimdən fərqli olaraq fəal təlimdə biliklər şagird tərəfindən müstəqil əldə edilir. Belə dərslərdə şagirdlərin müstəqil bilik əldə etmələri üçün şərait yaradılır, dərs prosesində şagirdlər aktiv(fəal), müəllim passiv olur. Şagirdlərin təlim fəaliyyəti onların özləri tərəfindən qiymətləndirilir. Belə dərslərdə humanizm və demokratiya bərpə olunur, şagirdlər təlim-tərbiyyənin subyektinə çevrilirlər. Şagirdlərin vətəndaş kimi formalaşdırılmasına şərait

yaradılır, onlarda yaradıcılıq qabiliyyətini formalaşdırmaq mümkün olur. Beləliklə, interaktiv təlimin məqsədi-müəllim tərəfindən elə təlim şəraitinin yaradılmasıdır ki, burada şagird həyatın müxtəlif sahələrində öz bilik və bacarıqlarını kəşf etməyə, əldə etməyə və konstruksiya etməyə qadir olsun.

Insert – təlim prosesində təfəkkürün inkişafı üçün interaktiv qeyd etmə sistemidir. İşarələr sisteminə əsaslanaraq yeni dərslərə keçməzdən əvvəl cütlərə ayrılmış iş formasında şagirdlər müəyyən mətnlə bağlı sərbəst yazılar aparırlar. Müəllim tədris olunan mətnin materiallarını şagirdlərlə paylaşır. Müəllim qeyd edir ki, şagirdlərin yazdıqları düzgün olmaya bilər, dərslər zamanı düzəlişlər aparılacaq. Mövzu müzakirə olunarkən: əvvəlcə bildiyin məlumatın olması - (V), rastlaşdığı yeni fakt- (+), mövzudakı informasiyanın bildiyini inkar etməsi - (-), əlavə məlumat almaq istəyi- (?) ilə işarə olunur.

Məsələn, “İnkişaf etmiş ölkələr” mövzusu keçilən zaman qrupların informasiyaları işarələr qoyulmuş cədvəldə kateqoriyalara aşağıdakı kimi ayırmağı ehtimal oluna bilər.

V	+	-	?
1. İEÖ - lər sayca daha çox Qərbi Avropada yerləşir. 2. ABŞ dünya iqtisadiyyatında liderliyi saxlayır.	1. Sənaye məhsullarının ixracında Qərbi Avropa daha çox “orta texnologiya” məhsulları ilə çıxış edir.	1. Böyük səkkizlik	1.

Bu cədvəli müəllim lövhədə çəkir və hər qrup öz yazdıqlarını orada qeyd edir. Bundan sonra sinif müzakirələrə başlayır.

Beyin həmləsi (Əqli hücum)-şagirdlərin fikir sərbəstliyini təmin etməklə bütün sinfin problemin həlli ilə məşğul olmasıdır. Müəllim açıq sualla şagirdlərə müraciət edir. Məsələn, Siz litosfer haqqında nə bilirsiniz? Daha sonra şagirdlərə öz ideyalarını bildirməyi söylənilir. Bunlar ayrı-ayrı sözlərdən və ya ifadələrdən ibarət ola bilər. Burada şagirdlərin bilik səviyəsindən asılı olaraq müxtəlif ideyalar irəli sürülə bilər. Məsələn, “yerin təbəqələrindən biridir”, “litosfer vahid örtük əmələ gətirmir”, “litosferin qalınlığı okeanlarda 90km, materiklərdə 250 km-ə çatır” və s. kimi fikirlər söylənilə bilər. Müəllim bütün ideyaları elə yazmalıdır ki, hamı görə bilsin. Şagirdlərə izah olunmalıdır ki, onlar bir-birinin ideyalarını şərh edə, ya da artıq səslənmiş ideyaları təkrarlama bilməzlər. Şagirdləri fəallığa həvəsləndirmək, lakin onları ideyalarını bildirməyə məcbur etmək olmaz. İdeyaları yazan müəllim onları qiymətləndirməkdən çəkinməlidir. Müəllim öz ideyalarını yalnız sinfin fəallığını yüksəltmək zərurəti meydana çıxdıqda bildirməlidir. Hər hansı cümlə aydın olmadıqda müəllifdən onu izah etmək xahiş olunmalı, ya da öz izahı verilərək, şagirdlərin onunla razı olub-olmadığı yoxlanılmalıdır. Hər yeni təklif yazılmalıdır. Çünki, çox vaxt bunların ən qeyri-adi və gözlənilməzi ən faydalı və maraqlı olur. İdeyalar tükənəndə “əqli hücum” dayandırılmalı, bütün təkliflər nəzərdən keçirilməli, şagirdlərdən şərhlərinin verilməsi xahiş olunmalıdır. Bütün ideyaları şərh etdikdən sonra müəllim şagirdlərin iştirakı ilə bunları mühümlüyünə görə sıralayır ki, qoyulmuş sualın yaxud problemin həllinə kömək edən ideyaları seçmək mümkün olsun.

Ziqzaq-metoddan istifadə etməmişdən əvvəl şagirdlər birdən dördə qədər sayaraq qruplara ayrılır. Qruplardakı şagirdlər saylara uyğun hərəsinin söylədiyi rəqəm onun nömrəsi olacaqdır. Sonra şagirdlərə mətn verilir. İzah edilir ki, mətni araşdırmaq, məzmunu dərk etmək və məğzinə varmaq lazımdır.

Şagirdlərin diqqətinə çatdırmaq lazımdır ki, mətn 4 hissəyə bölünmüşdür. Hər bir qrupdakı 1 nömrəli iştirakçı birinci hissə, 2 nömrəli iştirakçı ikinci hissə, 3 nömrəli iştirakçı üçüncü, 4 nömrəli iştirakçı isə dördüncü hissə üçün cavabdeh olacaqlar. Bu qaydanı izah etdikdən sonra şagirdlərdən xahiş olunur ki, eyni nömrəli şagirdlər bir yerə toplansınlar. Eyni nömrəli iştirakçılardan təşkil olunmuş qruplar indi ekspert qrupları adlanır, onların vəzifəsi, mətnin öhdələrinə düşən hissəsinin materialını diqqətlə öyrənməkdən ibarətdir. Onlar həmin hissəni oxumalı, məzmununu müzakirə etməli, materialı lazımınca qavramalıdır. Ekspert qrupunun hər bir üzvü öyrəndiyi hissənin materialını dərsin əvvəlində yaranmış qrupun üzvlərinə izah etməlidir. Şagirdlərə çatdırmaq lazımdır ki, sonradan onların bəzilərinə öyrəndikləri hissəni bütün sinfə çatdırmaq təklif olunacaq. Ekspert qruplarının işi başa çatdıqdan sonra, onlar öz əvvəlki qruplarına qayıdıb materialın məzmununu həmkarlarına izah edirlər. Şagirdlər bilməlidirlər ki, yekunda bütün qrup üzvlərinin materialın məzmununu tam mənimsəmələri zəruridir.

Bu metoddan istifadə zamanı müəllim əvvəlcədən müəllim mövzunu 4 hissəyə (hissəyə ayırmaq qrupların sayından asılıdır) ayırır. Məsələn, mövzu: “Türkiyə”. Bu zaman onun coğrafi mövqeyi və təbii şəraiti- birinci, relyefi- ikinci, iqlimi və daxii suları- üçüncü, əhalisi və nəqliyyatı- dördüncü ekspert qrupuna tapşırılır. Hər ekspert qrupu ona düşən hissəni öyrənir, müzakirə edir, sonra əvvəlki qruplara qayıdır, orada

öyrəndikləri hissəni qrup üzvlərinə izah edirlər. Beləliklə, mövzunun hər bir hissəsi haqqında qrupun hər bir üzvü bilik alır və o barədə qrup üzvlərinə məlumat verir.

İlkin qrup üzvləri qeydlər etməli, meydana çıxan sualları yazmalı, sonra bu suallar hər bir hissə üçün məsul olan ekspertlərə ünvanlanmalıdır.

Müəllim informasiyanın dəqiq verildiyinə və qarşıya çıxan sualların düzgün cavablandırıldığına əmin olmalı və nəzarət etməlidir.

İstiqamətləndirilmiş mühazirə–Dərsin əvvəlində müəllim mövzunu elan edir. Məsələn, mövzu “Amerikanın kəşfi” adlanır. Sonra müəllim sinfi qruplara ayırır və şagirdlərə təklif edir ki, mövzu üzrə bildiklərini yada salsınlar və siyahı hazırlasınlar. Bunun üçün ağ vərəqdə cədvəl çəkilir, vərəqin bir tərəfində “Avropa Amerikaya nə verir?”, o biri tərəfində “Amerika Avropaya nə verir?” suallarını yazmaq lazımdır. Verilən vaxt ərzində qruplar bu suallarla əlaqədar fikir mübadiləsi edir və öz vərəqlərində qeydiyyat aparırlar.

Avropa Amerikaya nə verir, hansı yeni biliklər əldə ediləcək?	Amerika Avropaya nə verir?
1.	1.
2.	2.

Qruplardakı iş bitdikdən sonra şagirdlərin fikirləri müəllimin rəhbərliyi ilə ümumiləşdirilir, yazı taxtasında qeyd edilir. Daha sonra müəllim hər iki mühazirə ilə əlaqədar 10 dəqiqəlik məlumat verir. Qazanılan informasiyalar yazı

taxtasında qeyd olunmuşlarla müqayisə edilir, təhlil aparılır. Mülahizələr bitdikdən sonra şagirdlərin yeni öyrəndikləri barədə sərbəst yazı (*esse*) yazmaları məsləhətdir. Yəni şagirdlər Avropaya Amerikanın təsiri haqqında öz fikirlərini qısa şəkildə vərəqə qeyd edirlər. Əgər vaxt varsa, sinifdə yazırlar, vaxt yoxdursa, evdə yazıb gətirirlər, müəllim yazıları yığır və onlarla tanış olur. Müəllim mütləq bu esselər haqqında öz fikrini bildirməlidir.

Vəziyyət üzrə praktikum-şagirdlərdə, az da olsa, şəxsi hüququ təcrübənin olmasını nəzərdə tutur. Şagirdlərə mənəvi sahəyə aid problemlərin qoyulduğu və sinifdə ciddi müzakirə tələb edən müxtəlif vəziyyətlər təklif olunur. Vəziyyət üzrə praktikum tənqidi təfəkkür vərdişlərini, təhlil qabiliyyətini inkişaf etdirir, mənəvi dəyərləri, mövqeləri formalaşdırır. Dəyərlərin müəyyənləşdirilməsinə dair vəziyyət üzrə çalışmalar şagirdlərə öz rəylərinə görə cavab verməyi və bunları müdafiə etməyi öyrədir.

Tətbiq etmə qaydası:

1) Müəllim dərisdə müzakirə olunacaq problem və sualları əvvəlcədən fikirləşib tapır. Məsələn, “Dünya elm və mədəniyyətinin inkişafında türk xalqlarının yeri” mövzusu

2) Vəziyyət üzrə praktikum üçün materialları diqqətə seçir.

3) Hər vəziyyətə dair suallar və tapşırıqlar düşünülür. Bunlar 2-dən 5-dək ola bilər.

4) Vəziyyət ayrı-ayrı kağız vərəqlərində, kartoçkalar şəklində yazılır.

5) Sinif ya cütlüklərə, üçlüklərə, ya da 4-5 qrupa bölünür.

6) Şagirdlərə təlimat, tapşırıq və suallar verilir.

7) Qrupların işi sona çatan kimi müzakirə başlanır.

Diskussiya- həm müəllim, həm də şagirdlər üçün universaldır. Bu üsul onların qoyulmuş problemlərə və suallara münasibətini öyrənməyə imkan verir. Şagirdlər verilmiş mövzunu 10-20 dəqiqə ərzində müzakirə edirlər.

Diskussiya şagirdlərin müxtəlif fənlər o cümlədən coğrafiya fənni üzrə mühüm problemlərin müstəqil şəkildə təhlil vərdişləri əldə etməsinə imkan verir, informasiya toplamaq vərdişlərini və fəallığını inkişaf etdirir, bütün şagirdlərə öz nöqtəyi-nəzərini bildirmək və eyni zamanda mübahisədə kiminsə üstünlük qazanmaq imkanlarını məhdudlaşdırır.

Bu üsul həmçinin, müəllimin təsiri olmadan fikir mübadiləsinə kömək edir, dinləmək, növbə ilə danışmaq, tolerantlıq nümayiş etdirmək bacarıqlarını inkişaf etdirir.

Müəllim keçiriləcək diskussiyanın mövzunu əvvəlcədən elan edir. Diskussiyanın gedişində o, yazı taxtasından asılmış vatman kağızı vəraqində yazılmış mövzu və plan haqqında məlumat verir. Məsələn, “Azərbaycanın iqtisadi-coğrafi mövqeyi” mövzusu keçilən zaman İCM-ni təyin edən əsas amillər-dənizə birbaşa çıxışın olması, sıx qonşuluq əlaqələri, sıx nəqliyyat yolları, təbii şərait və ehtiyatlar, tranzit mövqe bərsində çox maraqlı diskussiyalar aparmaq olar. Məlumat verildikdən sonra diskussiyanın başlanması üçün işarə verilir. Müəllim diskussiyanın gedişinə qarışmır, sonda isə yekun vurur.

Başlanğıcda şagirdlərə diskussiyanın aparılmasının əvvəlcədən tərtib edilən əsas qaydalarını xatırlatmaq yaxşı olardı:

1. Danışanı dinləmək
2. Eyni vaxtda yalnız bir adam danışa bilər
3. Çıxış etmək istəyi varsa, əlini qaldırmalıdır
4. Danışanın sözünü kəsməmək

Debatlar- Debatlar şagidləri həyəcanlandıran, ictimai fikri narahat edən, mübahisəli mövzular üzrə planlaşdırılmış xüsusi dialoqdur. Diskussiyadan fərqli olaraq opponenetini deyil, üçüncü tərəfi inandırma prosesidir. Üçüncü tərəfin vəzifəsi hər bir tərəfin mövqeyini dinləyib, öz seçimini etməkdir. Bu seçim yalnız bir şeyə “Bu tərəf məni inandırdı” təsdiqinə əsaslanır. Beləliklə, debatlarda iştirak edən tərəflərin əsas məqsədi dəlil və sübutların köməyi ilə üçüncü tərəfi öz mövqeyinin düzgünlüyünə inandırmaqdır. Bu prosesin yekunları əsasında ona həmçinin qərarların qəbulu kimi baxmaq olar. Debatların aparılmasının 2 forması mövcuddur: şifahi və yazılı.

- Yazılı debatlar-tərəflər arasında yazılı dialoq formasıdır.
- Debatlar cütlüklər, ya da üç-dörd nəfərlik qruplar şəklində aparıla bilər.
- Debatlar A-4 (albom) və A-1 (vatman) vərəqlərində xüsusi forma üzrə keçirilir.
- Debatlar zamanı şagirdlər yalnız öz dəlillərini təqdim etmir, həm də digər tərəfin dəlillərinə cavab verirlər.
- Debatlar şagirdlərin müzakirə olunan məsələ ilə bağlı fikirlərini dərinləşdirir, onları diskussiya mədəniyyətinə alışdırır.

Tətbiq etmə qaydası:

1. Müəllim şagirdlərə debatların necə keçirildiyini izah edir: bir qrup mövzusunun təsdiq edir və öz mövqeyini sübuta yetirir, digəri isə həmin mövzunu təkzib edir və öz sübutlarını təqdim edir.

2. Şagirdlər debatın keçiriləcəyi mövzu ilə irəlicədən tanış olurlar.

3. Sınıf ya cütlüklərə, ya da cüt sayılı qruplara, məsələn, hərəsində 3 şagird olmaqla 8, yaxud 10 qrupa bölünür.

4. Müəllim şagirdlərə sınıf otağının hər iki tərəfi boyu düzölmüş stullara əyləşməyi təklif edir və püşkatma yolu ilə hər qrupun üzvlərinin hansı nöqtəyi-nəzəri müdafiə edəcəklərini müəyyənləşdirir.

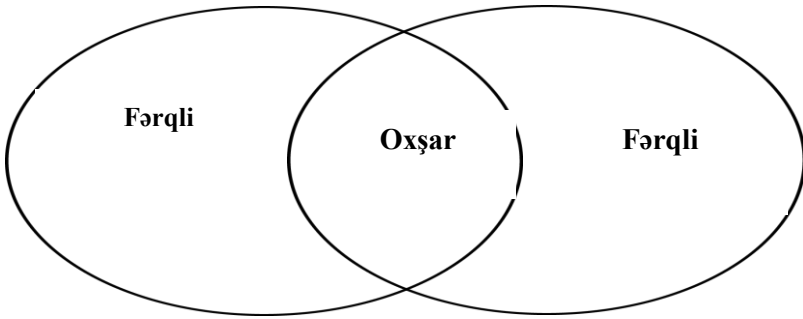
5. Sınıf otağının hər iki tərəfində əyləşmiş qruplar iki-iki yazılı dialoqa başlayırlar. Birinci qrupdan olan şagirdlərə öz dəlilinin formalaşdırılması üçün 5 dəqiqə vaxt verilir. Həmin dəlil kağız vərəqinə yazılır.

6. Sonra vərəqlər opponentlərə ötürülür və onlara öz tərəf müqabillərinin dəlillərinə cavablarını formalaşdırmağa və yazmağa, eləcə də öz əks-dəlillərini şərh etməyə 8 dəqiqə vaxt ayrılır.

7. Bu cür mübadilə prosesi 2-3 dəfə təkrarlanır, özü də bu zaman hər şagird mütləq tərəf-müqabilinin dəlilinə cavab verməli və öz dəlilini də buraya əlavə etməlidir. Adətən 3-4 raund kifayət edir. Sonuncu raundda şagirdlərə nəticəni yazmaq imkanı verilir. Bundan sonra işlər yığılır (əgər A-4 formatlı kağızda yerinə yetirilmişsə), yaxud bunların təqdimatı keçirilir (əgər iş A-1 formatlı kağızda icra edilmişsə). Əgər qruplarda icra olunmuş işlərin təqdimatı keçirilirsə, dəlillər və əks -dəlillər iki şagird tərəfindən oxunur. Çox vacibdir ki, oxu zamanı müəllim şagirdlərin yalnız öz cavablarını oxumasına, mübahisəyə girişməməsinə, bir-birinin dəlillərini “saf-çürük” etməsinə göz yetirsin, çünki bunlar yazılı debatlardır və şagirdlər öz fikirlərini yazılı formada bildirirlər. Əgər işlər A-4 formatında cütlükdə yerinə yetirilibsə, onda həmin işlər toplanır və müəllim tərəfindən qiymətləndirilir.

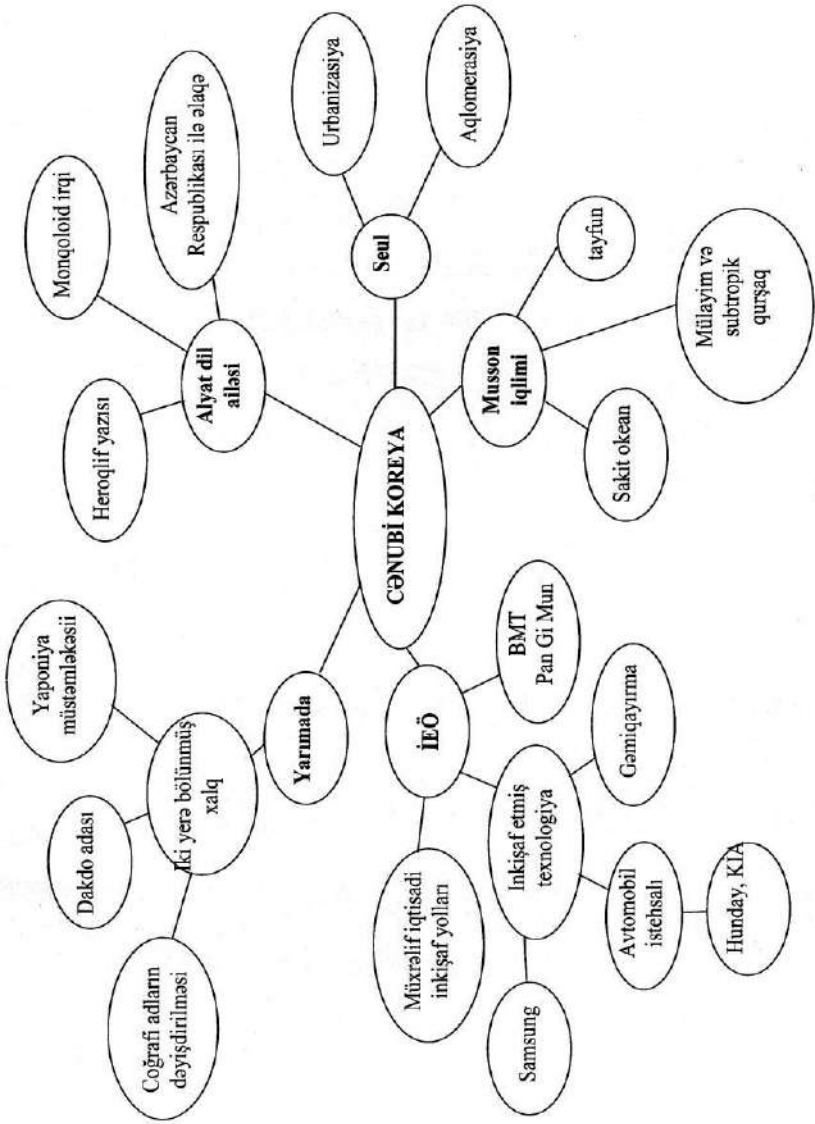
8. Yekunlaşdırmanın ən yaxşı forması hər iki tərəfə ünvanlanmış aşağıdakı sual ola bilər: “Rəqibin ən yaxşı dəlilləri hansılar idi?”

Venn diaqramı-hadisələrin oxşar və fərqli cəhətlərini müqayisəedici sualların köməyi ilə kəşifən iki çevrənin ayırdığı sahələrdə qeydlər aparmaqla qurulur. Tutaq ki, şagirdlər coğrafiya dərində iki ölkəni müqayisə edirlər. (Hər bir fənnə aid müqayisə olunan məsələ, obyekt ola bilər). Venn diaqramı vasitəsi ilə oxşar və fərqli cəhətləri vermək olar. Sınıf qruplara bölünür, mövzuya aid mətn paylanır. Müəllim qruplara tapşırır ki, mətnlə tanış olsunlar və onlara verilən ağı kağızlar üzərində Venn diaqramı qursunlar. Bu zaman müəllim diaqramı lövhədə qurur. Diaqramın kənar hissələrində (çevrələrin) fərqli cəhətlər, üst-üstə düşən hissədə isə oxşar cəhətlər yazılır. Qruplarda iş bitdikdən sonra hər qrup öz işini təqdim edir. Dərsin sonunda müəllim fikirləri ümumiləşdirərək lövhədə qurulmuş Venn diaqramında qeydlər edir və son nəticəni söyləyir. Bu diaqramdan bütün fənlərin tədrisi zamanı istifadə etmək əlverişlidir.

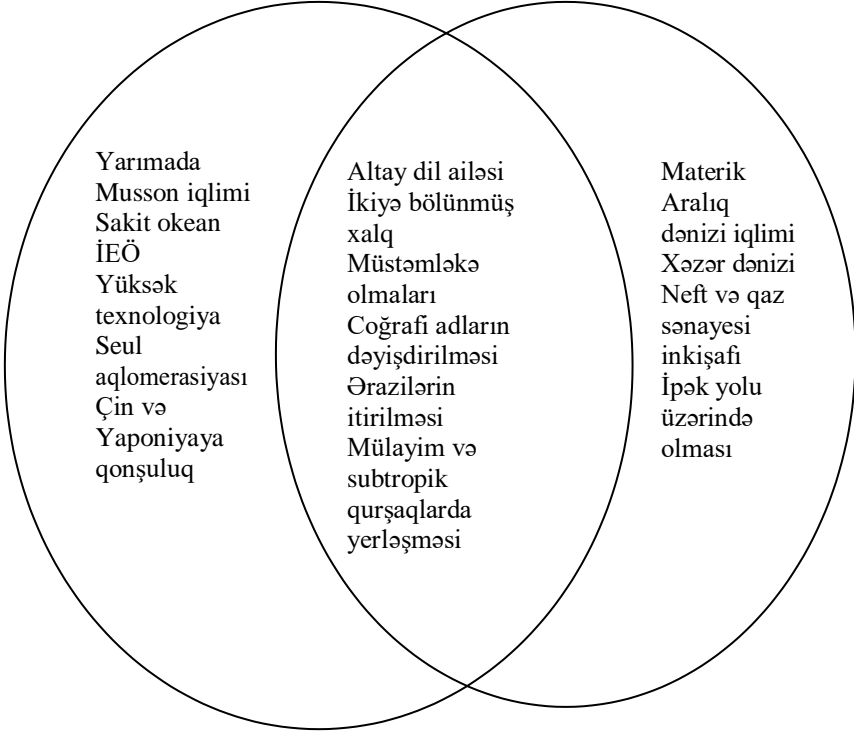
Venn diaqramından həm öyrədici, inkişafetdirici, həm də ümumiləşdirici dərində istifadə etmək olar.

Müqayisə olunacaq obyektin, məsələnin sayından asılı olaraq çevrələrin sayını artırmaq olar. Məsələn,

Cənubi Koreya

Azərbaycan

Klaster (şaxələndirmə)- hər hansı bir mövzu və ya fikrin mümkün qədər açılmasına, şagirdlərin bu ətrafda geniş, sərbəst düşünməsinə şərait yaradan metoddur. Şaxələndirmə strategiyasından həm düşünməyə yönəltmə, həm də düşünmə mərhələsində istifadə etmək olar. Dərsin əvvəlində, mövzu ətraflı öyrənilməmişdən qabaq şagirdlərin fikrini cəmləşdirmək və əvvəlki biliklərini yada salmaq üçün istifadə oluna bilər. Bu metodun tətbiqi zamanı fikirdən fikir, mövzudan mövzu doğur,

yeni assosiasiyaların yaranması imkanı genişlənilir. cütlərlə, həm də qruplarla Onun tətbiqi çox sadə və yadda qalandır.

Anlayışın çıxarılması

Bu üsul oyun- tapmaca formasında keçirilir və şagirdlərdə yüksək fəallıq yaradır. Müəllim lövhədə dairəvi kart asır, onun arxasında şagirdlərdən tələb olunan anlayışı yazır. Kartın yazı olmayan tərəfini şagirdlərə göstərir və gizlədilmiş anlayışların xüsusiyyətlərinə aid 2 və ya 3 yönəldici söz sadalayır və ya yazır. Şagirdlər həmin xüsusiyyətlərə uyğun olaraq gizlədilmiş anlayışı tapırlar.

Əgər şagirdlər anlayışı tapmaqda çətinlik çəksələr, müəllim əlavə olaraq yeni xüsusiyyətlər sadalayır.

Şagirdlər öz fərziyyələrini dedikdən sonra müəllim bu tapmacanın tapilib-tapılmamsını hamıya çatdırır və kartoçkalarda yazılan sözləri açıqlayır.

Müzakirə

Müzakirə mövzu ətrafında ideya, məlumat, təəssürat, təhlil və təkliflərin qarşılıqlı mübadiləsidir. Onun əsas vəzifəsi problemi təhlil edərək həlli yolunu tapmaq, düzgün qərar qəbul etmək üçün imkan yaratmaqdır.

Müzakirə dinləmək, təqdim etmək, sual vermək mədəniyyətini formalaşdırır, şagirdlərin məntiqi və tənqidi təfəkkürünü, şifahi nitqini inkişaf etdirir.

Müzakirə apararkən əvvəlcədən şagirdlərə müzakirə qaydaları xatırladılır. Mövzu aydın şəkildə ifadə olunur. Müzakirə prosesini inkişaf etdirən suallar vermək və şagirdlərin cavablarını nəzərdən keçirməklə müəllim müzakirəni tənzimləyir. Bu zaman cavabı “Bəli” və ya “xeyr” olan qapalı suallar vermək məqsədəuyğun hesab edilmir.

Müzakirədə mövzuya aid “Nə baş verdi? Nə üçün baş verdi? Bu başqa cür ola bilərdimi və necə? Siz bu vəziyyətdə nə edərdiniz? Sizin fikrinizcə, həmin obraz nə hiss etdi? Siz bu

şəraitdə nə hiss edərdiniz? Bu, düz idimi? Nə üçün?” kimi suallardan istifadə olunur.

Bibö cədvəli.

1. Şagirdləri cüt-cüt bölərək mövzu barəsində əvvəlki biliklərinə dair siyahı tərtib etmək.

2. Şagirdlər siyahı üzərində işləyərkən müəllim lövhədə 3 sütundan ibarət cədvəl qurur və aşağıdakı bölmələri qeyd edir: “Bilirik”, “İstəyirik bilək”, “Öyrəndiklərimiz”

Bilirik	İstəyirik bilək	Öyrəndiklərimiz

3. Cütlərdən yazdığı məlumatı təqdim etməyi xahiş edir və sol sütunda bütün qrupun razılaşdığı məlumat qeyd edilir.

4. Həmin metodlardan istifadə edərək şagirdlər suallar siyahısı üzərində birgə işləməlidir.

Şagirdlər bu mövzu ilə yarana biləcək suallar siyahısı müəyyənləşdirir. Müəllim onların suallarını ikinci sütunda qeyd edir. Bu suallar şagirdlərin mövzu ilə bağlı nə bilmək istədiklərini göstərir.

5. Şagirdlər mətni oxuyur.

a) Şagirdlər mətni fərdi şəkildə və ya öz cütü ilə birgə oxuyurlar, və ya müəllim mətni oxuyur və şagirdlər onu izləyir.

b) Mətni oxuduqdan sonra müəllim ikinci sütundakı suallara qaydır; əgər mətnə sualların cavabları verilibsə, onları üçüncü sütunda qeyd edin.

6. Şagirdlər verdikləri sualları təhlil edərək mövzu ilə bağlı artıq malik olduqları bilikləri yeni əldə etdikləri biliklərlə müqayisə edirlər.

a) Şagirdlər oxumamışdan əvvəl malik olduqları bilikləri (birinci sütunda qeyd edilmiş məlumatı) yeni öyrəndikləri biliklərlə (öyrənilmişlər sütunundakı məlumatla) müqayisə edirlər. Şagirdlər həmçinin cavab verilməli sualları müəyyənləşdirilər. Onlara cavab vermək üçün tələb olunan məlumatı hara yerləşdirəcəyinizi şagirdlərlə müzakirə edilməlidir. Onların suallarından bəzilərinin cavabları olmaya bilər və ya yeni suallar yarada bilər. Bu halda şagirdlərin sualları şəxsi tədqiqat üçün başlanğıc nöqtəsi ola bilər.

b) Müəllim üçüncü sütundakı məlumatları müxtəlif kateqoriyalara qruplaşdırma bilər.

Şərtlər:

- Şagirdlərə BİBÖ- nün mahiyyəti və məzmunu haqqında məlumat verilməsi;
- Hansı mövzular üzrə əlaqə yaranmasının müəyyənləşdirilməsi;
- BİBÖ cədvəlinin kağız və lövhə üzərində təsviri.

Söz assosiasiyaları

Məqsəd:

- Mövzunu öyrənməyə başlayarkən şagirdlərin bu mövzu haqqında nə bildiklərini aydınlaşdırmaq.
- Dərsin (ya da mövzunun) sonunda şagirdlərin yeni öyrəndiklərini aşkara çıxarmaq.

Bu üsul həm şifahi, həm də yazılı formada tətbiq edilə bilər.

1. Öyrənilən mövzu ilə bağlı başlıca sözü (və ya söz birləşmələri) lövhədə yazın.

2. Şagirdlərə tapşırıq ki, bu sözü gördükdə və ya eşitdikdə ağllarına gələn digər sözləri də dərhal yazıya alsınlar. Bunun üçün ən çoxu 1-2 dəqiqə vaxt verilir.

3. Dərsin məqsədi ilə daha çox bağlı olan sözləri yaxud fikirləri seçin.

4. Bu sözləri əlaqələndirmək və ümumiləşdirməklə bunlardan anlayış, fikir və ya ideya formalaşdırın.

5. Bu anlayış və ideyanı yeni dərsin əsas məqsədləri ilə əlaqələndirin.

6. Bu əlaqə əsasında yeni materialın öyrənilməsinə (eyni zamanda motivasiyanın yaradılmasına) keçin.

7. Dərsin və ya mövzunun öyrənilməsinin sonuna yaxın hər bir şagirdin mövzu ilə əlaqədar düşündüyünü və ya hiss etdiyini cəmi bir sözlə ifadə etməyi xahiş edin. Tapşırın ki şagirdlər bu mövzuya aid sözü misal göstərsinlər.

8. Dərhal sonra bu sözlərin siyahısı tərtib edilməlidir. Bunu etməyi bir və ya iki şagirddən xahiş edin. Şagirdlər o sözləri yerlərində də kağızlarda yazabilirlər.

Şagirdlər verilən mövzu ilə bağlı müəyyən biliklərə malik olmalıdırlar.

Qərarlar ağacı- mürəkkəb və birmənalı olmayan vəziyyətlərdə qərar qəbulunu asanlaşdırır. O həmçinin bu qərarların qəbul edilməsi zamanı rəhbər tutulmuş motivlərin təhlili üçün də lazım ola bilər.

”Qərarlar ağacı” mübahisəli qərar və nöqtəyi-nəzərlərin şagirdlərə daha yaxşı aydınlaşdırılmasına kömək edir; şagirdlərin biliklərin cəlbedici formada ümumiləşdirilməsinə və qiymətləndirilməsinə imkan yaradır. Bu üsuldən istifadə etməklə şagirdlər mümkün olan qərarların bütün variantlarını, eləcə də bunların hər biri ilə bağlı müsbət və mənfi cəhətləri müfəssəl təhlil edirlər. *İşin gedışı:*

Bu texnikanı aşağıdakı qaydada həyata keçərmək olar:

1. Çalışmadan öncə müəllim müzakirə problemini izah edir və onun həlli yollarının bir neçə variantını şagirdlərlə müəyyənləşdirir. Təklif olunan variantların hamısı eyni

dərəcədə real və bərabər əhəmiyyətli olmalıdır ki, onların arasında “ lider” variantı olmasın.

2. Müəllim şagirdləri 4-6 nəfərdən ibarət qruplara bölür. Hər qrupa iş vərəqləri və markerlər verilir. Müəllim tapşırığın yerinə yetirilmə müddətini müəyyən edir. 10-20 dəqiqə.

3. Məşğələ zamanı qruplar iş vərəqlərində aşağıdakı sxem üzrə tərtib edilmiş cədvəli doldururlar.

Problem		
1-ci variant	2-ci variant	3-cü variant
+	+	+
-	-	-
Qərar:		

4. Şagirdlər qruplarda çalışaraq, cədvəlləri doldurur, problemin həlli yollarının hər variantın üstünlüklərini və qüsurlarını təhlil edir, müvafiq xanaları doldurur və problemin həlli üsulu haqqında qərar qəbul edirlər. Seçilmiş variant qərar cədvəlinin aşağı hissəsində yazılır.

5. Çalışma yerinə yetirdikdən sonra qrupların nümayəndələri öz işlərinin nəticələri haqqında növbə ilə danışırlar. Təqdimat zamanı qərar yazılan hissəsi örtülür, qrupların nümayəndələri xanalarda olan yazıları oxuyur, amma qərarı bildirmir.

6. Müəllim başqa qruplardan xahiş edir ki, qrupun qeyd etdiyi müsbət və mənfi cəhətləri nəzərə alaraq onun hansı variantı seçdiyini tapsınlar. Şagirdlər öz fikirlərini söylədikdən sonra cədvəldə “qərar” xanası açılır.

7. Bütün qruplar öz işlərini təqdim etdikdən sonra, müəllim əldə olunmuş nəticələri müqayisə edir, bu və ya digər hallarda qrupların nə üçün eyni, yaxud fərqli qərar qəbul etdiyini və hansı daha əsaslı olduğunu müzakirə edir, şagirdlərin suallarına cavab verir.

Semantik əlamətlərin təhlili – şagirdlər üçün tanış olmayan mövzunun tədrisi zamanı daha əhəmiyyətlidir. Bu metoddan şagirdlərdə əsas biliklərin formalaşdırılması və inkişafı üçün istifadə etmək olar. Metodun tətbiqi zamanı keçilmiş mövzu ilə yeni mövzu müqayisə edilir. Bunun üçün müəllim yazı lövhəsində sxem çəkir. Sxemin sol tərəfində yuxarıdan aşağıya üç müqayisə olunacaq obyektin adı yazılır. Kağızın yuxarı hissəsində, soldan sağa müqayisə olunan xüsusiyyətlər yazılır. Şagirdlər də bunu özləri üçün qeyd edirlər, uşaqlar iki və ya üç tanış obyektə müqayisə edərək, semantik əlamətlərin altında hər bir obyektə müvafiq işarə və qeydlər qoyurlar (“Hə” üçün +, “yox” üçün -, tam əmin olmadıqları üçün ? işarəsi qoyurlar). Məsələn, aşağıdakı cədvəldə göstərildiyi kimi:

Ölkələr	Harada yerləşir			Sərvətləri			Konsor- suma qoşulması barədə
	Avropa	Asiya	Afrika	neft	qızıl	kömür	
1. Azərbaycan	-	+	-	+	+	-	+
2. Türkiyə	+	+	-	-	?	?	+
3. Norveç	+	-	-	+	?	?	+

Bundan sonra şagirdlər mütaliə yolu ilə mətni öyrənməyə başlayırlar və müzakirə edirlər. Mətnlə tanış olduqdan sonra lazım gəlsə öz sxemlərində düzəliş aparırlar. Sonda müəllim özünün hazırladığı sxem üzərində şagirdlərin köməyi ilə düzəliş edir və ya cavabları təsdiq edir.

Fəal təlimin üsullarından biri layihə fəaliyyətidir. Layihələr şagirdlərin müxtəlif problemləri müstəqil şəkildə tədqiq etməsidir. Bunlar qrup halında və fərdi ola bilər. Tədqiqatların nəticələri sinif və ya məktəb çərçivəsində təqdim olunur (təqdimatlar). Müəllim təqdimatın növünü və onun keçiriləcəyi şəraiti şagirdlərlə birlikdə müəyyənləşdirə bilər. Təqdimat zamanı hər bir şagird layihənin eyni əhəmiyyətə malik olan hissəsini təqdim etməlidir.

Təqdimatın hər bir növünün öz qaydaları və ənənələri vardır. Məsələn, şifahi təqdimatın qiymətləndirilməsi zamanı intonasiyadan, testlərdən, foto və video materiallardan və s. yerli-yerində istifadə edilməsi kimi amillər nəzərə alınır. Təqdimatın qiymətləndirilməsi üçün meyarların işlənilib hazırlanması zamanı biliklər (faktları, problemləri, anlayışları, ideyaları bilmək), əqli vərdişlər (məlumatların təhlili, qiymətləndirilməsi, sintezi, yəni məntiqi təfəkkür qabiliyyəti) və kommunikativ vərdişlər (informasiyanı aydın təqdim etmək bacarığı) kimi göstəriciləri nəzərə almaq vacibdir. Aşağıda şifahi təqdimatın dörd səviyyəsi üçün qiymətləndirmənin bəzi meyarları təklif olunur. Müəllimlərin arzusuna uyğun olaraq onlar dəyişdirilə və ya tamamlana bilər.

Bölmə üzrə nəticə və təkliflər

- Coğrafiya dərsinin keyfiyyəti müəllimin seçdiyi metoddan daha çox asılıdır desək yanılımarıq. Metod müəllimin ən böyük silahıdır.

- Məktəb müəllimlərinin əksəiyyəti ənənəvi təlim metodlarına daha çox üstünlük verirlər.

- İnteraktiv (fəal) təlim metodları müasir dövrün tələbi kimi ortaya çıxmış və onların öyrənilməsinə ehtiyac var. Bu metodlar da əhkam deyil, daim təkmilləşdirilməlidir.

- Bilik mənbələrinə görə təlim metodları onların obyekt kimi tədris materialları ilə əlaqəsini əks etdirir, şagirdlərin fəaliyyətlərinin daxili tərəflərini açıb göstərmir.

- Pedaqoji texnologiyalar termini təlim metodlarını əvəz etmir, əksinə onlarla yanaşı işlədilir və həmin tədris metodikasının bir hissəsini təşkil edir.

Bölmə üzrə sual və tapşırıqlar

1. Texnologiyanın təlim metodlarından fərqli nədir? 2. Təlim metodlarının daxili və xarici tərəfləri özünü nədə göstərir? 3. Bilik mənbələrinə və idrak qabiliyyətinə görə təsnif edilən metodların hansı coğrafiyanın tədrisi xüsusiyyətlərinə daha yaxındır? 4. Problemlə təlimin əsas anlayışları hansılardır? 5. Problem situasiyası yaradılan bir dərsin fraqmentini hazırlayın. 6. Nə üçün oyun təlim texnologiyası hesab olunur? 7. Coğrafiya elminin tədqiqat metodları coğrafiyanın təlimi metodları və priyomlarında öz əksini tapmışdır mı?

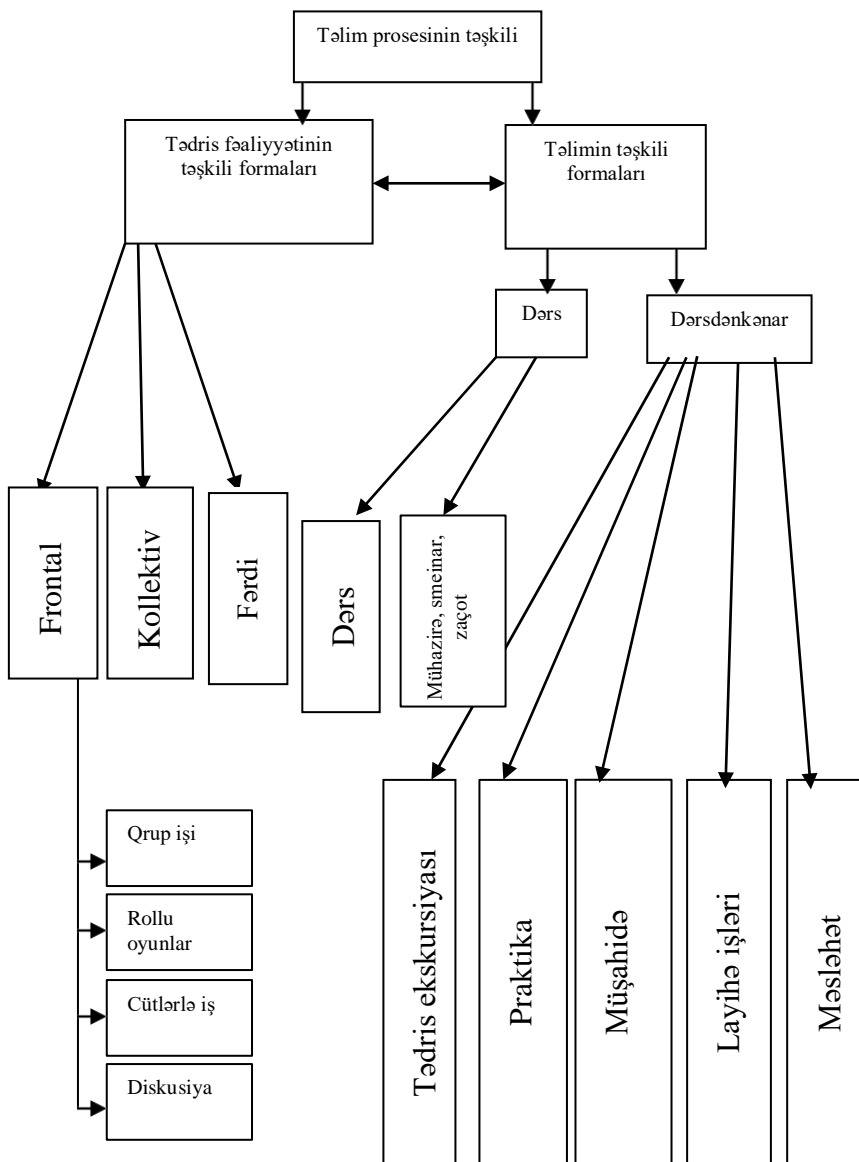
BÖLMƏ 9

TƏLİMİN TƏŞKİLİ FORMALARI

- *Dərsdə başlıca məsələ müəllim tərəfindən şagirdlərə yeni biliklər verilməsidir. Siz bu fikirlə razısınızmi? Ya təsdiq, ya da inkar edin.*
- *Dərs – günəşdir. Günəşin ətrafında planelər fırlandığı kimi digər tədris məsələləri də dərsin ətrafında tamamlanırlar. Doğrudurmu?*
 - *Ənənəvi dərs fəal dərs kimi səmərəli ola bilərmi?*

Məktəb coğrafiyasının məzmunu, məqsədi, vasitələri, təlim metod və priyomları, məktəblilərin yaş xüsusiyyətləri onun təşkili formalarının da təkmilləşdirilməsini tələb edir. Təlimin təşkilat formaları müəllim və şagirdlərin razılaşdırılması fəaliyyətlərinin xarici təzahürüdür. Təlimin təşkilati formalarının daha xarakterik formalarını xüsusi sxemdə işləmək olar (sxem 23).

Sxemə əsasən görmək olar ki, şagirdlərin say cəhətdən iştirakına, tədris fəaliyyətinə görə frontal, fərdi və kollektiv təşkilatı formaları ayrılır. Təlimin təşkilat formasına görə isə dərslər dərsdankənar formalar ayrılır.

Sxem 23

9.1. Coğrafiya dərsi

Təlim prosesinin təkmilləşdirilməsində əsas diqqətin dərslərin təşkili və onun yeni formalarının axtarışı heç də təsadüfi deyil. Çünki, tədris prosesinin bütün incəlikləri, qırışıya qoyulmuş məqsəd və vəzifələrin həyata keçirilməsi məhz dərslərin müasir tələblərə müvafiq şəkildə aparılmasından daha çox asılıdır. Məhz ona görə də dərslərin əsas əlaməti şagirdlərin tədris fəaliyyətlərinin təşkili, onların bilikləri müstəqil əldə edə bilmələri, müstəqil işləmək vərdişlərinə yiyələnmələrinin həyata keçirilməsinə nail olmaqdır.

Dərs hər bir müəllimin demək olar ki, yardıcılıq əsəridir. Müəllimdərsin yardıcısıdır, müəllifidir. Dərs pedaqoji əsər kimi onun müəllifinin şəxsi keyfiyyətlərindən, ustalığı və istedadından çox asılıdır.

Müasir dərs və onun əsas əlamətləri. Dərslərin əsas ana xəttini şəxsiyyətin inkişaf prosesi, müəllim və şagirdlərin fəaliyyətlərinin vəhdəti təşkil edir. Ənənəvi dərslərin fərqləndirici xüsusiyyəti ondan ibarətdir ki, tədris əsasən aparıcı siması müəllimdir və şagirdlər yalnız onun tələblərini və göstərişlərini icra edirlər. Müasir dərs isə digər metodikanı əldə rəhbər tutur və müəllim tərəfindən şagirdlərin müstəqil idrak fəaliyyətlərinin təşkilinə əsaslanır.

Məhz bu xüsusiyyətlərinə görə, təlimin forma və metodlarının yeniləşməsinin vacibliyinə görə didaktikada və metodikada “müasir dərs”, yaxud “fəal dərs” termini işlədilir və ənənəvi dərslərin sistemində qarşı sürülür.

Müasir dərslərin ən mühüm əlaməti **onun məqsədinin** qoyuluşundan ibarətdir. Dərslərin məqsədi təlimin məzmununun bütün komponentlərinin istifadə edilməklə şagird şəxsiyyətinin formalaşdırılmasına yönəldilmişdir.

İkinci əlamət isə dərstdə müəllimin **rolunun və funksiyasının** dəyişməsindən ibarətdir. Əvvəllər müəllim tədris materiallarını ötürən, onun mənimsənilməsinə şərait yaradan şəxs idisə, hazırda müəllim şagirdlərin məsləhətçisi və köməkçisidir, tədris fəaliyyətinin təşkilatçısıdır.

Təlim prosesinin məntiqi quruluşunun və vaxt bölgüsünün ənənəvi dərslərdən fərqlənməsi müasir dərsin digər əlamətidir. Dərsin ayrı-ayrı mərhələləri bir-birinə qarışır, ən məhsuldar mərhələ dərsin əvvəlində yeni materialların öyrənilməsinə verilir.

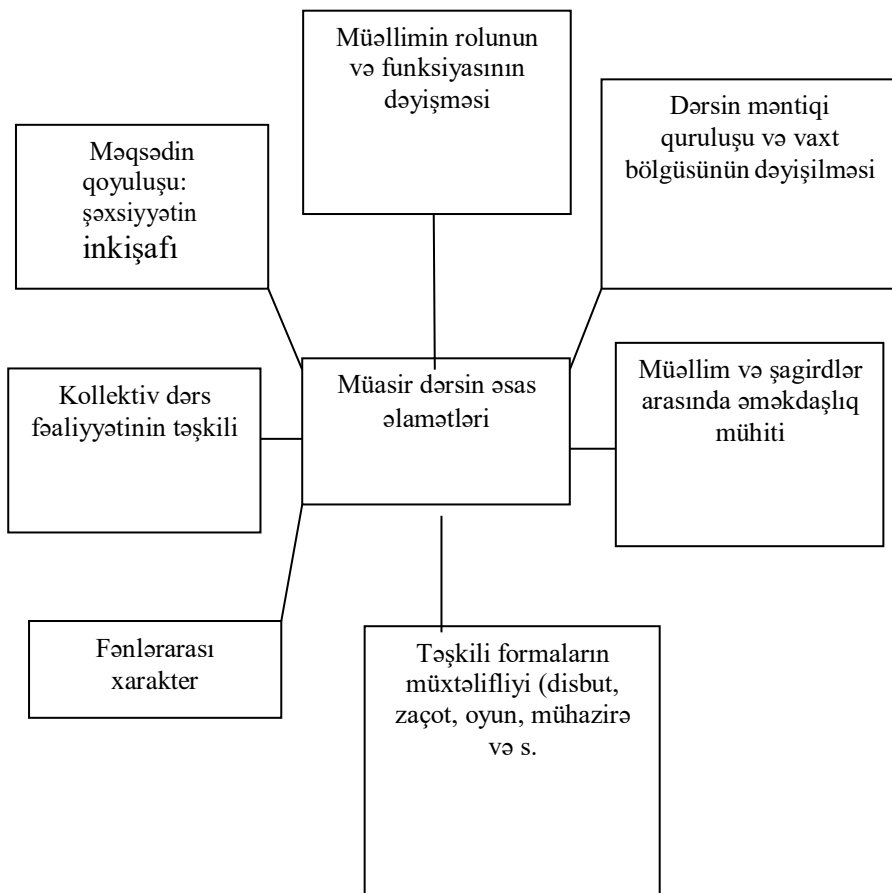
Müasir dərs üçün digər xarakterik əlaməti **müəllim və şagirdlər arasında əməkdaşlığın** olmasıdır. Ənənəvi dərstdə bu avtoritar yanaşma münasibətindədir.

Digər əlamət hər bir şagirdin fədi xüsusiyyətləri nəzərə alınmaqla onların **kollektiv tədris fəaliyyətinə** yönəldilməsidir.

Müasir dərs **fənlərarası xarakter** daşıyır və onun məzmununa digər fənlər üzrə biliklər inteqrasiya olunub. Artıq dərs cədvəl çərçivəsindən çıxır, onu kitabxanada, muzeydə, təbiətə ekskursiyada, məhəldə və s. aparmaq olar.

Dərslərin **təşkili formalarının** müxtəlifliyi də müasir dərsin əsas əlamətlərindən biridir.

Yuxarıda qeyd edilən əlamətləri sxematik şəkildə də göstərmək olar (sxem 24):

Sxem 24

Müqayisə edilən əlamət	Ənənəvi dərslər	Müasir dərslər
Məqsəd və məzmunu	Bilik və bacarıqların formalaşdırılması	Şagird şəxsiyyətinin inkişafı, bilik və bacarıqları tətbiq etməkdə yaradıcı fəaliyyət təcrübəsinin formalaşdırılması
Müəllimin fəaliyyəti	Şagirdlərin məlumatlandırılması, müəllim və şagirdlərin funksiyalarının dəqiq ayrılması	Şagirdlərin müstəqil tədris-dərketmə qabiliyyətlərinin təşkili. Müəllimin bəzi funksiyaları şagirdə verilir (mövzunun planlaşdırılması və məntiqi, nəticələrə nəzarət, özünü yoxlama və s.).
Təlim vasitələri	Ənənəvi: xəritə, dərslik, əyani vəsaitlər	Fənn üzrə tədris metodik kompleksi, yeni təlim vasitələri: multimedia dərslikləri, elektron xəritə, telekommunikasiya vasitələri, interaktiv lövhə, kosmik şəkillər və s.
Üstün metodları	İzahlı illüstrativ və reproduktiv	Qismən axtarış, izahlı illüstrativ, reproduktiv və tədqiqat metodlarının birləşməsi

Coğrafiyanın tədrisi metodikası

Şagirdlərin tədris fəaliyyətlərinin təşkili formaları	Frontal, onun fərdi forma ilə vəhdəti	Kollektiv formaların tətbiqi: qruplarla iş, cütlərlə iş
Ünsiyyət üsulu: müəllim və şagirdlərin qarşılıqlı əlaqəsinin xarakteri	Avtoritar	Demokratik
Dərsin xüsusiyyətləri və tipləri	Dərsin mərhələləri arasında dəqiq sərhəddin olması. Dərs qapalı sistemdir və cədvəllə məhdudlaşırılır. Didaktik məqsədinə görə dərslərin təsnifatı kombine edilmiş (mürəkkəb) və problemsiz dərslərin üstünlüyü	Dərsin mərhələləri arasında dəqiq sərhəd yoxdur. Öyrədici hissə dərsin əvvəlinə gətirilir. Tədris fəaliyyətinin təşkili formalarına görə dərslərin təsnifatı. Dərs tiplərinin müxtəlifliyi: fənlərə-rası, problemlı, müahzirə - seminar dərs sistemi, qeyri-ənənəvi dərs formaları (diskusiya, rollu oyunlar və s.). dərs təlimin digər formaları ilə sıx əlaqədədir.
Dərsdə şagirdlərin qarşılıqlı əlaqələrinin xarakteri	Şagirdlər arasında təmas, əlaqə yoxdur	Şagirdlər kollektiv iş çərçivəsində bir-biri ilə təmasda olurlar.

Dərsin tipləri. Sınıf-dərs sisteminin bərqərar olduğu vaxtdan didaktikada dərsin müxtəlif prinsiplərə görə təsnifatı aparılmış, yeni formaları yaranmışdır. Odur ki, əvvəlcə ənənəvi dərsin müxtəlif tipləri ilə tanış olmaq lazımdır. Bu dərs tipləri hələ də aktualdır və onların təkmilləşdirilməsi aparıla bilər.

Müxtəlif dərs tiplərini izah etməzdən əvvəl onlarda ayrı-ayrı elementlərin necə əks olunduğunu cədvəldən öyrənmə bilirik (cədvəl 5).

Müxtəlif dərs tiplərinin quruluşu

Cədvəl 5

Dərs tipləri	Dərsin elementləri				
	Təşkilatı	Biliklərin yoxlanılması	Yeni biliklərin öyrənilməsi	Möhkəmlən dirmə və ümumiləşdirmə	Eve tapşırıq
Giriş	+		+	+	+
Yeni matrialların öyrənilməsi	+		+	+	+
Kombinə edilmiş (mürəkkəb)	+	+	+	+	+
Biliklərin yoxlanılması	+	+		+	+
Bacarıqların formalaşdırılması	+		+	+	+
Öyrənilənlərin təkrarı	+	+		+	+
Biliklərin ümumiləşdirməsi	+			+	+

Kombinə edilmiş (mürəkkəb) dərs tipi daha çox istifadə edilir. Belə dərs tipində dərsin bütün mərhələlərinə müraciət olunur. Adətən yeni material köhnə mövzu ilə əlaqəli olanda, böyük mövzuların tədrisində tətbiq olunur.

Klassik olaraq bu tip dərslər də aşağıdakı mərhələləri ayırırlar: sinfin təşkili, keçən dərsin frontal və fərdi sorğusu, yeni dərslə əlaqə, yeni dərsin izahı, yeni dərsin möhkəmləndirilməsi, qiymətləndirmə və ev tapşırıqları.

Lakin belə dərslər şagirdləri tez yorur, dərslə marağ azalır. Odur ki, dərsin təkmilləşdirilməsində onun elementlərində dəyişikliklər aparılır. Yəni dərslər motivasiyadan başlayır, yeni dərslər öyrənilməsi ilə davam etdirilir. Yoxlama isə yeni materialın öyrənilməsində və ya dərslərin sonuna keçirilir.

Giriş dərsləri dərslərin ilinin başlanğıcında və ya böyük mövzuların əvvəlində keçirmək olur. Dərslərin əsas məqsədi şagirdləri qarşıdakı tədris işinə psixoloji cəhətdən hazırlamaqdan ibarətdir.

Yeni materialın öyrənilməsi dərsləri bütünlükdə yeni və həcmə iri, bir qədər mürəkkəb mövzuların öyrənilməsində istifadə olunur. Belə dərslərdə təkcə müəllim deyil, şagirdlər də fəaldırlar. Onlar tədris problemlərini həll edir, müstəqil işləri yerinə yetirirlər.

Yeni anlayışların formalaşdırıldığı dərslər biliklərin möhkəmləndirilməsi və tətbiqi baş verir. Tədris fəaliyyəti öyrədici, məşq, yekun və yaradıcı xarakterli praktik işlərinin yerinə yetirilməsi ilə aparılır.

Biliklərin yoxlanılması dərsləri iri mövzuların sonunda aparılır. Yuxarı siniflərdə zəif xarakterli daşıyır. Belə dərslər vacib olsa da onlara vaxtın ayrılması daha çox testlərin tətbiqi ilə yekunlaşdırılır.

Öyrənilənlərin təkrarı dərsləri də vaxt məhdudluğuna görə praktikada az tətbiqi olunur. Lakin belə dərslərin metodik imkanlar və əhəmiyyəti böyükdür.

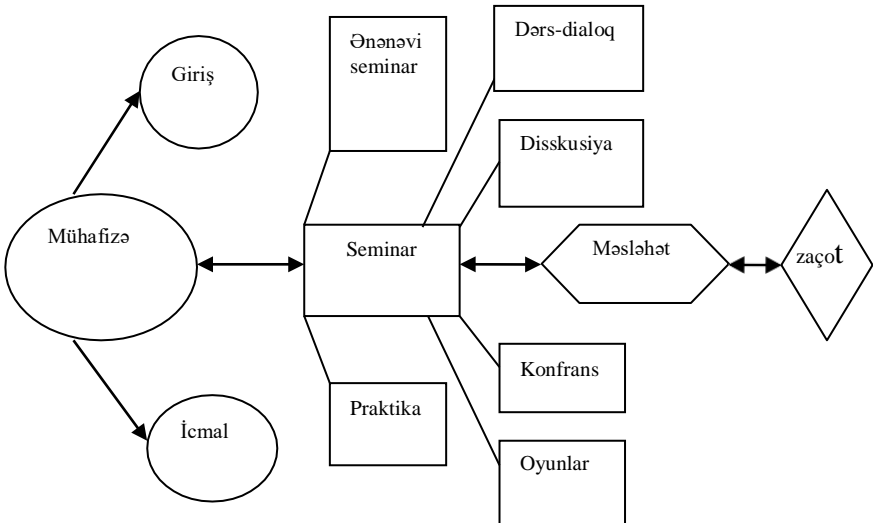
Biliklərin ümumiləşdirilməsi dərsləri təşkil edilməsinə və keçirilməsinə görə daha mürəkkəb olması ilə fərqlənir. Biliklərin sistemləşdirilməsi və ümumiləşdirilməsi əvvəldən

məlum olan faktlara, əlaqələrə, prinsiplərə, qanunauyğunluqlara əsasən aparılır. Şagirdlər bu zaman tədris materiallarını yaxşı mənimsəməklə yanaşı, onlardan istifadə etməyi öyrənir, bilikləri yeni səviyyəyə qaldırırlar, praktik əhəmiyyətini başa düşürlər.

Mühazirə, seminar və zaçot dərsləri sistemi

Son illər bu dərsləri sistemindən istifadə genişlənməkdədir. Daha çox yuxarı siniflərdə tətbiq olunur. Bu şagirdlərdə müstəqillik, yaradıcı yanaşma kimi qabiliyyətlərin inkişafına səbəb olur, onların ali məktəblərə hazırlığına şərait yaradır. Mühazirə, seminar və zaçot dərsləri sisteminin bir sıra növləri ayrılır: mühazirə, dərsləri-praktikum, dərsləri -dialoq, məsləhət, seminar, zaçot.

Mühazirə, seminar və zaçot dərsləri sistemi digər sistemlər kimi bir-biri ilə sıx əlaqədə olan elementlərin birliyi, vəhdətini yaradır. Aşağıdakı sxemdə (sxem ..) mühazirə-seminar-zaçot sisteminin əsas elementlərini göstərməyə çalışmışıq.

Bu sistemin daha yaxşı nəticə verməsi üçün üç əsas şərtin gözlənilməsi vacibdir:

- 1) ilk məsələdən axırıncıya qədər tədris prosesinin dəqiq planlaşdırılması;
- 2) bütün təlim elementlərin bir-biri ilə sıx qarşılıqlı əlaqəsi;
- 3) şagirdlərin vaxtaşırı hesabat verməsi.

Mühazirə digər formaların da (seminar, məsləhət, praktikum, zəçot, dialoq) öyrənilməsi üçün başlanğıc təşkil edir. Mühazirənin seçilməsi nəzəri biliklərin aparıcı rol oynaması ilə əlaqədardır. Mühazirənin dinlənməsi mürəkkəb yaradıcı bir prosesdir. Deməli, mühazirənin mətni başa düşülməli, yadda saxlanılmalı, deyilənləri fikrən və tezliklə təsəvvür etməlidirlər. Ali məktəb mühazirəsindən fərqi motivasiyaya şərait yaradan priyomlardan istifadə edilməsi, vaxtın az olması (35 dəq), daha çox illüstrasiya materiallarından istifadə edilməsindən ibarətdir.

Seminar məşğələsi də yuxarı sinif şagirdlərinə aid formalardan biri hesab olunur. Seminar şagirdlərin müstəqil işlərinin əhatə dairəsini xeyli genişləndirir, onu daha səmərəli və yaradıcı edir. Əgər ənənəvi dərstdə yeni bilik mənbəyi müəllim idisə, seminar məşğələlərində məlumatlar şagirdlərin özlərindən gəlir. Seminara hazırlaşarkən onlar müstəqil şəkildə lazım olan faktları əhatə edir, axtarış fəaliyyətini qeyd edir, onları şagirdlərin diqqətinə çatdırırlar. Seminara hazırlaşarkən, qoyulan məsələ müzakirə edilərkən şagirdlər biliklərə yiyələnir, onlarda dialektik təfəkkür inkişaf edir, əqli əməyin bacarıq və vərdisləri formalaşır.

Seminar məşğələləri aşağıdakı əlamətlərinə görə xarakterizə olunur:

- a) müəyyən ədəbiyyatın şagirdlər tərəfindən dərinlən öyrənilməsi;

- b) seçilmiş mövzu üzrə yazılı və ya şifahi məlumat hazırlanması;
- c) verilən sualların müzakirəsində və kollektiv izlənməsində şagirdlərin iştirakı.

Seminar məşğələlərinin mövzuları seçilərkən bir sıra metodik şərtləri nəzərə almaq lazımdır.

Birincisi, dərslər sistemində seminar məşğələsinin yerini düzgün təyin etmək lazımdır. Seminarlar mövzu öyrənilərkən yeni materiallarla müstəqil tanışlıq məqsədi ilə və ya ondan sonra keçirilə bilər.

İkincisi, şagirdlərə müstəqil öyrənmək üçün təklif olunan coğrafi materialların xarakterini nəzərə almaq lazımdır. Bu zaman ən mühüm təlim-tərbiyə vəzifələri nəzərə alınmalıdır.

Üçüncüsü, seminar məşğələsində iştirak edərək şagirdlərin ən vacib ədəbiyyat və s. mənbələrlə təmin edilməsinə nail olmaq vacibdir.

Dördüncüsü, əvvəlcədən şagirdlərin müxtəlif bilik mənbələri, ədəbiyyat, o cümlədən, dövrü mətbuat materialları ilə müstəqil işləmək bacarıqlarının formalaşdırılmasını həll etmək lazımdır.

Beşincisi, seminarlar digər məşğələ formaları ilə (mühazirə, praktikum, məsləhət, zaçot) əlaqələndirilməlidir.

Altıncı, şagirdlərin çox yüklənməsinin də qarşısı alınmalı, yarım ildə iki-üç seminardan artıq keçirmək olmaz.

Seminar məşğələləri dərs-dialog formasında olduğu kimi dialoqlu nitqin inkişaf etdirilməyə yönəldilib.

Diskusiya suallarının tərtib olunmasından da bir sıra məsələlər asılıdır. Sualların içərisində şagirdləri çıxış etməyi həvəslədirən, yönəldən suallar qoyulmalıdır. Müəllim diskusiyanı “söndürməyi” çalışmamalı, kənarında qalmalı, müzakirəyə qoşulmamalıdır. Yalnız “tutaq ki”, “siz düz

deyirsiniz”, “çox gözəl fikir söyləyirsiniz”, “bəs sonra nə ola bilər?” və s. kimi replikalar ortaya müraciət oluna bilər.

Mühazirə və seminarlarda necə iştirak etmək lazım olduğuna aid göstərişlər işləyib kabinetə asmaq, yaxud dəftərdə, kompüterdə yerləşdirmək yaxşı olardı.

Praktikum dərslər də əhəmiyyətlidir. Ona görə ki, mühazirədə aldıkları bilikləri möhkəmlədirir, müxtəlif bilik mənbələri ilə işləyərək yeni biliklər əldə edirlər. Burada istər xüsusi (xəritələrin, qrafik, statistik materialların təhlili, diaqramların tərtibi) və istərsə də ümumelmi (tutuşdurma, ümumiləşdirmə, əsaslandırma) bacarıqlar formalaşdırılır.

Şagirdlər belə məşğələlərin keçirilməsi haqqında əvvəlcədən məlumat almalı, onun məqsədini başa düşməli, keçirilməsi ardıcılığını, nəzarət və nəticələrin qeydiyyatını bilməlidir. Fərdi, cütlərlə, qrup formasında keçirilə bilər.

Praktikumların məzmununun əsasını empirik biliklər təşkil edir. Faktlar, nomenklatura, coğrafi obyektlərin yerləşməsi, hadisə və proseslər və s. Bu məşğələlərdə sosial-coğrafi bacarıqlar, tematik xəritələrlə işləmək vərdişləri inkişaf etdirilir.

Zaçot dərslərində şagirdlərin bilik və bacarıqlarının yoxlanılması aparılır. Xüsusi ilə şagirdlərin yeni bilikləri müstəqil əldə etmək qabiliyyətlərinin qiymətləndirilməsinə diqqət yetirilir.

Nəzarətin özü də çox müxtəlif funksiyaları – öyrədici, inkişafetdirici, tərbiyəedici funksiyaları yerinə yetirir.

Avtomatik zaçot bütün məşğələlərdə fəal iştirak edən və tapşırıqları yerinə yetirən şagirdlərə verilir. Bəzi məşğələlərdə iştirak etməyən, tapşırıqları vicdanla yerinə yetirməyən şagirdlərə əlavə tapşırıqlar vermək olar. Bu zaman birinci bilik səviyyəsinə uyğun xəritə bilikləri tələb edən çalışmalar vermək olar.

Zaçot müəllimdən və şagirdlərdən uzun müddətli hazırlı tələb edir. Hazırlıq işlərində müəllimə sinfin fəal şagirdləri də köməklik edə bilər. Sual və tapşırıqların seçilməsində, iş yerlərinin, vəsaitlərin seçilməsi və təşkilində və s. müəllim şagirdlərin köməyinə müraciət edə bilər.

Son yoxlama təkcə imtahan və zaçotla deyil, referat yazıların müdafiə edilməsi ilə də aparıla bilər. Referat işinin müdafiəsindən əvvəl müəllim məsləhətlər keçirə bilər.

Mühazirə, seminar və zaçot dərslərinin quruluşu ehtam deyil, onda dəyişikliklər aparılmalıdır.

9.2.

Fəal (interaktiv) dərslər

Respublikamızın məktəblərində fəal (interaktiv) dərslər altında yeni pedaqoji texnologiyaların geniş tətbiqi həyat keçirilir. Mütəxəssislər belə hesab edirlər ki, əhəmiyyətli təlimin texnologiyaları qeyri-mütəhərrikdir və təhsilin nəticələrinə, daha doğrusu tədrisin keyfiyyətinə öz təsirini göstərir. Son illərdə təhsildə baş verən problemlər məhz yeni təlim texnologiyalarının köməyi ilə həll oluna bilər.

Yeni pedaqoji texnologiyaların tətbiqi isə yeni təlim formalarının yaradılmasını və istifadəsini tələb edir. Odur ki, fəal dərslər onun mərhələləri və quruluşunu öyrənmək və tədris prosesində istifadəsini nəzərdən keçirmək lazım gəlir.

Fəal dərslərin mərhələləri aşağıdakılardır:

- I. Düşünməyə yönəlmə
- II. Dərketmə
- III. Düşünmə

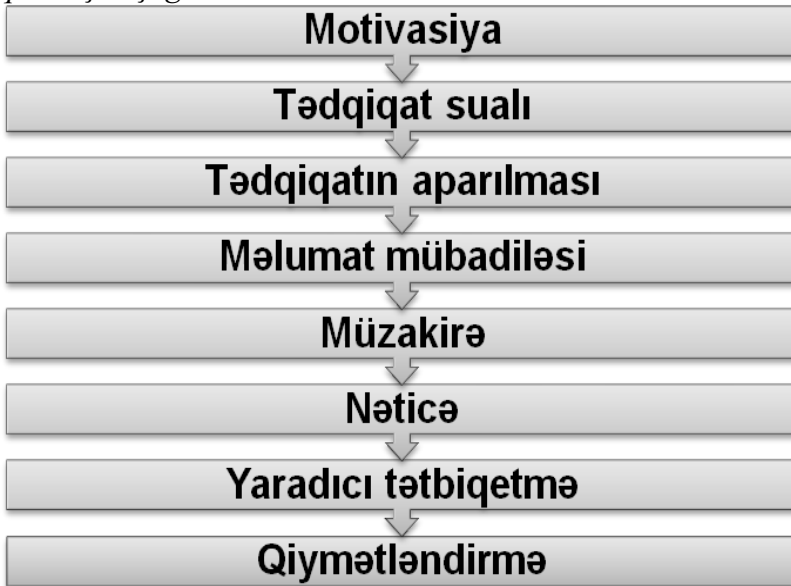
Düşünməyə yönəlmə mərhələsi ilk növbədə dərslər marağın yaradılmasına xidmət edir. Dərslər maraqlı yaradılmasa və məqsəd aydınlığı olmasa mənimsəmə prosesi də səmərəli olmayacaq. Bu məqsədlə də mövzu ətrafında şagirdlərin

əvvəlki bilikləri xatırlanılır ki, bu da sonrakı biliklərin inkişafı və mənimsənilməsi üçün bir növ bünövrə rolunu oynayır. Məhz bu bünövrənin, bazanın yaradılması yeni biliklərini yadda qalmasına, əlaqələndirilməsinə və inkişafına əsas verir.

Dərketmə mərhələsi yeni biliklərin ayrılması prosesini əhatə edir. Müxtəlif informasiya mənbələri ilə işləməklə şagirdlər yeni biliklər əldə edir, müəllimin müdaxiləsi minimuma enir. Əsas məqsəd düşünməyə yönəlmə mərhələsində yaradılmış marağı, atmosferanı saxlamaq, yeni biliklərin əvvəlki biliklərlə əlaqəsini yaratmaqdır.

Düşünmə mərhələsi möhkəmləndirmə prosesini təşkil edir. Şagirdlərin qazanmış olduqları yeni bilikləri başa düşülməsi onların möhkəmləndirilməsi ilə başa çatır. Eyni zamanda bu proses onların yaradıcı şəkildə tətbiq edilməsindən ibarətdir.

Fəal təlim texnologiyaları ilə təşkil edilən dərslərin quruluşu aşağıdakılardan ibarətdir:

I. Fəal dərslərin ən mürəkkəb mərhələlərindən biri **motivasiyadır**. Dərsin bütün sonrakı gedışı məhz motivasiyanın nə dərəcədə uğurla yaradılması və həyata keçirilməsindən asılıdır. Motivasiya 2 əsas prinsip əsasında qurulur: problemlilik və məqsədyönlülük. Motivasiya - təfəkkür prosesini hərəkətə gətirən və şagirdlərin idrak fəallığına təkan verən prosesdir. Müəllim qoyulacaq problemlə əlaqədar şagirdlərin fikri (ideyanı) tutmalarına çalışmalıdır. Qoyulan **tədqiqat sualı** mövzu ilə birbaşa bağlı olmalıdır.

Motivasiyanın yaradılması yolları:

1. Rəmzi (simvolik) materialın şərhı (bu, rəsm, fotoşəkil, simvol, *təranə (melodiya)*, ədəbi əsərdən parça, əşya, rəvayət, tapmaca, qrafik, sxem və s. ola bilər). Müəllim bu materialı təqdim edərkən, şagirdlərə aşağıdakı suallara cavab verməyi təklif edir: “Bu nəyi bildirir? Bunun bizim öyrəndiyimiz mövzuya nə kimi aidiyyəti var?”

2. Sual verməyə həvəsləndirmə

Təfəkkür prosesinin aktuallaşdırın sualların 3 növü mövcuddur:

Öyrənilən mövzu üzrə naməlum olan məsələləri müəyyənləşdirən suallar:

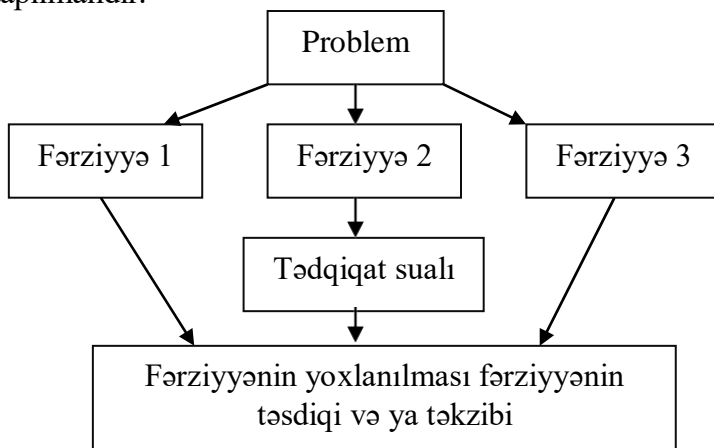
- “. . . haqqında biz nəyi bilirik və nəyi bilmirik? . . . haqqında daha nələri bilmək istərdik?” Sual vermə zamanı müəllim fasilitasiyanın köməyi ilə şagirdlərin təfəkkürünü lazımi məcraya yönəldir. Suallar verilib qurtardıqdan sonra onların arasından mövcud tədqiqata uyğun olanlarını seçib ayırırlar. Müəllimə yalnız bu qalır ki, tədqiqat sualını dəqiqləşdirmək üçün şagirdləri bu sualı daha dürüst ifadə etməyə yönəltsin.

- Açıq suallar, yəni iki və daha çox cavab variantı olan suallardan istifadə olunur.

• Öyrənilən mövzuya aid suallar **açar sözlərin** köməyi ilə verilir («açar» sözlər: xassələr, xüsusiyyətlər, funksiya, növlər, tiplər, rol, əhəmiyyət, səbəb, nəticə , əlaqə, qarşılıqlı əlaqə, qüsur və üstünlük, struktur, qayda və s.).

3. Problemin müxtəlif yollarla həll edilməsi (məsələn, müxtəlif yollarla təsnif edilməsi, məsələnin müxtəlif üsullarla uğurlu həlli, yaxud həlli imkanı, hansısa hadisənin bir neçə bərabərdəyərli səbəbinin olması).

II. **Tədqiqatın aparılması** zamanı verilən tapşırıqlar tədqiqat sualının müxtəlif yönümlərdən işıqlandırılmasına xidmət etməlidir. Tədqiqatın aparılması zamanı sinfi qruplara bölmək, ümumi diskussiya, cütlərlə iş və başqa formalardan da istifadə etmək olar. Problemin həlli üzrə irəli sürülən fərziyyələr təsdiq və ya təkzib edilməli, tədqiqat sualına cavab verməyə kömək edə bilən faktlar tapılmalıdır.

III. **Məlumat mübadiləsi** mərhələsində iştirakçılar tədqiqatın gedişində əldə etdikləri tapıntıların, yeni informasiyanın mübadiləsini aparırlar. Qoyulmuş suala cavab tapmaq zərurəti tədqiqatın bütün iştirakçılarını bir birinin

tədqimatını fəal dinləməyə sövq edir və müəyyən bir nəticəyə gəlmək üçün tədqiqat sualına cavab tapmaq zərurəti yaranır. Bu mərhələdə toplanmış məlumatlar sistemləşdirməli, müəyyən nəticəyə gəlmək üçün tədqiqat sualına cavab tapmaq zərurəti yaranır.

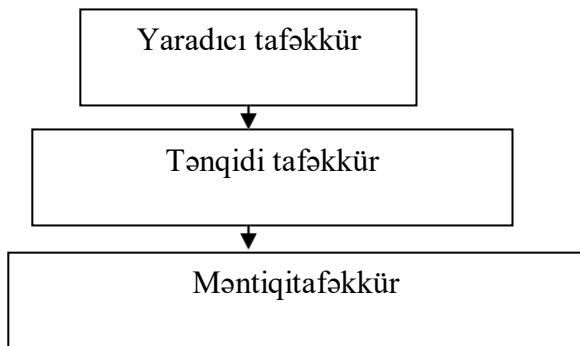
- IV. **Müzakirə** ən mürəkkəb mərhələdir. Müəllim yönəldici, köməkçi suallardan istifadə etməklə əldə edilmiş faktların məqsədyönlü müzakirəsinə və onların təşkilinə kömək edir. İnformasiyanın təşkili bütün faktlar arasında əlaqələrin aşkara çıxarılmasına və onların sistemləşdirilməsinə yönəldilir. Nəticədə tədqiqat sualına cavabın cizgiləri aydın seçilməyə başlayır.
- V. **Nəticə** çox mühüm məqamdır. Əldə edilən **nəticə** tədqiqatın nəticəsini və tədqiqat sualına cavabı əks etdirməlidir.
- VI. Biliklərin mənimsənilməsinin başlıca meyarı onun **yaradıcı surətdə tətbiqidir**. Yaradıcı tətbiqetmə biliyi möhkəmləndirir, onun praktiki əhəmiyyətini şagirdlərə açıb göstərir. Biliklərin möhkəmləndirilməsinin əsas göstəricisi onun yaradıcı şəkildə tətbiqidir.
- VII. **Qiymətləndirmə və ya Refleksiya** istənilən prosesin təkmilləşdirilməsini təmin edən bir mexanizmdir. Bəzən qiymətləndirmə dərsin müxtəlif mərhələlərinə daxil edilə bilər, bu da təlim prosesinin daha uğurla keçməsinə kömək edir.

Şagirdlərin tədqiqat işinin aparılmasında iş vərəqləri mühüm yer tutur. Odur ki, bu mərhələnin xarakteri haqqında ətraflı məlumatla və iş vərəqi nümunələri ilə tanış olaq.

İş vərəqi – fəal (interaktiv) təlim zamanı keçirilən və şagirdlərin tədqiqat işini təşkil edən vasitədir. Kiçik qruplara verilən problem və onun həllinin nəticələri iş vərəqində əks olunur.

Coğrafiyanın tədrisi metodikası

Müəllimin hazırladığı iş vərəqləri şagirdlərin təfəkkürünü inkişaf etdirməlidir. Təfəkkürün 3 növü vardır. Məntiqi, tənqidi və yaradıcı təfəkkür. Əgər təfəkkürü bir üçbucaq kimi təsəvvür etsək aşağıdakı kimi göstərə bilərik.

Məntiqi təfəkkür	Tənqidi təfəkkür	Yaradıcı təfəkkür
<i>Təsvir et. Müqayisə et. Oxşarlıqları və fərqləri tap. Təsnif et.</i>	<i>Müxtəlif baxış nöqtə-lərindən qiymətləndir. Əhəmiyyətini, rolunu qiymətləndir.</i>	<ul style="list-style-type: none"> • <i>Uydur:</i> ▪ <i>Hekayə</i> ▪ <i>Situasiya</i> ▪ <i>Nağul</i> ▪ <i>Musiqi</i> ▪ <i>Üsul</i>
<i>Qur. Dəyişdir. Hesabl. Sadələşdir.</i>	<i>Meyarları müəyyən et. Meyar cədvəlini tərtib et.</i>	<i>Tərtib et, uydur:</i> <ul style="list-style-type: none"> ▪ <i>Maket</i> ▪ <i>Model</i> ▪ <i>Sxem</i> ▪ <i>Qrafik</i> ▪ <i>Kitab</i>

<i>Müəyyən et. Öz tərifini ver. Əlaqəni aşkar et.</i>	<i>Səhvləri tap. Faktları uydurmadan seçib ayır. Mübahisəli məqamları aşkar et.</i>	<i>Proqnoz ver. Müqayisə et və analoqu tap. İxtira et, yarat. Başqa obyektə döndər. Yeni tətbiq üsulunu tap.</i>
<i>Sxem, qrafik, cədvəl düzəlt. Tərtib et. Davam et.</i>	<i>Tənqidi yanaş. Düzgün olanı seç.</i>	<i>Dəyişikliklər et, yarat, yenidən tərtib et. Dəyişikliklər etməklə yarat. Quraşdır.</i>
<i>Təhlil et. İzah et. Şərh et. Nəticə çıxar.</i>	<i>Ən mühüm predmetləri və hadisələri müəyyən et, əhəmiyyətini sübut et.</i>	<i>Yeni əsaslar üzərində təsnif et. Yeni şəraitə uyğun hala gətir. Tətbiq et (yeni şəraitdə).</i>
<i>Səbəbi tap (səbəb, nəticə).</i>	<i>Öz ideyanı əsaslandır (sübut et).</i>	<i>Öz şəxsi izahını ver Problemi müəyyən et, fərziyyələr irəli sür.</i>
<i>Ümumiləşdir. Əsas ideyanı seçib ayır.</i>	<i>Ən səmərəli yolu tap.</i>	<i>Mübaligə et. Minimuma endir.</i>
<i>Mahiyyətini, mənasını ifadə et.</i>	<i>Məsləhət ver.</i>	<i>Simvol (rəmz) şəklində təsvir et.</i>

Təlimin məqsədləri	Fəaliyyət növü	Tapşırıq nümunələri, nəticələrin təqdimatı ilə birgə
Yaddaş	Müəyyən etmək	Kontur xəritədə ölkənin yerləşdiyi yeri müəyyən edin.
Məntiqi təfəkkür	İzah etmək	Tolerantlıq (dözümlülük) anlayışının mənasını izah edin (şifahi).
Tənqidi təfəkkür	Tapmaq	Qəbul edilmiş qanunun üstünlüklərini və qüsurlarını meyar cədvəlinin köməyi ilə tapın .
Yaradıcı təfəkkür	Uydurmaq	Mövcud münaqişənin başqa həlli üsulunu səhnəciyin köməyi ilə uydurun və nümayiş etdirin.

Təfəkkür növlərinin əməliyyatları

- ✓ **Məntiqi təfəkkür** – analiz, sintez, müqayisə, nəticənin çıxarılması, əsas ideyanın müəyyən etməsi və s.
- ✓ **Tənqidi təfəkkür** – qiymətləndirmə, öz münasibətinin bildirilməsi, müxtəlif nöqtəyi nəzərdən məsələyə baxılması və s.
- ✓ **Yaradıcı təfəkkür** – təxəyyülün köməyi ilə yeni ideyaların, modellərin, sxemlərin, qaydaların və s. Yaradılması

Təfəkkür növlərinin iyerarxiyası sadədən mürəkkəbə doğru aşağıdakı qayda ilə qurulur:

Müxtəlif növ təfəkkürə aid rəmzi ifadələr:

- *Mən dünyanı dərk edirəm (məntiqi təfəkkür)*
- *Mən dünyanı qiymətləndirirəm, öz münasibətimi bildirirəm (tənqidi təfəkkür)*
- *Mən dünyanı dəyişirəm (yaradıcı təfəkkür)*

İş vərəqlərinin təlim prosesinə müsbət təsiri:

- ✓ şagirdlərin fəallaşdırılması,
- ✓ iş vərəqlərinin şagirdlər üçün emosional cazibədarlığı,
- ✓ əlavə təlim motivasiyasının yaradılması,
- ✓ müəllimin vaxtına qənaət edilməsi,
- ✓ şagirdlərə işlərinin nəticələrini müxtəlif şəkildə təqdim etmə yollarının öyrədilməsi və s.

İş vərəqlərinin hazırlanması üçün nəyi nəzərdə tutmaq lazımdır?

- ❖ *Tapşırığın həcmi*
- ❖ *Sualların miqdarını*
- ❖ *Sualların növlərini*
- ❖ *Tərtib etmə qaydalarını*

İş vərəqinə verilən tələblər:

- ❖ *Cəlbedici məzmunu və tərtibatı*
- ❖ *Məqsəd və sual aydın və konkret olmalıdır*
- ❖ *Uşaqların səviyyəsinə uyğun olmalıdır*
- ❖ *Dərsin məqsədinə uyğun olmalıdır*

İş vərəqlərinin hazırlanması üçün məsləhətlər.

1. Dərsin məqsədini dəqiqləşdirmək:

- ✓ *dərsin mövzusunə, məzmununa aid olmalı,*

- ✓ *hansı bilik, bacarıq və vərdişlər formalaşdırılmalıdır (məs., təfəkkür, yaradıcılıq qabiliyyəti, müstəqil iş qabiliyyəti, elmi-tədqiqat vərdişləri, estetik qavrayış və s.).*

2. Müxtəlif növlü tapşırıqlar seçmək. Tapşırıqlar:

- ✓ *dərsin məqsədinə uyğun və qoyulan tədqiqat probleminin həllinə yönəlmiş olmalıdır (təfəkkürün növünə görə, məlumat mənbələrinə görə, nəticələri təqdim etmə formasına görə və s.);*
- ✓ *şagirdlərin yaşına, bilik və intellektual səviyyəsinə, qabiliyyətlərinə və maraqlarına uyğun olmalı və differensial xarakter daşmalıdır;*
- ✓ *dövlət proqramına və milli dəyərlərə əsaslanmalıdır;*
- ✓ *aktual, real həyatla və şagirdlərin təcrübələri ilə bağlı olmalıdır;*
- ✓ *kəşfetmə həvəsini artıran, maraqlı, cəlbedici olmalıdır.*

3. Müxtəlif məlumat mənbələrindən istifadə etmək.

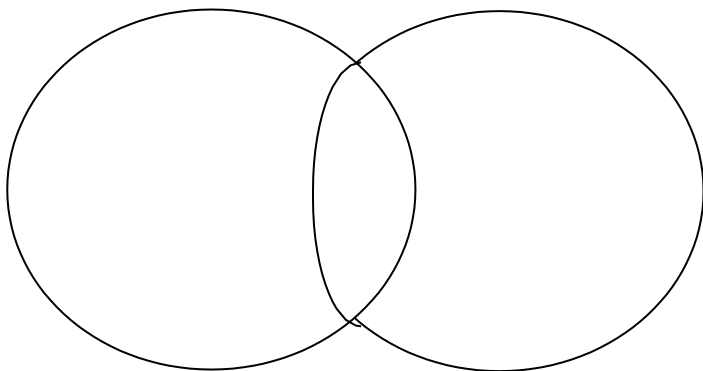
4. Nəticələrin təqdim etmə formaları müxtəlif olmalıdır (sxemlər, şəkillər, tədqiqatlar, layihələr, referatlar, krossvordlar, nağıllar və s.).

5. Tapşırıqlar dəqiq ifadə edilməlidir.

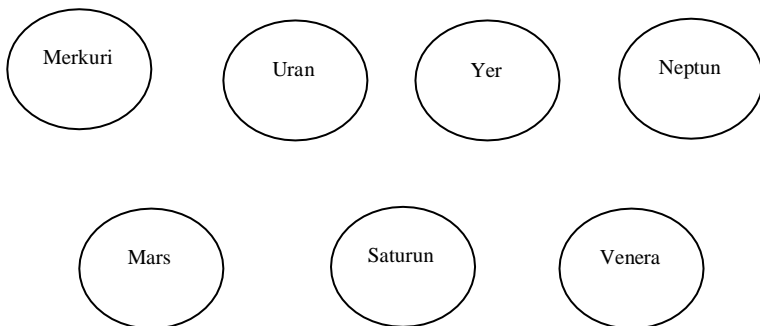
6. İş vərəqinin tərtibatı səliqəli, məhdud, yaraşığı, estetik, əyani olmalı, orada formal məlumatlar (məsələn, tarix, sinif, şagirdlərin adı və s.) qeyd olunmalıdır və nəticələri təqdim etmə forması konkret şəkildə olunmalıdır.

Nümunələr:

Venn diaqramında Yer kürəsi ilə Günəş sistemində olan hər hansı bir planetin oxşar və fərqli xüsusiyyətlərini göstərin

Yer kürəsinin kosmik yerini müəyyənləşdirin və şəkildə yerdəyişmə edərək planetlərin düzgün sırasını göstərin

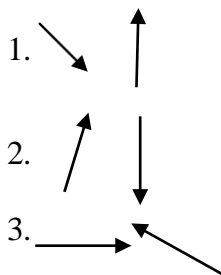

I QRUP

Dərslik və paylayıcı materiallardan istifadə edirik küləyin yaranma səbəblərini aydınlaşdırın, bunu əks etdirən sxemi çəkin. Küləyi ölçən cihazların adlarını yazın:

III QRUP

Küləklərin istiqamətini verilən oxlara görə müəyyənləşdirin:

“Külək gülü” haqqında məlumat verin:

I QRUP: Sənaye tullantıları hansılardır və bu tullantılar ekologoyanın çirklənməsinə və insana, təbiətə necə təsir etməsinə münasibət bildirin:

Sənaye tullantıları	İnsana təsiri	Təbiətə təsiri
---------------------	---------------	----------------

III QRUP: Ətraf mühitin çirklənməsinin canlılara təsirinin qarşısını almaq üçün bir təşkilat yaradın. Təşkilatın adını, emblemini, fəaliyyət proqramını və nəticələrini müəyyənləşdirin.

Təşkilatın adı	Emblemi	Proqramı	Nəticələri

Ənənəvi dərslərin quruluşu	Fəal dərslərin quruluşu
• Hafizəyə əsaslanır (yaddaşa)	• Təfəkkürə əsaslanır
• Monoloji təlim	• Dialoji təlim
• Tədrisdə avtoritar üslub	• Tədrisdə demokratik üslub
• Müəllim – əsas bilik mənbəyi kimi	• Bilik mənbələri müxtəlifdir
• Şagirdlər passivdir	• Şagirdlər fəaldır
• Şagirdlər yeni bilikləri müəllimin məlumatları və izahlarını qavrama və yadda saxlama əsasında mənimsəyirlər	• Şagirdlər yeni bilikləri tədqiqat zamanı dərk edirlər

• Hazır halda əldə edilən biliklərin möhkəmləndirilməsi yolu ilə mənimsəmə	• Məsələnin həlli prosesində biliklərin müstəqil əldə edilməsi və mənimsənilməsi

Göründüyü kimi fəal dərslər tədrisə tədqiqat xarakteri verir, şagird tədqiqatçıya, təlimin subyektinə çevrilir. Dərsin üstün cəhəti onun demokratik, mühərrik və konservatizmdən uzaq olmasıdır. Bu da hətta ən zəif, passiv şagirdlərin də fəallaşmasına gətirib çıxarır.

9.3. Coğrafiyanın təliminin sinifdən xaric təşkilat formaları

Müasir dövrün tələbləri, elmi-texniki tərəqqinin nailiyyətlərindən təlim prosesində geniş istifadə edilməsi dərslər prosesini ilə yanaşı təlimin digər təşkilatı formalarına diqqətin artmasına səbəb olmuşdur.

Sınıfdən xaric işlər təlim-tərbiyə prosesinin ayrılmaz tərkib hissəsidir. Praktikada sinifdən xaric işlərə çox vaxt diqqət yetirilmir, ona formal yanaşılır və s. Lakin coğrafiya fənninin spesifik xüsusiyyətləri sinifdən xaric işlərin təlim prosesində əhəmiyyətini artırır. Onun məzmunu ətraf aləmlə, insanların təsərrüfat fəaliyyəti ilə bilavasitə bağlı olduğu üçün bu tədbirlərin pədaqoji imkanları əvəzənilməz hesab olunur.

Sınıfdən xaric işlərin əsas məqsədi şagirdlərə təbiətdə və sosial sahədə özlərini aparmağı öyrətmək, fasiləsiz təhsilə hazırlamaq, öz qabiliyyətlərini maksimum göstərmək və s. ibarətdir. Coğrafiyada sinifdən xaric işlərin əsas vəzifələri aşağıdakılardır:

- Şagirdlərin fənnə idrak maraqlarını formalaşdırmaq;

- Öyrənilən fənnin məzmununu dərinləşdirmək və genişləndirmək;
- Coğrafiyanın həyatla əlaqəsini artırmaq;
- Şagirdlərin fərdi qabiliyyətlərini inkişaf etdirmək;
- Hər bir şagirdə fərdi yanaşmanı tətbiq etmək;
- Şagirdləri peşə yönümlərinə istiqamətləndirmək;
- Coğrafi informasiya mənbələri ilə işləmək bacarıqlarını təkmilləşdirmək.

Sinifdən xaric işlər ilk növbədə təlimin **diyarşünaslıq prinsipinin** həyata keçirilməsi üçün əhəmiyyətlidir. Ətraf məhəldə aparılan təcrübələr, müşahidələr, coğrafi obyekt və hadisələrin bilavasitə təmasda olaraq qavranılmasında məhz sinifdən xaric tədbirlərdə daha kəsərli və uzunmüddətlidir. Məhəldə aparılan işlər, burada qazanılan bilik və bacarıqlar dünyanın, eləcə də respublikamızın digər ərazilərinin də təbii şəraitini qiymətləndirməyə, bütövlükdə coğrafiyanın ən mühüm qanunauyğunluqlarını, proses və hadisələrin və s. asanlıqla başa düşməyə, onları asanlıqla mənimsəməyə imkan verir.

Şagirdlərin estetik tərbiyəsində, onların mənəvi zənginliyində sinifdən xaric işlərin rolu və imkanları olduqca böyükdür. Ətraf aləmlə tanışlıq onlarda hissi qavrama, təbiətə məhəbbət hisslərinin formalaşmasına gətirib çıxarır. Təbiət qarşısında borc hissi, ona məhəbbət şagirdlərin mənəvi keyfiyyətlərinin, vətənə məhəbbət, vətənpərvərlik tərbiyəsində inkişafına səbəb olur.

Sinifdən xaric işlər öz məqsədinə, məzmununa, təşkilat formalarına, metodikasının xüsusiyyətlərinə görə bir-birindən fərqlənirlər. Bu da şagirdlərin fəaliyyətinin müəllimin rəhbərliyi altında dərstdən kənar bir vaxtda keçirilməsi ilə əlaqədardır.

Coğrafiyanın təlimi prosesində istifadə olunan sinifdən xaric təşkilat formaları içərisində ekskursiyalar, müşahidələr, məhəldə aparılan təcrübə və praktik işlər qeyd oluna bilər. Sinifdən-

xaric işlərə diqqətin artırılması tədrisin praktik istiqamətinin gücləndirilməsinə, şagirdlərin coğrafi dünyagörüşlərinin genişləndirilməsinə, elmi biliklərinin dərinləşdirilməsinə səbəb olur.

Ekskursiyalar

Ekskursiya məktəbdə təlim-tərbiyə prosesində sinifdən-xaric işlərin təşkilinin ən mühüm formalarından biridir. Ekskursiya zamanı şagirdlər bilavasitə təbiətə –obyektlərin yerləşdiyi məkana gedir, onlarla bilavasitə təmasda olurlar. Öyrənilmə obyektini bütövlükdə təbii kompleks deyil, onun ayrı-ayrı komponentləri də ola bilər (çay dərəsi, vadi, çəmən, yarpaq şəkəsi və s.). Həmçinin təsərrüfat obyektləri də bilavasitə, birbaşa öyrənilə bilər.

Odur ki, ekskursiyalar təlimin dinamik forması olduğu üçün daha çox və diqqətli hazırlıq tələb etməsi ilə seçilir. Şagirdlər öz yaşadıkları məhəldə gördükləri, adət etdikləri obyektlərə indi başqa gözlə baxır, onları məktəbdə öyrəndikləri biliklərlə əlaqəli şəkildə qavrayırlar. Real həyatla dərslərin prosesinin birləşməsi ekskursiyaların təşkilində ən vacib elementdir.

Ekskursiyaların və digər sinifdən-xaric işlərin dərslərlə şagirdlərin tədris fəaliyyətinin təşkilində oxşar və fərqli cəhətləri də vardır. Dərslərdə olduğu kimi ekskursiyalar zamanı da müxtəlif metod və priyomlardan istifadə olunur (müsahibə, nağıl etmə), praktik çalışmalar qoyulur, təlim vasitələri nümayiş etdirilir. Bununla belə ekskursiyaların özlərinəməxsus xüsusiyyətləri də var ki, bununla da onlar digər təşkilati formalardan fərqlənirlər. Bu da məşğələlərin məktəb divarlarından kənarında olması, öyrənilən obyektin yanında olması, müddətinin 45 dəqiqədən çox olması və s. ibarətdir.

Ekskursiyalar çox mühüm təlim və tərbiyə vəzifələrini yerinə yetirirlər, mənimsəmə prosesi daha konkret materiallarla

həyata keçirilir, coğrafi obyektlərin bilavasitə tədqiqatının aparılması mümkün olur.

Ekskursiya zamanı şagirdlərdə məhəldə işləmək bacarıqları təkmilləşdirilir, onlar tədqiqat xarakterli bacarıqlara yiyələnirlər, ən başlıcası isə şagirdlərdə məsafələr, relyef formaları, onların ölçüləri və s. haqqında məkan təsəvvürləri formalaşdırılır.

Ekskursiyaların keçirilməsi zamanı şagirdlər təbiətdən necə istifadə olunduğunu, onun mühafizəsi ilə bağlı hansı tədbirlər görülməsini, təsərrüfat sahələrində nə kimi dəyişiklərin baş verdiyini görə bilir və onlara öz münasibətlerini bildirir, təkliflər irəli sürə bilirlər. Məhz bu materiallarla tanış olmaq sonradan dərstdə diskussiya aparılması üçün imkan yaradır.

Ekskursiyaların bir çox növləri var ki, bu da onların məqsədindən, məzmunundan, hazırlıq səviyyəsindən və s. asılıdır. Ekskursiyaların növlərini aşağıdakı kimi göstərə bilərik:

1. Tədris planında yerinə görə - tədris və proqramdankənar ekskursiyalar;
2. Məzmununa görə - Tematik və icmal ekskursiyaları;
3. Keçirilmə üsuluna görə - İllüstrativ və tədqiqat xarakterli;
4. Didaktik məqsədinə görə - giriş, cari və yekun xarakterli ekskursiyalar.

Ekskursiyaların təsnifatı

Müqayisə	Növləri	Məqsədi
Tədris planında yerinə görə	Tədris	Proqram üzrə konkret tədris məsələlərinin həlli
	Proqramdan kənar	Məhəllin spesifik xüsusiyyətlərinin öyrənilməsi.
Məzmununa görə	Tematik	Konkret tematikanın

Coğrafiyanın tədrisi metodikası

		öyrənilməsi (istehsalat, diyarşünaslıq, təbii elmi, tarixi-ədəbi və s.)
	İcmal	Öyrənilən ərazi haqda kompleks təsəvvür alınması
Keçirilmə üsuluns görə	İllüstrativ	Müəllimin söhbəti və izahı zamanı obyekt və hadisələrin xarakteristikasının verilməsi.
	Tədqiqat	Obyekt və hadisələrin müstəqil öyrənilməsi
Didaktik məqsədinə görə	Giriş	Yeni materialların öyrənilməsindən əvvəl şagirdlərin idrak fəaliyyətlərinin fəallaşdırılması
	Cari	Nəzəri materialların öyrənilməsi
	Yekun	Öyrənilən materialın möhkəmləndirilməsi və yoxlanılması

Təbiətdə keçirilən ekskursiyalar – təbiətin elementlərinin (çay, göl, bataqlıq, meşə, torpaq) daha dərinləndirilməsi məqsədi ilə təşkil olunur. Məhəllin təbiətinin öyrənilməsi diyarşünaslıq muzeyinə ekskursiya vasitəsi ilə də öyrənilə bilər.

İstehsalata aparılan ekskursiyalar sənaye və kənd təsərrüfat müəssisələrinə, qeyri-maddi istehsal sahələrinə, sərgilərə təşkil olunur. Ekskursiyalarda əsas diqqət istehsal

əlaqələrinə, onların xammal və enerji bazalarına, məhsul istehlakçıları ilə əlaqəsinə, regionda onun roluna və s. verilir. Müəllim şagirdlərin iqtisadi coğrafi xarakterli materialları toplaması və onların təhlil edilməsinə fikir verməlidir. Ekskursiyaların təlimin əsas vəzifələrinin həllinə cavab verməsi əsas şərtdir. Bu məqsədlə də onun məqsədinin müəyyən edilməsi, dərslərlə sıx əlaqəsinin olması dəqiqləşdirilməlidir.

Komputer texnologiyasının geniş tətbiqi interaktiv ekskursiyaların ideyasının ortaya çıxmasına səbəb olmuşdur. Bu halda şagirdlər daha uzaqda olan, görünməsi və gedilməsi mümkün olmayan ərazilərə multimediyə dərslilər və digər vasitələrin köməyi ilə səyahət edə bilərlər.

Ekskursiyaların keçirilmə vaxtlarının müəyyən edilməsi də nəzərə alınmalıdır. Sənaye obyektlərinə ekskursiyaların vaxtında elə də problem olmur. Ancaq təbii coğrafi obyektlərə ekskursiyalar planlaşdırılan təbii şəraiti – mövsüm və hava şəraiti mütləq nəzərə alınmalıdır.

Ekskursiyaların keçirilməsinin səmərəli olması obyektlərin seçilməsindən də asılıdır. Məhz öyrənilən mövzunun tələblərinə uyğun müəssisələr, obyektlər müəyyənləşdirilməlidir. Xüsusi ilə məktəbə yaxın yerdə olan, şagirdlərə tanış olan obyektlər ilk növbədə planlaşdırılmalıdır. Ekskursiya üçün seçilən rayon aşağıdakı tələblərə cavab verməlidir:

- 1) fiziki coğrafi cəhətdən rəngarəng və həmin təbii zona üçün tipik olmalıdır;
- 2) seçilən obyektlər (suxur, torpaq, çay, dağ) öyrənilmək üçün əlçatan olmalı, şəraitə uyğun gəlməlidir;
- 3) gediş-gəliş üçün əlverişli olmalıdır.

Bu məqsədə ərazi əvvəlcədən müəllim tərəfindən öyrənilməli, ekskursiyanın məqsədinə müvafiqliyi dəqiqləşdirilməlidir. Ondan sonra müəllim marşrutu, məzmunu müəyyən edir, fəaliyyət növünü seçir və s. Marşrut seçərkən

yolun təkrar seçilməməsinə, əsas yerlərin marşrutdan kənarında qalmamasına çalışılmalıdır.

Ekskursiyaya hazırlıq dərstdə başlayır, şagirdlər nəzəri, praktik və təşkilati hazırlıq keçməlidirlər. Nəzəri hazırlıq ekskursiya ilə bağlı öyrənilmiş anlayışların təkrar edilməsindən başlayır. Müəyyən biliklərə malik olmadan yeni materialları mənimsəmək olmaz.

Praktik hazırlıq ekskursiya zamanı yerinə yetiriləcək tapşırıqə aid iş priyomlarının öyrədilməsidir. Ərazinin planı və ya xəritəsi ilə tanışlıq, addımlarının uzunluğunu, cəhət təyini və s. praktik işləri başa salmaq lazımdır.

Ekskursiyanın keçirilməsi zamanı izahat verilir, tanışlığın planı üzrə şagirdlərin fəaliyyəti təşkil olunur. Bu zaman şagirdlərin istirahətinə də vaxt ayırılmalıdır. Sonda isə yekunlaşdırıcı söhbət aparılmalıdır.

Ekskursiyadan sonra toplanmış materiallar dərstdə təhlil edilməli, nəticələr ümumiləşdirilməlidir. Beləliklə, ekskursiyanın keçirilməsi üç əsas mərhələdən keçir:

- 1) dərstdə ekskursiyaya ilkin hazırlıq;
- 2) nəzərdə tutulan obyektə gedilir və planlaşdırılmış həcmdə təlim fəaliyyəti, işi təşkil olunur;
- 3) dərstdə toplanmış materiallar əsasında işin təşkili və nəticələrin yekunlaşdırılması.

Təbiətə ekskursiya təbii komponentlər arasındakı əlaqələrin izlənməsinə və müəyyən edilməsinə, onların öyrənilməsinə həsr olunur. Proqram üzrə bu ekskursiyalar payız və yaz ekskursiyalarına bölünürdü. Hər bir ekskursiya bir növ müəllimin öz yaradıcılığıdır, onun təşkilində müstəqildir. Lakin şagirdlərin təlim fəaliyyətlərinin əsasında vacib olan bilik və bacarıqların formalaşdırılması məqsədi dəyişməz olaraq qalır, ekskursiyaların təlim-tərbiyə funksiyalarından maksimum istifadə edilməlidir.

Müşahidələr

Coğrafiya fənninin spesifik xüsusiyyətlərindən biri də təbiətdə müşahidələrin təşkili və aparılmasıdır. Meteoroloji, fenoloji müşahidə coğrafi biliklərin formalaşdırılmasında mühüm yer tutur.

Müşahidələr müxtəlif vaxtlarda və yerlərdə aparıla bilər. Coğrafiya meydançasında, ekskursiya zamanı, dərstdə, dərstdən sonrakı vaxtlarda aparılması mümkündür.

Müşahidədən qabaq şagirdlərə müşahidənin məqsədi və vəzifələri izah etmək lazım gəlir, bir sıra məsələlərə diqqət yetirmələri tapşırıılır:

- 1) müşahidə edilən obyekt və hadisələrə diqqət verilməsi;
- 2) müşahidənin aparılmasının ardıcılığına;
- 3) müşahidənin nəticələrinin qeydə alınması xüsusiyyətlərinə;
- 4) toplanmış materialların siyahısına.

Müşahidələrin materialları əsasında mütləq nəticələr çıxarılmalıdır, yəni müşahidə edilən predmet və hadisələrin əsas əlamətləri nə oldu? onlar arasında əlaqə hansılardır? müşahidənin nəticələri harada istifadə oluna bilər?

Coğrafiya tədrisinin ilk mərhələsindən meteoroloji, fenoloji müşahidə təşkil oluna bilər. Nəticələr xüsusi gündəlikdə qeyd olunur. Sonradan bu biliklər atmosfer, hidrosfer və biosfer mövzularında nəzəri biliklərin öyrənilməsində istifadə edilə bilər. Bu materiallar əsasında diaqram, qrafiklər çəkmək, külək gülü tərtib etmək və s. mümkündür. Materiallar diyarşünaslıq guşəsində saxlınıla bilər.

Hava üzərində müşahidə istər tədris, istərsə də praktik baxımdan böyük maraq doğurur. Hava haqqında sistemətik və düzgün müşahidə aparmaq üçün xüsusi cədvəl tərtib edilir və hər gün onda qeydlər edilir:

tarix	t ⁰ c	Təzyiq mm c.s.	Küleyin istiqamət i	Buludlu- luq Ölçün növü	Yağıntı növü	Qar örtüyü qalınlığı	Günəşin üfüqdə hündürlüyü	Havanın təsviri
08.11	+3	753 mm	↙	0	-	-	37 ⁰	Aydın, yağmur suz, zəif külək əsir

İlk vaxtlar meteoroloji cihaz və alətlərlə işləmək məcburi deyil. Əsas məqsəd meteoroloji proseslər haqqında məlumatları toplamaqdan ibarətdir. Şagirdlər hava elementləri haqqında məlumat toplayır, onlar arasındakı əlaqəni aşkar edir və «hava» anlayışı formalaşdırılır.

Günəşin üfük üzərində hündürlüyü və fəsillərin dəyişməsinin müşahidə edilməsi. Bu müşahidənin nəticəsi olaraq ilkin fəsillərinin yaranmasının günəşin üfük üzərində dəyişməsindən asılılığını izah etmək olar.

Günəşin üfük üzərində hündürlüyünün dəyişməsinə müşahidə etmək üçün xüsusi taxta lövhə hazırlamaq olar. Lövhənin üzərində şaquli dayanan üçbucaq və transporter yerləşdirilir. Əldəqayıma alətin köməyi ilə müxtəlif günlərdə günəş şüalarının düşmə bucağının dərəcəsi yazılır.

Müşahidənin sonunda temperaturla günəşin üfüqdən hündürlüyü arasındakı əlaqəni göstərən qrafik tərtib oluna bilər. Bu qrafikin köməyi ilə şagirdlər müşahidənin nəticələrini təhlil edə və müvafiq nəticələr çıxara bilərlər.

Yer səthinin müxtəlif formaları və onların təbii şəraitə təsiri haqqında müşahidələr. Yer səthinin forması, müxtəlif relyef formaları yağıntıların düşməsinə, yeraltı suların, torpaq və bitki örtüyünün yerləşməsinə müəyyən dərəcədə təsir edir, hətta

çox da böyük olmayan ərazilərdə belə mikroiklim şəraitində fərqlər yaradır. Çox vacibdir ki, şagirdlər bu haqda konkret təsəvvürlərə malik olsunlar. Bu məqsədə isə məhəldə bir sıra işlərin yerinə yetirilməsi ilə nail olmaq olar.

Məhəldə belə işləri görmək üçün şagirdlər nivelirlə işləməyi öyrənməlidirlər. Onun köməyi ilə müxtəlif ərazilərin hündürlüklərini müqayisə edir, təpə və s. relyef formaları, mütləq, nisbi hündürlüklər haqqında təsəvvürlər əldə edirlər.

Beləliklə, sistematik olaraq şagirdlərin müşahidələrə cəlb edilməsi onların tədris materiallarını mənimsəmək, coğrafi obyektlər arasındakı qarşılıqlı əlaqə və asılılıqları aşkar etmək bacarıqlarının formalaşmasına, coğrafiya elminə qarşı maraqların yaradılmasına səbəb olur.

Təcrübələr. Təcrübə müşahidənin süni dəyişdirilmiş şəraitdə aparılan formasıdır. Təcrübələr öyrənilən hadisə və ya prosesin mahiyyətinin daha dərindən başa düşülməsi üçün təşkil edilir. Coğrafiyanın tədrisində təcrübələrin aparılması miqyası bir qədər məhdud olsa da, bir sıra mövzularla bağlı onların aparılmasına ehtiyac var. Ona görə ki, təcrübələr konkret hadisə və prosesin başa düşülməsi üçün əvəzedilməz vasitədir. Təcrübələri təbiətdə, kabinetdə, coğrafiya meydançasında aparmaq olar.

Təcrübələrin aparılması üçün bir sıra tələblərin yerinə yetirilməsinə çalışılmalıdır:

- 1) istifadə olunan cihazlar mürəkkəb olmamalıdır, əks halda belə cihaz və alətlər məsələnin məğzini başa düşməyə mane olur;
- 2) təcrübədən əvvəl şagirdlərə işin məqsədi, əsas problemləri haqqında izahat verilməlidir;
- 3) təcrübənin gedişində vaxtaşırı suallar verilməlidir ki, onların təcrübənin gedişini izləmələri yoxlanılsın;
- 4) təcrübədən sonra şagirdlərin müşahidələrinə yekun vurulmalı, nəticələr qeyd etdirilməli, bəzən onu qrafik təsvir etməlidirlər.

Coğrafiyanın tədrisində ən çox tətbiq olunan bəzi təcrübələri göstərmək olar:

1. Su keçirən və su keçirməyən suxurlarda suyun hopmasında fərqlər
2. Şəlalənin əmələ gəlməsi
3. Temperaturdan asılı olaraq suxurlarındağılması
4. Yuxarı qalxdıqca temperaturun soyuması
5. Çayda suyun sürətinin təyin edilməsi
6. Küləyin yaranması
7. Dalğaların təsiri ilə sahillərdəyişməsi
8. Çayın su sərfinin hesablanması

Məhəldə aparılan praktik işlər. Məhəldə aparılan praktik işlər də müşahidələrlə sıx bağlıdır. Praktik işlər də müşahidələr kimi diyarşunaslıq materiallarının toplanmasına və tədris prosesində istifadə edilməsinə şərait yaradır.

Məhəldə aparılan praktik işlər başlıca olaraq nəzəri materialların öyrənilməsindən sonra və onların dərinləşdirilməsinə xidmət edir. Ona görə də təkcə praktik işlərin yerinə yetirilməsi ilə kifayətlənmək olmaz, həm də onların yeni materialların öyrənilməsi və mənimsənilməsində bir vasitə olduğunu də şagirdlərə aşılamaq lazımdır.

Məhəldə aparılan praktik işlərə misal olaraq yarıq üzərində müşahidə apararaq onun dərinliyinin, eni və uzununun dəyişməsi, müxtəlif yamaqlarda, torpaq kəsimlərində humusun qalınlığının dəyişməsi, meteoroloji cihazlarla hava üzərində ölçü işləri və s. göstərilə bilər.

Coğrafiya fənninin xüsusiyyətləri coğrafi məzmunlu bir sıra əyləncə xarakterli sinifdən xaric tədbirlərin keçirilməsinə imkan verir. Belə tədbirlərdə şagirdlər daha maraqlı iştirak edir, fəallıq göstərirlər. Son illər televiziya verilişlərindən götürülən oyunlarla zənginləşdirilən tədbirlər geniş tətbiq olunur.

Coğrafiya dərnəyi – bir fənnə daha çox həvəsi olan şagirdlərin maraqlarının təmin olunması məqsədi ilə təşkil olunur. Burada müxtəlif yaş qrupuna aid şagirdlər toplaşır. Dərnək iştirakçılarının köməyi ilə məktəbdə bir sıra tədbirlər təşkil oluna bilər.

İlk növbədə coğrafiya dərnəyinin üzvləri yığışaraq sədr seçir, mətbuat orqanı təşkil edir, üzvlər arasında iş bölgüsü aparırlar. Sonra yarımlıq və illik iş planı tərtib olunur. Dərnəkdə

müxtəlif seksiyalar fəaliyyət göstərir və tematika üzrə maraqlı mövzuların müzakirəsi aparılır.

Dərnək ayda bir-iki dəfə məktəbdə tədbir keçirməklə onun işini daha geniş auditoriyaya təqdim edir. Adətən şagirdlər arasında daha çox maraq doğuran mövzular müzakirə obyektinə olur. Dərnək məşğələlərinin materialları divar qəzetində qeyd olunur, coğrafiya kabinetində nümayiş etdirilir və s.

Coğrafiyadan aparılan sinifdən xaric tədbirlər içərisində coğrafiya konfransları, coğrafi viktorialar, coğrafiya gecələri (səhərciklər), coğrafiya həftəsi və s. qeyd etmək olar. Bütün bu tədbirlərin hamısında məqsəd fənnin spesifik xüsusiyyətlərindən asılı olaraq şagirdlərin idrak fəaliyyətlərinin artırılması, əldə etdikləri biliklərin dərinləşdirilməsi, onlarda geniş dünyagörüşlərinin yaranmasıdır.

Bölmə üzrə nəticə və təkliflər:

- Hər bir dərs müəllimin şəxsi yaradıcılığı, onun yaratdığı sənət əsəridir. müasir dərs müəllim və şagird arasında əməkdaşlığın yaranması ilə fərqlənir.
- Fəal dərs bir-biri ilə sıx bağlı olan müxtəlif mərhələlərin vahid sistemidir.
- Coğrafiya dərskənər və sinifdən xaric təşkilatı formalarının keçirilməsi üçün daha çox imkanlara malik bir fəndir.

Sual və tapşırıqlar

1. Dərslə sinifdən xaric məşğələlərin arasındakı əlaqə nədən ibarətdir?
2. Fəal dərskin quruluşunu bəyənirsinizmi? Sizcə bu dərs tipi uğurlu variantdırımı?
3. Gələcəyın dərski necə olmalıdır? Sizin bu haqda hansı layihəyız ola bilər?
4. Məktəb praktikasında sinifdən xaric işlərdən uğurla istifadə edilirmi?
5. Müəllimin dərskə hazırlaşması hansı mərhələlərdən keçir?
6. İş vərəqlərinin mahiyyəti nədən ibarətdir? Bir mövzu üçün iş vərəqinümunələri hazırlayın.

BÖLMƏ 10

COĞRAFIYADAN BİLİKLƏRİN YOXLANILMASI VƏ QIYMƏTLƏNDİRİLMƏSİ

- *Təkrar biliyin anasıdır deyilər. Əgər yaxşı öyrənmişiksə, təkrara ehtiyac varmı?*
- *Test üsulu biliklərin tam aşkarlanmasına kömək edirmi?*
- *Biliklərin qiymətləndirilməsində subyektivlik onun keyfiyyətini azaltmur ki?*
- *Fikrinizcə, test üsulunun mənfə cəhəti nədən ibarətdir?*

10.1. Biliklərin yoxlanılması və onlara verilən tələblər

Təlim prosesinin keyfiyyəti biliklərin mənimsənilmə səviyyəsinin yoxlanılması və qiymətləndirilməsindən də çox asılıdır. Yoxlama və qiymətləndirmə, ümumilikdə coğrafiyanın təliminin ayrılmaz və mühüm tərkib hissəsidir.

Təlim prosesi onun subyektlərinin, yəni müəllim və şagirdlərin qarşılıqlı fəaliyyətlərinin nəticəsidir. Müəllif öyrədici fəaliyyət ilə şagirdlərə təsir edir. Şagirdlər isə bu təsirin nəticəsi olaraq təlim fəaliyyəti göstərir, keyfiyyətə dəyişir, yəni müəyyən miqdar tədris materialını mənimsəyirlər. Bu prosesin davam etdirilməsi üçün isə müəllimə şagirdlərin yeni vəziyyətləri, yəni aldıkları biliklərin səviyyəsi haqqında məlumat lazımdır. Bu məlumatları da almağın bir yolu var ki, bu da yoxlama və nəzarətin həyata keçirilməsidir.

Beləliklə, yoxlama və nəzarət müəllim və şagird arasındakı qarşılıqlı fəaliyyətin dairəsini tamamlayır. Odur ki,

təlim prosesinin keyfiyyəti yoxlama və nəzarətdən çox asılıdır. Eyni zamanda yoxlama və nəzarət tək-cə əks əlaqə ilə tamamlanmır, həm də öyrədici, tərbiyəedici və inkişafetdirici funksiyaları da yerinə yetirirlər.

Yoxlamaların **öyrədici funksiyası** onunla bağlıdır ki, şagirdlər verilən suallara cavab verərkən öz bilik və bacarıqlarını səfərbər etməli olurlar. Bu da bilik və bacarıqların fəallaşmasına, inkişafına səbəb olur. Müəyyən hallarda şagirdlər bu yolla yeni biliklər də əldə edirlər.

Yoxlama və nəzarətin **tərbiyəedici funksiyası** özünü verilən sualların məzmununda tapır. Bu suallarda vətənə məhəbbət, təbiətə qayğıkeş münasibət və s. kimi hisslər oyadacaq məzmunun olması şagird tərbiyəsinə təsir edir və tərbiyəedici xarakter daşıyır.

Yoxlama və nəzarət prosesində şagirdlərə öz fikirlərini bildirmək, ideyalarını əsalandırmaq, məntiqi düşünmək təklif olunur. Bu zaman onlarda nitqin tərbiyəsi, yaddaş, diqqət və s. idrak prosesləri inkişaf edir. Bu da yoxlama və nəzarətin **inkişafetdirici funksiyasının** göstəricisidir.

Yoxlama və nəzarətin **motivasiya funksiyası** da var. Şagirdlər yoxlamalara (imtahan, zaçot, test) hazırlaşarkən müəyyən hissi çətinliklərlə qarşılaşır, həyəcan keçirir, məsuliyyət daşıyırlar. Psixoloqlar bunu mənfə motivasiya adlandırırlar. Şagirdlərin çoxu yoxlama müddəti yaxınlaşanda çalışmağa başlayırlar ki, bu da təlimə mənfə təsirini göstərir.

Yoxlama və nəzarətin **diaqnostik funksiyası** da var. Diaqnostik funksiya təlim məqsədinə çatmaq dərəcəsinin aşkar edilməsi ilə bağlıdır. Bu nəzərdə tutulan (planlaşdırılan) nəticələrlə real nəticələrin tutuşdurulması yolu ilə həyata keçirilir. Planlaşdırılan nəticələr təhsilin normativ sənədlərində (proqram, kurikulum) öz əksini tapır. Yəni nəticədə şagirdlər nəyi bilməli, bacarmalıdırlar.

Təlimin nəticələri tarixi kateqoriyadır. Yəni bu nəticələr tarixən dəyişkəndir. Cəmiyyətin sosial sifarişinə uyğun olaraq bu nəticələrə baxılır və təlim məqsədinə müvafiq dəyişikliklər aparılır. Müasir dövrdə təlim prosesinə yeni baxışlar bu dəyişiklikləri labüd edir.

Təlim nəticələrinin dəyişməsinə təsir edən iki əsas amili qeyd etmək lazımdır. Birincisi, ideoloji quruluş, ikincisi isə təlim nəzəriyyəsinin inkişaf səviyyəsidir. Göründüyü kimi, müasir dövrdə coğrafiya təliminin nəticələrinə hər iki amilin təsiri var. Bir tərəfdən keçmiş sovet ideologiyasından azad, müstəqil inkişaf dövrü, digər tərəfdən təlim və tərbiyəyə verilən tələblərin inkişafı, aydındır ki, təlim prosesində də müəyyən dəyişiklikləri vacib edir.

Ənənəvi proqramda hər bir mövzunun mətni və praktik işləri verildikdən sonra «şagirdlərin bilik və bacarıqlarına verilən tələblər» başlığı olurdu. Burada şagirdlər nəyi bilməlidirlər və nəyi bacarmalıdırlar dəqiq şəkildə yazılırdı. Bu zaman biliklərə verilən tələblər bölmənin məzmununa, bacarıqlara verilən tələblər isə praktik işlərin yerinə yetirilməsi şərtlərinə uyğun gəlirdi. Nəzərdə tutulurdu ki, müəllim hər bir mövzunun öyrənilməsini konkret təlim nəticələrinə uyğun qurmalıdır.

Məlum olduğu kimi respublikamızda yeni fənn kurrikulmaları təsdiq olunaraq orta ümumtəhsil məktəblərində tətbiq olunur. Coğrafiya fənn kurrikulumu ənənəvi proqramdan fərqli olaraq fəaliyyətin ön plana çıxarılmasını tələb edir.

Kurrikulunun tələblərinə görə təlim prosesində şagirdlərdə dərkətmə prosesi gedir. Dərkətmə prosesi də fəaliyyət növüdür. Hər bir fəaliyyət isə müəyyən hərəkətlər toplusudur. Odur ki, şagirdlər tərəfindən mənimsənilən hərəkətlər sistemi təlimin nəticələri hesab edilir. Deməli

yoxlama və nəzarətin də əsas məqsədi, obyektı fəaliyyət – hərəkətlər sistemi olmalıdır.

Kurikulumda alt standartlarda bağlı aşağıdakı hərəkətlər qeyd olunur: göstərmək (və ya sadalamaq), təyin etmək, təsvir etmək, izah etmək, proqnoz vermək və s. Qeyd olunan hərəkətləri yerinə yetirməklə şagird paralel şəkildə ümumelmi xarakterli bacarıqlara yiyələnirlər (müşahidə etmək, analiz, fərziyyəni formalaşdırmaq, təklif etmək və s.)

Bilik və bacarıqların yoxlanılması iki üsulla aparılır: **şifahi** və **yazılı** yoxlamalar. Hər bir yoxlama üsulu da iki formada aparıla bilər: **fərdi** və **frontal**.

Şifahi fərdi yoxlama kütləvi məktəb praktikasında ən çox istifadə olunan üsullardan biridir.

Şagirdlər lövhə qarşısında müəllimin suallarına cavab verməlidirlər. Suallar elə qoyulmalıdır ki, tədris materiallarının çox hissəsini əhatə etsin, şagirdlərə axıra qədər öz fikirlərini izah etməyə imkan verməlidir. Buraxılan səhvlər vaxtında düzəldilməlidir. Yoxsa bəzi cavablar sinifdə gülüş doğurur. Düzəliş üçün əlavə suallar da vermək məsləhətdir.

Bu üsulun mənfi cəhəti ondan ibarətdir ki, daha çox vaxt itkisi baş verir. Bir dərsdə 2-3 şagirddən soruşmaq olur ki, nəticədə yarım ildə şagirdlər (sorguda) daha az iştirak edirlər. Sorgudan sonra şagirlər hesab edirlər ki, bir müddət onlardan dərs soruşulmayacaq və faktiki olaraq fəaliyyət göstəmirlər. Eyni zamanda şagirdin birindən soruşulursa, digərləri passiv otururlar.

Şifahi frontal sorğu zamanı isə daha çox şagird sorguda iştirak edir. Lakin bu zaman daha ətraflı suallar qoymaq mümkün deyil, səthi xarakter daşıyır.

Yazılı yoxlama. Frontal yazılı yoxlamalar daha böyük mövzuların sonunda keçirilir. Suallar ümumiləşdirilmiş xarakter

daşıyır və şagirdlərin öyrənilən materialları müstəqil təhlil etməsinə yönəldilir.

Frontal yazılı yoxlamalarda daha çox şagird iştirak edir və daha çox da qiymətləndirilir. Lakin müəllimin hamını izləməsi mümkün olmur. Şagirdlərin bəziləri köçürür, şparqalkadan istifadə edir.

Fərdi yazı işləri isə evə tapşırılır. Evdə şagirdlər daha çox informasiya mənbələrindən istifadə edirlər. Bu halda isə bir çox şagird sadəcə materialları köçürür, təlimin səmərəliliyi olmur. Odur ki, belə işləri müdafiə etmək, yaxud danışmaqla yekunlaşdırmaq lazımdır.

Yoxlama və nəzarətin sonu qiymətləndirmə ilə qurtarır. Bütün bu işlərin son nəticəsində qiymətləndirmənin obyektiv olması vacib şərt hesab olunur. Qiymətləndirmə ciddi pedaqoji problemdir və onun diqqət mərkəzində olmasına ehtiyac var.

10.2. Biliklərin yoxlanılmasında test tapşırıqlarından istifadə

Dünya təcrübəsində test formasında ilk pedaqoji suallar Böyük Britaniyada Corc Fişer tərəfindən 1864-cü ildə tərtib olunmuşdur. 1990-cı ildə ABŞ psixoloqu C.Kettel «test» (ingiliscə «sınaq», «yoxlama» deməkdir) terminini irəli sürmüş və insan psixikasının öyrənilməsi sahəsində eksperimentlər keçirmişdir. Bu üsul xarici ölkələrdə proqramlaşdırılmış təlimin meydana gəlməsi ilə geniş tətbiq olunmağa başlandı.

Azərbaycan Respublikasında da müstəqilliyimizin ilk günlərindən - 1992/1993-cü tədris ilindən başlayaraq qəbul imtahanlarında test üsulu tətbiq edilməyə başlanmış və bu günə qədər də obyektiv bir vasitə kimi müvəffəqiyyətlə aparılır. Tələbə Qəbulu üzrə Dövlət Komissiyasında (TQDK) müasir kompüter texnologiyaları geniş tətbiq edilməklə təhsil

sistemində dövlət siyasəti həyata keçirilir və bütün fənlər üzrə «test bankı» yaradılmışdır.

Qəbul imtahanları ilə yanaşı test tapşırıqları tədris prosesində də geniş istifadə olunur. İstər cari, istərsə də yekun yoxlamalarda test ən yaxşı vasitə kimi tətbiq edilir. Bu məqsədlə TQDK tərəfindən ayrı-ayrı fənlər, o cümlədən coğrafiya fənni üzrə bütün siniflər üçün test tapşırıqları toplusu hazırlanmışdır ki, məktəbdə müəllim və şagirdlər üçün qiymətli vəsait hesab olunur. Diqqətəlayiq cəhət ondan ibarətdir ki, test tapşırıqları testologiyanın ən yeni nailiyyətlərini özündə əks etdirir.

Test üsulu məktəb miqyasından çıxaraq respublikamızda daha geniş əhatə dairəsi almışdır. Dövlət qulluğuna və müxtəlif ixtisaslar üzrə işə qəbulun test üsulu ilə aparılması bu sahəyə dövlət qayğısının göstəricisi hesab oluna bilər.

Bəs test yoxlamalarına bütün dünyada, o cümlədən Azərbaycanda böyük diqqət yetirilməsinin səbəbi nə ilə izah olunur? Bunun bir neçə səbəbi var və onlardan ən vacibləri aşağıdakılardır:

- 1) təhsilin standartlaşması ilə əlaqədar təlim nəticələrinə diqqətin artırılması;
- 2) tədris prosesində komputer texnologiyasından geniş istifadə edilməsi;
- 3) test tapşırıqlarındakı düzgün cavabların daha dəqiqliklə hesablanması və qiymətləndirmədəki obyektivliyin yüksək səviyyəsi;
- 4) qısa müddət ərzində geniş həcmdə tədris materiallarının yoxlana bilinməsi, nəzarətin səmərəliliyinin yüksək olması.

Testlərlə qiymətləndirmənin bir sıra müsbət cəhətləri ilə yanaşı, bəzi mənfi cəhətləri də vardır. Bu zaman tədris prosesinin bir sıra pedaqoji-psixoloji xüsusiyyətlərini nəzərə

almaq olmur. Məsələn, müəllimlə şagird arasında canlı ünsiyyətin olmaması, şifahi nitqin inkişafına imkan yaradılmaması və s. kimi çatışmazlıqları göstərmək olar. Lakin respublikamızda test üsulundan geniş istifadə olunmaqla yanaşı onun nəzəri əsaslarının da işlənib hazırlanmasına (xüsusi ilə coğrafiyanın təlimi metodikasında) ehtiyac var. Çünki praktik istifadə nəzəriyyə ilə əlaqəli və paralel getməlidir. Ancaq tədqiqatlar hələ azdır. Çoxlu sayda, müxtəlif formada test tapşırıqları işlənirsə də testləşdirmə nəzəriyyəsinin respublikamızda işlənməsi hələ ilkin inkişaf mərhələsini keçir. Nəzəriyyə ilə praktika arasındakı kəskin fərqlər metodikanın müasir problemlərinə daxildir.

Pedaqoji test – müəyyən bilik sahəsi üzrə hazırlıq səviyyəsini obyektiv müəyyən etməyə imkan verən tapşırıqların spesifik formasıdır. Odur ki, test tapşırıqları ilə işləyən müəllimlərin bu tapşırıqların tərtib edilməsi və ona verilən tələbləri bilməsi vacibdir.

Test tapşırıqlarının hazırlanmasına çoxlu tələblər qoyulur. Bu tələblərdən bəzilərini qeyd etmək lazımdır.

- 1) Sual və cavablar mümkün qədər yığcam, qısa olmalıdır. Əksər məlumatlar sualın özündə əks etdirilməlidir.
- 2) Cavabların məzmunu bir-birinə zidd olmamalı, bir-birini inkar etməməlidir.
- 3) Cavablardakı məzmun düzgün cavaba yaxın olmalıdır.
- 4) Düzgün cavablar müxtəlif variantlarda pərakəndə qaydada yerləşdirilməlidir.
- 5) Cavablar aydın və dəqiq olmalı, mübahisə doğurmamalıdır.
- 6) Test elmi cəhətdən düzgün tərtib olunmalı, qeyri-elmi fikirlərə yer verilməməlidir.

- 7) Hesablama xarakterli testlərdə rəqəmlər əsasən yuvarlaqlaşdırılmalı, sabit kəmiyyətlərdən istifadə edilməlidir.
- 8) Test sualı inkaredici formadadırsa, inkar ifadənin altından xətt çəkilməli və ya qara şriftlə verilməlidir.
- 9) Test konkret fənnə və sinfə həsr olunursa, onun məzmununda proqram materiallarından kənara çıxmamalıdır.
- 10) Bütün testlərdə variantların sayı eyni olmalıdır.

Müəllimlər test tapşırıqları haqqında biliklərini artırarkən onların hazırlanmasında relevantlıq kateqoriyalarını da bilməlidirlər. Coğrafi bilik və bacarıqların yoxlanılması məqsədi ilə hazırlanan testlər relevantlıq kateqoriyalarına görə aşağıdakı kimi bölünür:

I. Terminoloji testlər - termin və anlayışların tərifini, əsas xüsusiyyətləri soruşulur.

Məsələn: T.Abraziya nədir?

- A) Küləyin gördüyü iş
- B) Buzlaqların gördüyü iş
- C) Dalğaların gördüyü iş
- D) Dalğaların yaratdığı relyef forması
- E) Çayların gördüyü iş

II. Faktoloji testlər - Faktik materiallar soruşulur. Bu cür testlər hafizəyə, yaddaşa əsaslanır və cavabın əsasını faktlar təşkil edir. Empirik biliklərin əsasını təşkil edən faktlar proses və hadisələri qavramaq, dərk etmək məqsədi ilə öyrənilir.

T. - Şimal və Baltik dənizlərinə tökülən çayların müvafiq ardıcılığı.

- A) Visla, Oder, Elba, Reyn
- B) Oder, Reyn, Elba, Visla
- C) Sena, Temza, Elba, Visla
- D) Reyn, Elba, Sena, Oder
- E) Reyn, Elba, Oder, Visla

III. Ümumiləşdirmə testləri. Coğrafi proses və hadisələrin ümumiləşdirilmiş cəhətlərinin sorulması bu tip testlərin əsas xüsusiyyətlərini və s. aşkar edilməsi ilə bağlı idrak prosesidir.

T. - Koreya və Florida yarmadalarına aid olmayan əlamətlər:

- A) Materiklərin şərq hissəsində yerləşirlər
- B) Ərazilərində bir dövlət yerləşir
- C) Müxtəlif okeanların sahilində yerləşirlər
- D) Müxtəlif iqlim qurşaqlarında yerləşirlər
- E) Musson küləklərinin təsiri altında yerləşirlər.

IV. İzahat testləri - Bu test qrupunda proses və hadisələrin səbəb-nəticə əlaqələri, onların mahiyyəti, coğrafi məlumatların izalı, sistemləşdirilməsi tələb olunan suallar qoyulur.

T. - Cənubi Afrika və Cənubi Amerikanın qərb sahillərində səhraların yaranması səbəbləri.

- A) soyuq cərəyanların təsiri D) mütləq hündürlüyün çox olması
- B) relyefin təsiri E) hava kütlələrinin təsiri
- C) isti cərəyanların təsiri

V. Hesablama testləri - Müxtəlif riyazi hesablama tələb edən testlər müəyyən coğrafi proseslərin gedişini izləməyə imkan verir. Coğrafiyada bu cür testlər riyaziyyat fənni ilə inteqrasiyaya əsaslanır.

T. - XXI və V saat qurşaqlarının orta meridianları arasında coğrafi uzunluq fərqi təyin edin .

- A) 120^0 B) 80^0 C) 240^0 D) 60^0
- E) 45^0

VI. Proqnoz testləri - Hadisə və proseslərin gələcək inkişaf istiqamətlərini soruşmaqla mövcud bilik və bacarıqların

səfərbərliyə alınmasını tələb edir. Proqnoz real olmalı, fantastik nəticələrə əsaslanmamalıdır.

T. - Çayın üzərində su anbarı tikilərsə, ətraf ərazilərdə hansı dəyişikliklər baş verə bilər?

- A) Yeraltı suların səviyyəsi qalxar
- B) Çayın su sərfi artar
- C) Çayın axın sürəti artar
- D) Ərazinin iqlimi dəyişər
- E) Yeraltı suların səviyyəsi aşağı düşər.

VII. Təklif olunan fəaliyyət. Şagirdlərin mövcud biliklərinin tədris situasiyasına tətbiqi tələb olunan testlərdir. Bu zaman məntiqi mühakimə, yaradıcı təfəkkürün nəticəsi olaraq fəaliyyət həyata keçirilir.

T. - Çayın hidroqrafına əsasən il ərzində suyun ən yüksək səviyyəsinin müşahidə olunduğu ayı və onun qidalanma mənbəyini müəyyən edin.

Coğrafiyadan istər qəbul imtahanlarında, istərsə də ayrı-ayrı siniflər üzrə istifadə olunan test tapşırıqlarında qeyd olunan relevantliq kateqoriyaları gözlənilərək tərtib olunmuşdur. Son illər açıq tipli tapşırıqların tətbiqinə başlanmışdır ki, bu da şagird biliklərinin yoxlanılması və nəzarət prosesində keyfiyyətə yeni mərhələ hesab oluna bilər. Hələlik açıq tipli tapşırıqları «uyğunluq», «seçim» və «hesablama» xarakteri üzrə istifadə olunur.

Test tapşırıqları verbal (sözlü) və qrafik ola bilər. Qrafik testlər içərisində coğrafiya üçün daha xarakterik olanı xəritə-sxemlər, coğrafi obyektlərin, xəritələrin fraqmentləri, iqlim qrafikləri, sadə coğrafi şəkil-sxemlər, diaqramlar bilik və bacarıqların yoxlanılmasında mühüm əhəmiyyətə malikdir. Yaxşı haldır ki, respublikamızda praktikada istifadə olunan testlər içərisində bu tipli tapşırıqlar çoxdur və daha yeni formalarına müraciət edilir.

Test tapşırıqlarının tərtib edilməsinin bir sıra formaları var. Əksər test formaları artıq respublikamızın müəllim və tələbələri üçün tanışdır. Lakin texniki cəhətdən, hələlik TQDK tərəfindən istifadə olunmayan test formaları da var. Məsələn, test sualına qısaca «bəli» və «xeyr» cavabları verilən, cavablar iki sütunda verilməklə oxlar və rəqəmlərlə münasibətlərin göstərilməsi və s.

Ümumiyyətlə, testi tapşırıqlarının tərtibi ilə bağlı müəllim və tələbələrin daha yaxından tanış olmaları vacibdir. Ona görə ki, müxtəlif test formalarına bələd olmaqla müəllim özü üçün lazım bildiyi bilik və bacarıqların test suallarına daxil edilməsinə nail ola bilər. Çünki test tapşırıqlarında belə rəngarənglik çoxdur və bu məqsədlə xüsusi tədqiqatlara ehtiyac var. Coğrafiyanın təlimi prosesində test tapşırıqlarının ətraflı araşdırılması və metodikasının işlənməsi vacibdir.

10.3. Coğrafiya təlimində qiymətləndirmə

Təlim prosesinin ən mühüm mərhələlərindən biri də qiymətləndirmədir. Qiymətləndirmə ilk növbədə şagirdə müsbət emosiyalar yaratmalıdır. Təlimdə müəllim ən çox şagirdin səhvlərini deyil, nailiyyətlərini vurğulamalı, cəzadan çox dəstək verməyə arxalanmalıdır.

Məktəblərimizdə mövcud olan ənənəvi qiymətləndirmə üsulu ilə fəal təlim metodlarının tətbiq edildiyi dərslərdə şagirdlərin bilik və bacarıqlarının qiymətləndirilməsi arasında ciddi fərq vardır. Bu cür dərslərdə yeni qiymətləndirmə sistemini nəzərə almaq lazımdır. Qiymətləndirmə tapşırıqların yerinə yetirilməsinə əsaslanmalıdır. Qiymətləndirmənin əsası tapşırığın yerinə yetirilməsinin keyfiyyətidir. Qiymətləndirmənin obyektləri isə şagirdlərin yerinə yetirdiyi ev tapşırığı, qrupların

işində və diskussiyalarda iştirak, suallar formalaşdırmaq və tədqiqat aparmaq bacarığı ola bilər. Ev tapşırığı müsahibə, sosioloji sorğu aparılmasından, *esse* (kiçik inşa) yazılmasından, anket hazırlanmasından və s. ibarət ola bilər. Şagirdlər öz biliklərini və əqli vərdişlərini şifahi, yazılı, vizual, rollu, ya da digər formada təqdimatlar yolu ilə nümayiş etdirə bilərlər. Yaxşı təşkil edilmiş təqdiməmə şagirdlərin biliklərinin və əqli vərdişlərinin yüksək səviyyədə olması deməkdir.

Qiymətləndirmənin «keyfiyyət» üsulları

Təlim prosesində daha çox kəmiyyətə qiymətləndirmədən istifadə olunur. Kəmiyyətə qiymətləndirmə dedikdə rəqəmlər vasitəsi ilə şagirdin əldə etdiyi nəticələrinin ümumiləşdirilməsidir. Yalnız “kəmiyyətə qiymətləndirmə” üsullarından istifadə etmək kifayət deyil. Onunla yanaşı aşağıdakı “keyfiyyətə qiymətləndirmə” üsullarından istifadə etmək məqsədəuyğundur:

- ✓ yazı və yoxlama işlərində konstruktiv qeydlər;
- ✓ «portfolio» sistemi;
- ✓ verbal (sözlə);
- ✓ qarşılıqlı qiymətləndirmə;
- ✓ özünüqiymətləndirmə;
- ✓ reytingin çıxarılması;
- ✓ rənglərlə qiymətləndirmə;
- ✓ şəkillərlə qiymətləndirmə;
- ✓ emosional münasibət yolu ilə qiymətləndirmə;
- ✓ meyar cədvəli;

Şagirdin qrupdakı işini necə qiymətləndirməli?

Şagirdin qrupdakı işinin qiymətləndirilməsini hər bir şagirdin qrupun işinin ümumi nəticəsinə verdiyi töhfənin faizlə nisbətində əsasən müəyyənləşdirmək olar. Müəllim bütövlükdə qrupun aldığı balların miqdarını müəyyən edir. Məsələn, dörd nəfərdən ibarət qrupa 20, üç nəfərlik qrupa 15 bal verilir. Şagirdlər

bu balları hər kəsin ümumi nailiyyətindəki roluna, verdiyi töhfəyə əsasən müstəqil olaraq bölüşdürürlər. Qrupdakı işə görə alınmış ballara sinifdə aparılmış diskussiyada iştirak üçün müəllim tərəfindən verilmiş mükafat balını da əlavə etmək zəruridir. Balların yekunu xüsusi jurnala yazılır. Oriijinal cavablara görə daha üç bal vermək olar. Rübün və ilin sonunda balların yekunu reyting qiymətini təşkil edir ki, bu da şagirdlərin düşünmək və öz fikirlərini şifahi ifadə etmək, diskussiyada təşəbbüsü öz üzərinə götürmək qabiliyyətini əks etdirir. Dərslərdə şagirdlər, onların fikrincə, qrupun işinə faiz hesabı ilə nə kimi töhvə verdiklərini elan edirlər; onlar təsadüfi qaydada cütlüklərlə bir-birinin rolunu, töhfəsini izah edirlər, qrup ayrı-ayrı şagirdlərin öz töhfəsi ilə bağlı təəssüratını ümumilikdə ya təsdiq, ya da təkzib edir. Şagirdlər bir-birinin biliklərini qiymətləndirməkə sinif yoldaşına öz səhvlərini aradan qaldırmaqda kömək edə bilirlər. Qrupun özünüqiymətləndirməsi üçün aşağıda verilmiş vərəqlərdən istifadə etməklə qrupun necə işlədiyinə, öz tapşırığını necə yerinə yetirdiyinə qiymət vermək olar.

Qruplar	I qrup	II qrup	III qrup	IV qrup
Meyarlar				
Tapşırıq tam yerinə yetirilib				
Ətraflı təqdimat				
Tərtibat				
Vaxt				
Əməkdaşlıq				

Dərslərin qiymətləndirilməsi zamanı əsas diqqət təkcə informasiyanın mənimsənilməsinə deyil, həm də cəmiyyətin həyatında bir vətəndaş kimi iştirak etmək üçün zəruri olan bacarıqlarının mənimsənilməsinə yönəlidir. Müasir vətəndaş

cəmiyyətində bu bacarıqlar fəaliyyətin dörd növündə cəmlənir: **tədqiqat** (tənqidi təhlil); **kommunikasiya** (ünsiyyət, informasiyanın verilməsi və başa düşülməsi, əqidə); **qərar qəbulu; fərdi və kollektiv fəaliyyətin təşkili**. “Yalnız cavablar ola bilməz, onlar müxtəlif ola bilər” müddəası əsas prinsiplərdən biri olmalıdır. Bu prinsiplərin ardıcıl həyata keçirilməsi bir-birilə rəqabət aparmamağa, əksinə əməkdaşlıq etməyə, ümumi mövqə işləyib hazırlamağa imkan verir. Ümumiyyətlə, fəal təlim metodunun təbii edildiyi dərslərdə müəllim etibara, hörmətə əsaslanan əməkdaşlığa hazır olmalıdır.

Şagirdin özünüqiymətləndirilməsi:

Ola bilirsən ki, bəzi dərslərdə müəllim tərəfindən biliyin qiymətləndirilməsi nəzərdə tutulmur və qiymət qoymaq tövsiyyə edilmir. Lakin onlar məktəblilərin refleksiya, yəni suallara cavablar, müzakirələr vasitəsilə özünü qiymətləndirilməsinə yol açır. Şagirdlərin öz fəaliyyətinin qiymətləndirilməsinə cəlb edilməsi çox vacibdir, çünki bu iş məktəbliləri öz davranışına daha məsuliyyətlə yanaşmağa sövq edir, onlarda obyektivliyin tərbiyə edilməsinə yardımçı olur, öz münasibətlərini düzgün və qarşılıqlı anlaşma prinsipləri əsasında qurmağı öyrədir.

Lakin bu qiymətlər qeyri-səmimilik və ya özünüaldatma ucbatından təhrif edilə bilər. Ancaq insanın özünü öz-özünü necə gördüyünü müəyyən etmək daha vacibdir, çünki özünüqiymətləndirmə ilə kənardan verilən qiymətlərdəki fərq öz-özlüyündə qrup və fərd üçün zəngin informasiya mənbəyi ola bilər. Dərsə aşağıdakı suallar yazılmış kiçik anketin köməyi ilə yekun vurmaq olar.

1. Dərsdə sizin ən çox xoşunuza gələn nə oldu?
2. Daha çox xoşlamadığınız nə idi?
3. Vəziyyətin yaxşılaşması üçün nə təklif edirsiniz?

Essenin qiymətləndirilməsi meyarları

- Esse mövzusunun mahiyyətinin başa düşülməsi və onun açılmasının tamlığı;

- öz fikrini faktlarla, mənbələrin “şəhadəti” ilə, nəzəri sübutlar və mühakimələrlə əsaslandırılmasının inandırıcılığı;
- terminlərdən, faktlardan düzgün istifadə olunması;
- mühakimələrin aydınlığı və ziddiyyətin olmaması;
- fikirlərin ardıcılığı.

Esseni ənənəvi metodlarla da qiymətləndirmək olar.

Qiymətləndirmənin göstərilmiş meyarlardan və şagirdlərin özünüqiymətləndirmə və rəqlərindən qiymətləndirmə sisteminin yaradılması üçün tövsiyələr kimi istifadə etmək olar. Hər bir sinfin, məktəbin, təlim fənninin spesifik xüsusiyyətlərini nəzərə almaqla bu meyarları müxtəlif variantlarda tətbiq etmək, şəraitə uyğun olaraq bunları tamamlamaq və dəyişmək olar.

Ümumtəhsil məktəblərində məktəbdaxili qiymətləndirilənin aparılması qaydaları

Məktəbdaxili qiymətləndirmə ibarətdir:

Şagird nailiyyətlərinin qiymətləndirilməsi (monitorinqi) *diaqnostik* (ilkin səviyyənin qiymətləndirilməsi), *formativ*

(irəliləmə və geriləmələrin izlənməsi) və *summativ* (yekun) qiymətləndirmə formalarına ayrılır.

Diaqnostik qiymətləndirmə şagirdin bilik və bacarıqlarının ilkin səviyyəsini müəyyənləşdirmək məqsədilə əsasən dərs ilinin, bəhs və bölmələrin əvvəlində, şagird başqa mətəbdən gəldikdə, sinfi dəyişdikdə və digər zəruri hallarda onun bilik və bacarıqları haqqında məlumat toplamaq, ona fərdi yanaşmanı təmin etmək və təlim strategiyasını müəyyənləşdirmək üçün müəllim tərəfindən aparılır. Bu qiymətləndirmənin nəticələri jurnalda qeyd olunmur.

Diaqnostik qiymətləndirmədə istifadə olunan metod və vasitələr

Üsullar	Vasitələr
Tapşırıqlar	Çalışmalar
Müsahibə (şifahi yoxlama)	Müəllimin qeydiyyat vərəqi (şagirdlə, müvafiq hallarda qrup, yaxud sinflə aparılan şifahi yoxlama zamanı müəllimin öyrənmək (diaqnoz qoymaq) istədiyi məsələnin yazıldığı vərəq)
Valideynlərlə və digər fənn müəllimləri ilə əməkdaşlıq	Söhbət və müəllimin sorğu vərəqi (şagirdin evdə və ya məktəbdəki fəaliyyəti ilə bağlı suallar yazılmış vərəq)

Diaqnostik qiymətləndirməyə həm də şəraitə görə təlim məqsədləri və strategiyalarında çevik dəyişikliklər aparılmasına imkan yaradır.

Diaqnostik qiymətləndirmə nümunə 1: “Dünya xalqlarını irq baxımından fərqləndirilməsi” mövzusunda əvvəl müəllim 2-3 dəqiqəlik diaqnostik qiymətləndirmə aparır. Hər bir irqə mənsub olan insanların şəkillərini paylayır və şagirdlərə

şəkillərdə gördükləri fərqləri tapmağı tapşırır. Bununla da müəllim diaqnoz qoyur ki sinifdəki şagirdlərin irqlər barədə hansı səviyyədə təsəvvürləri vardır.

Formativ qiymətləndirmə dərslər ili ərzində müntəzəm olaraq şagirdin qəbul edilmiş standartların reallaşmasına istiqamətlənən irəliləmələrini və geriləmələrini izləmək, bu zaman qarşıya çıxan problemləri aradan qaldırmaq və onu istiqamətləndirmək məqsədilə müəllim tərəfindən aparılır. Müəllim bu qiymətləndirmə vasitəsilə tədris prosesini tənzimləyir, şagirdlərin ehtiyaclarını öyrənir və onlara lazımı kömək göstərir. Formativ qiymətləndirmənin nəticələri jurnalda qeyd olunmur.

Formativ qiymətləndirmə fənni tədris edən müəllim tərəfindən məzmun standartlarından çıxan təlim məqsədləri əsasında hazırlanmış meyarlar üzrə aparılır, onun nəticələri yalnız şagirdin məktəbli kitabçasında, müəllimin şəxsi qeydlərində öz əksini tapır və şagird qovluğunda (portfolio) toplanır. Portfolio bir il ərzində məktəbdə saxlanılır və ilin sonunda şagirdə təhvil verilir.

Bu qiymətləndirmə fənni tədris edən müəllim tərəfindən məzmun standartlarından irəli gələn təlim məqsədləri əsasında hazırlanmış meyarlar üzrə dərslər ili ərzində müntəzəm olaraq aparılır.

- tədris prosesinin düzgün istiqamətləndirilməsini və səmərəliliyini təmin edir.
- şagirdlərin təlim ehtiyaclarının öyrənilməsinə imkan yaradır.
- şagirdlərin təlim sahəsində irəliləyişlərinin izlənilməsinə təmin edir.

Formativ qiymətləndirmədə istifadə olunan metod və vasitələr:

Üsullar	Vasitələr
Müşahidə	Müşahidə vərəqləri
Şifahi sual-cavab	Şifahi nitq bacarıqları üzrə qeydiyyat vərəqi
Tapşırıqvermə	Çalışmalar
Valideynlərlə və digər fənn müəllimləri ilə əməkdaşlıq	Söhbət, sorğu vərəqi (şagirdin evdə və ya məktəbdəki fəaliyyəti ilə bağlı suallar yazılmış vərəq)
Oxu	Dinləmə üzrə qeydiyyat vərəqi Oxu üzrə qeydiyyat vərəqi
Yazı	Yazı bacarıqlarının inkişafı üzrə qeydiyyat vərəqi
Layihə	Şagirdlərin təqdimatı və müəllim tərəfindən müəyyən olunmuş meyar cədvəli
Rubrik	Nailiyyət səviyələri üzrə qiymətləndirmə skalası
Şifahi və yazılı təqdimat	Meyar cədvəli
Test	Test tapşırıqları
Özünüqiymətləndirmə	Özünüqiymətləndirmə vərəqləri

Formativ rubruk

Mövzu: Paytaxt şəhərlər

- Məqsəd:** 1. Paytaxt şəhərləri sadalayır
2. Dövlətlərin paytaxtlarını fərqləndirir

Meyarlar	Dərəcələnmə			
	“ 1” səviyyə	“2” səviyyə	“ 3” səviyyə	“ 4” səviyyə
Sadalama	Paytaxt şəhərlərin bir neçəsini sadalayır	Paytaxt şəhərləri sadalayarkən digər şəhərlərlə qarışıdır	Paytaxt şəhərləri sadalayarkən aid olduqları ölkələri qarışıdır	Paytaxt şəhərləri aid olduğu ölkələrə görə sadalayır
Paytaxtları fərqləndirmə	Cografı mövqeyi izah edir, fərqləndirə bilmir	Paytaxtları bir neçə əlamətinə görə fərqləndirir (coğrafi mövqe, ərazisi)	Paytaxtları funksiyalarına görə fərqləndirir	Paytaxtları müxtəlif əlamətlərinə görə fərqləndirir (coğrafi mövqe, ərazisinə, inkişafına, və s.)

Burada “1” səviyyə “2”, “2” səviyyə “3”, “3” səviyyə “4”, “4” səviyyə isə “5” alan şagirdidir. Yeni təhsil islahatına (kurikulum) görə gündəlik qiymətləndirmənin aradan qaldırılması şagirdləri

4-cü səviyyə

- əsas anlayışlar, mövzular, problemlər, ideyalar diqqətlə seçilir, təriflər və təsvirlər verilir;
- faktlar dəqiqdir;
- şagird problemə aid olan bütün məlumatları seçir və məntiqi surətdə təşkil edir;
- məlumatlara əsaslanaraq nəticə çıxarır;

- təqdimatda bütün ideyalar şagirdin fənn haqqında dərin biliklərə və məntiqi düşünmək qabiliyyətinə malik olduğunu aşkarlayan bir tərzdə verilir;
- təqdimat əla təşkil olunmuşdur.

3-cü səviyyə

- əsas anlayışlar, mövzular, problemlər, ideyalar yerli-yataqlı seçilir, dürüst müəyyən edilir və təsvir olunur;
- faktlarda kiçik dəqiqlik vardır;
- problemə aid olan məlumatların əksəriyyətini seçir və məntiqi şəkildə təhlil edir;
- məlumatlara əsaslanaraq informativ nəticələr çıxarır;
- təqdimatlardakı ideyaların əksəriyyəti şagirdin fənn haqqında dərin biliklərə və məntiqi düşünmək qabiliyyətinə malik olduğunu sübut tərzdə verilmişdir;
- təqdimat yaxşı təşkil olunmuşdur.

2-ci səviyyə

- əsas anlayışlar, mövzular, problemlər, ideyalardan bəziləri seçilir, tərif və təşvirləri verilir;
- bəzi informasiyalar düzgün, bəziləri səhvdir;
- problemə aid az məlumat tapır;
- məlumatlar əsasında natamam nəticələr çıxarır;
- təqdimatda yalnız bəzi ideyalar şagirdlərin fənn haqqında biliklərə və məntiqi düşünmək qabiliyyətinə malik olduğunu aşkarlayan bir tərzdə verilmişdir;
- təqdimat yetərincə yaxşı təqdim edilməmişdir.

1-ci səviyyə

- informasiya dəqiq deyildir və ya yoxdur;
- problemə dair mühüm məlumatları tapmır;
- nəticələr yoxdur və ya dürüst deyildir;
- təqdimatdakı bütün ideyalar dürüst ifadə edilməmişdir;
- təqdimat olduqca pis təşkil edilmişdir.

Səviyyələr arasındakı fərqlər şagirdlərin öz biliklərini necə görmələri ilə, yəni materialı nə qədər diqqətlə öyrənmələri, problemi nə dərəcədə nəzərdən keçirmələri, faktlardan və detallardan nə dərəcədə dəqiq və yerli-yerində istifadə etmələri ilə izah olunur. 4-cü və 3-cü səviyyələr – şagirdlər anlayışların, problemlərin, ideyaların izahını verə bilirlər, faktlar arasındakı qarşılıqlı əlaqəni başa düşürlər, məlumatların qiymətləndirilməsi üçün əqli vərdişlərdən (müqaisə, qarşılaşdırma, səbəb-nəticə əlaqələri, başlıca amilin müəyyən edilməsi və s.) istifadə edirlər. Təqdimatda materialın şərhini dəqiq, illüstrasiyalar və misallar yerli-yerində, çıxarılan nəticələr isə düzgündür.

2-ci və 1-ci səviyyələr – şagirdlər əsas anlayışları, problemləri izah edə bilmirlər, faktlar arasındakı qarşılıqlı əlaqəni pis başa düşürlər, faktlardan yersiz istifadə edirlər, çox vaxt isə onlardan istifadə etməyə çəkinirlər. Problemin mahiyyəti haqqında danışa və nəticələri yerli-yerində formalaşdırma bilmirlər, təqdimatın keçirilməsi qaydalarına layiqincə diqqət yetirmirlər. Səviyyələrə görə qiymətləndirilməsinə şərait yaradır.

Summativ qiymətləndirmə təlim prosesində müəyyən mərhələlərə (bəhs və ya bölmənin, yarımilin sonunda) yekun vurmaqla, qiymətləndirmə standartlarının səviyyələrinə əsasən hazırlanmış vasitələrlə şagirdin nailiyyət səviyyəsini ölçmək məqsədilə aparılır. Summativ qiymətləndirmənin nəticələri rəsmidir və keçirildiyi tarixdə jurnalda qeyd olunur. Summativ qiymətləndirmə kiçik və böyük summativ qiymətləndirmədən ibarətdir. Kiçik summativ qiymətləndirmə (KSQ) bəhs və ya bölmənin sonunda altı həftədən gec olmayaraq müəllim tərəfindən, böyük summativ qiymətləndirmə (BSQ) isə yarımillərin sonunda məktəb rəhbərliyinin iştirakı ilə fənni tədris edən müəllim tərəfindən keçirilir.

Kiçik summativ qiymətləndirmə vasitələri fənni tədris edən müəllim, böyük summativ qiymətləndirmə vasitələri isə məktəb rəhbərliyinin təşkil etdiyi xüsusi komissiya tərəfindən hazırlanır.

Böyük summativ qiymətləndirmə vasitələri fənnin məzmunundakı zəruri bilikləri əhatə etməklə daha çox tətbiqi bacarıqları yoxlamağa xidmət edir. Qiymətləndirmə vasitələrindən həmin dərs ilindəki növbəti summativ qiymətləndirmələr zamanı istifadə olunmasına yol verilmir. Bu vasitələr növbəti dərs illərində istifadə olunmaq məqsədilə məktəbin test bankına daxil edilir.

Kiçik summativ qiymətləndirmələrin keçirildiyi gün dərsdə iştirak etməyən şagirdin sinif jurnalında adının qarşısındakı xana iki yerə ayrılır və onun surətində “q” (qəib) yazılır, məxrəci isə boş saxlanılır. Müəllim həmin şagirdlə növbəti iki həftə ərzində summativ qiymətləndirmə aparır və onun nəticəsini məxrəcdə qeyd edir.

Summativ qiymətləndirmədə iştirak etməyən şagirdlər üçün yeni qiymətləndirmə vasitələri hazırlanır.

Böyük summativ qiymətləndirmənin nəticələrinə görə ən çoxu üç fəndən qeyri-kafi qiymət alan II-VIII və X sinif şagirdləri “Ümumtəhsil məktəblərində, peşə liseylərində buraxılış imtahanları və şagirdlərin sinifdən-sinfə keçirilməsi haqqında Qaydalar”a uyğun olaraq yay tədris tapşırıqları alırlar. Yay tədris tapşırıqlarını ən azı bir fəndən yerinə yetirməyən şagirdlər təkrar sinifdə saxlanırlar.

IX və XI siniflərdə bu məsələlər “ümumtəhsil məktəblərində və peşə liseylərində buraxılış imtahanları və şagirdlərin sinifdən-sinfə keçirilməsi haqqında Qaydalar”ın 27, 28 və 29-cu bəndləri ilə tənzimlənir. Şagirdlərin yarımillik qiyməti kiçik summativ (yarımillik ərzində keçirilən)

qiymətləndirmənin nəticələri 60% hesab olunmaqla aşağıdakı düstur əsasında çıxarılır.

$$Y = \frac{ksq^1 + ksq^2 + \dots + ksq_n}{n}$$

$$\cdot \frac{40}{100} + BSQ \cdot \frac{60}{100}$$

Burada, Y – şagirdin yarımillik qiymətini, $ksq_1, ksq_2, \dots, ksq_n$ – şagirdin müvafiq yarımil ərzində kiçik summativ qiymətləndirmələrinin nəticələrini; n – müvafiq yarımildə keçirilən kiçik summativ qiymətləndirmənin sayını; BSQ – yarımilliyin sonunda keçirilən böyük summativ qiymətləndirmənin nəticəsini bildirir.

Şagirdin yarımillik və illik qiymətləri çıxarılarkən yuvarlaqlaşdırma qaydası tətbiq edilir. Məsələn, şagird I yarımildə aparılmış kiçik summativ qiymətləndirmədə “3”, “3”, “4” və böyük summativ qiymətləndirmədə “3” qiymət aldıqda, onun yarımil üzrə qiyməti aşağıdakı kimi hesablanır:

$$Y^1 = \frac{3 + 3 + 4}{3}$$

$$\cdot \frac{40}{100} + 3 \cdot \frac{60}{100} = 3,1 \approx 3$$

Və yaxud, şagird II yarımildə kiçik summativ qiymətləndirmələrdən “2”, “3”, “3” və böyük summativ qiymətləndirmədən “3” qiymət aldıqda, onun yarımil üzrə qiyməti aşağıdakı kimi hesablanır:

$$Y^2 = \frac{2 + 3 + 3}{3} \cdot \frac{40}{100} + 3 \cdot \frac{60}{100} = 2,8 \approx 3$$

Şagirdin illik qiyməti aşağıdakı düsturla müəyyən edilir:

$$\bar{i} = \frac{Y^1 + Y^2}{2}$$

Burada \bar{i} -şagirdin illik qiyməti, Y_1 və Y_2 isə 1-ci və 2-ci yarımillər üzrə qiymətləridir. Məsələn, şagirdin I yarımil üzrə qiyməti “3”, ikinci yarımil üzrə qiyməti “4” olduqda, onun illik qiyməti

$$\bar{i} = \frac{3 + 4}{2} = 3,5 \approx 4 \text{ olur.}$$

Summativ qiymətləndirmə tapşırıqları dörd nailiyyət səviyyəsinə uyğun hazırlanır və qiymətlər düzgün cavabların əsasında müəyyənləşdirilir. Tapşırıqlar səviyyəsinə görə asan, orta və çətin olur.

Tapşırıqların ümumi sayının 10%-nə qədər düz cavab verən şagird “1”, 10% daxil olmaqla 20%-nə qədər düz cavab verən şagird “2”, 20% daxil olmaqla 50%-nə qədər düz cavab verən şagird “3”, 50% daxil olmaqla, 80%-nə qədər düz cavab verən şagird “4”, 80% daxil olmaqla 100%-nə qədər düz cavab verən şagird 5 qiymətlə qiymətləndirilir.

Summativ qiymətləndirmənin nəticələri beş ballıq qiymət şkalası üzrə (1,2,3,4,5) rəqəmlə ifadə olunur və qiymətlər jurnalda yazılır.

Valideynlərə qiymətləndirmənin nəticələri haqqında məlumatlar məktəbli kitabçası vasitəsilə çatdırılır.

Böyük summativ qiymətləndirmənin nəticələri və şagird haqqında məktəb psixoloqunun qeydləri şagirdin şəxsi işində öz əksini tapır.

Summativ qiymətləndirmədə istifadə olunan üsul və vasitələr:

Üsullar	Vasitələr
Yoxlama yazı işləri	Yoxlama yazı işləri üzrə qeydiyyat vərəqi
Layihə	Şagirdlərin təqdimatı və müəllim tərəfindən müəyyən edilmiş meyar cədvəli
Şifahi sorğu	Şifahi sorğu üzrə qeydiyyat vərəqi
Test	Test tapşırıqları
Tapşırıqvermə	Tapşırıq, çalışma və laboratoriya işləri
Yaradıcılıq və əl işləri	Fənlərə müvafiq olaraq rəsmlər, hazırlanan məmulatlar və digər əl işləri

Summativ qiymətləndirmə fənn üzrə qiymətləndirmə standartları vasitəsilə aparılır.

Blum taksonomiyası (təsnifatı).

Şagirdlərin dərs prosesində aldıkları biliklər 3 qrupa ayrılır. Deklarativ, prosedural və kontekstual biliklər. **Deklarativ** bilik hər hansı bir anlayışın dərk edilməsi kimi qəbul edilə bilər. Bu bilik növü hər hansı bir fəndə onunla bağlı mühüm informasiyalar kimi dəyərləndirilir. Deklarativ bilik bilmə və anlama ilə əlaqələndirilir. Deklarativ bilik

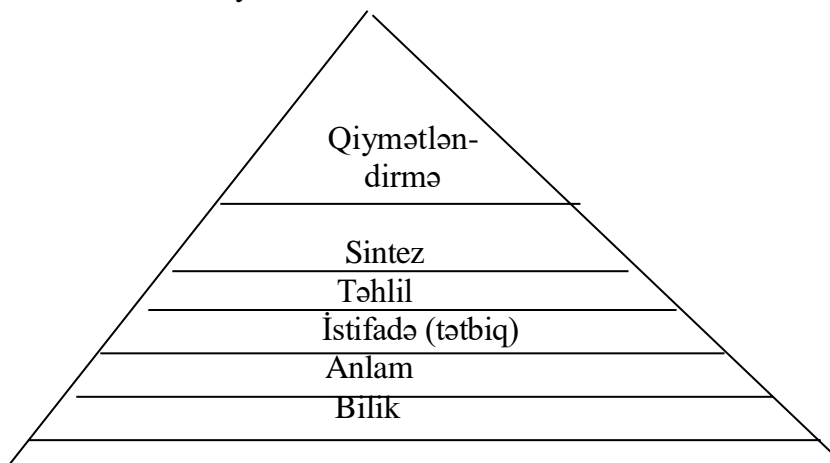
yaddaşa əsaslanır. Bunlar fənnə aid mühüm terminlər, ifadələr, təriflərdir ki, şagirdlərin onları bilməsi təlimin sonrakı mərhələsinin təşkili üçün çox vacibdir. Məsələn, şagird bilir ki, 6 materik, 4 okean var, külək havanın üfiqi istiqamətdə dəyişməsidir, 4 cəhət var və s.

Prosedural bilik prosesi ehtiva edir. Bu bilik növü hər hansı bir fənn üzrə mühüm vərdiş və prosesləri əhatə edir. İxtiyari problemin həlli zamanı istifadə edilən biliklər prosedural biliklər hesab edilir. Prosedural biliyin deklarativ bilikdən fərqi ondan ibarətdir ki, bu biliklər tapşırıqların yerinə yetirilmə prosesində tətbiq edilir. Məsələn, kontur xəritə üzərində işləmə, Yer kürəsində suyun paylanması qanunauyğunluqlarını və səbəblərini izah etmə, Yer planetinin öz oxu və Günəş ətrafında fırlanmasının nəticələrini izah etmə və s.

Kontekstual bilik hər hansı prosesdə əldə edilə yeni informasiya və ya müəyyən informasiyalara tətbiq edildikdə yeni məna alan proseslər kimi dəyərləndirilir. Kontekstual nəzəriyyəyə əsasən təlim o zaman baş verir ki, şagird öz bilik dairəsi çərçivəsində yeni informasiyalar və biliklər emal etsin. İnformasiyaların emalı məzmununda yeni məna axtarmaqla və həmin mənalara inandırıcı şəkildə əlaqələndirməklə həyat keçirilir. Məsələn, hər hansı bir ərazinin planını, təbitədə suyun dövrəni sxemini tərtib etmə, hava üzərində hər hansı bir müşahidələr aparmaq və nəticələr hazırlamaq, dünya təsərrüfatının müasir modelinin sxemini tərtib etmək, təbiətdən istifadə zamanı ekoloji gərginlik zonalarının nomenklaturasını (siyahısını) tərtib etmək və s. Bir dərs ərzində biliyin bu 3 növü də reallaşdırılmalıdır.

Biliklə bərabər şagird hər bir dərsdə bacarıqlara da yiyələnməlidir. Şagirdin alcağı biliklər də 3 növdən ibarətdir. İdraki, ünsiyyət, psixomotor. 1956-cı ildə Çikaqo

Universitetinin professoru Bencamin Blum “Tədris məqsədilə Taksonomiya” adlı nəzəriyyəsini irəli sürdü. Blum şagirdlərdə təfəkkürü inkişaf etdirmək məqsədilə dərketmənin altı səviyyəsini təyin etmişdir. Bu səviyyələr beynəlxalq aləmdə geniş qəbul olunmuşdur. Bu taksanomiyanın mərhələləri bunlardır: Bilmək, anlamaq, tətbiqetmək, təhliletmək, sintezetmək və dəyərləndirmək.

Təlim məqsədlərinin sistematikası

Şagird əgər nəyisə xatırlayır, tanıyır, göstərsə, sadalayır, adlandırır, bu **bilmə mərhələsidir**, izah edirsə, nümunə göstərsə, öz sözləri ilə ifadə edirsə, fərqləndirirsə bu **anlama mərhələsidir**, həll edirsə, istifadə edirsə, bu tətbiq (istifadə) mərhələsidir, hissələrə ayırırsa, strukturu müəyyənləşdirirsə, müqayisə edirsə **təhlil mərhələsidir**, yaradır, plan qurur, tərtib edirsə **sintezetmə**, münasibət bildirir, qarşılaşdırır, qərar qəbul edirsə **dəyərləndirmə mərhələsidir**. Bu deyilənləri xüsusi cədvəldə göstərə bilərik.

B. Blüm taksonomiyasına görə bilik səviyyələrinin təhlili

Səviyyələr	Tədris məqsədi	Şagirdlərin fəaliyyəti	Tədris strategiyası
QIYMƏTLƏNDİRMƏ (dəyərləndirmə)	Məlumatın qiymətləndirilməsi onun müəyyən kriteriyalara uyğunluğuna aid fikirləri əsaslandırma bacarığı	Əsaslandırmaq, qiymətləndirmək, mühakimə yürütmək, müdafiə etmək	Yazılı və şifahi rəylər. Debat Qiymətləndirmə.
SİNTEZ	Ümumini formalaşdırmaq üçün mövcud olanlarını birləşdirmək bacarığı	Quraşdırmaq, yaratmaq, inkişaf etdirmək, formalaşdırmaq	İnşa yazmaq, təqdimat, qrup müzakirəsi.
ANALİZ	İnformasiyanın hər bir hissəsini anlaşıqlı və əlaqəli şəkildə ayırmaq bacarığı	Təhlil etmək, müqayisə etmək, ziddiyyəti açmaq, hesablama aparma	Suallar – müqayisə, ziddiyyət, qrup müzakirəsi, rəylər.
TƏTBİQ (istifadə)	Nəticə çıxarma, yeni situasiyanı izah etmək üçün ümumi ideyaları tətbiq etmək bacarığı	Tətbiq etmək, seçmək, şərh etmək	Müzakirə. Rollu oyunlar Nümunələr Qrup və fərdi layihələr
ANLAMA	Nə dediyini anlama və materialdan digər materiallarla əlaqə yaradaraq istifadə etmək bacarığı	Təsnif etmək, təsvir etmək, müzakirə etmək, izah vermək	Mühazirə. Kiçik qruplarda müzakirə
BİLİK	Məlumat və faktları dəyişiklik etmədən yadda saxlama və xatırlama bacarığı	Terminləri sadalamaq, əzbərləmək, ardıcılıqla	Mühazirə oxuma

		söyləmək, təkrarlamaq	
--	--	--------------------------	--

Bacarığın 2 –ci növü ünsiyyətdir. Bəzi pedaqoji ədəbiyyatlarda bu affektiv-emosional kimi də adlandırılır. Bu bacarığın da 5 mərhələsi vardır:

Məqbul saymaq – Şagird hər hansı bir təlim prosesində iştirak etmək üçün stimullaşdırılır. Bu təlim nəticələri əşyanın mövcudluğunu anlamadan ona seçimli yanalmaya qədər inkişaf etdirilir.

Reaksiya vermək – Şagird təlim prosesində fəal iştirak edir, suallara cavab, hadisələrə reaksiya verir. Bu təlim nəticələrində şagirdin zövq və maraqlarının axtarılması və fəaliyyətdə tətbiqi vurğulanır.

Dəyərləndirmək – Şagird hər hansı əşya və ya hadisənin dəyərləndirilməsinə xidmət edir. Bu təlim nəticələri hər hansı “yanaşmaların” və ya “rəğbət” ümumilikdə təsnif edilməsi üçün şərait yaradır.

Təşkil etmək – Ümumilikdə dəyərlər sisteminin yaradılmasına aid edilir. Şagirdin ömür fəlsəfəsinin yaradılmasına xidmət edən təlim məqsədləri bu kateqoriyaya əsaslanır.

Dəyər və ya dəyərlər sistemini xarakterizə etmək – Bu mərhələdə fərd, davranışlarını nəzarətdə saxlayan və həyat tərzi müəyyənləşdirən dəyərlər sisteminə malikdir. Şagirdin şəxsi, ictimai və emosional davranışının formalaşmasına bu təlim nəticələri yardımçı olacaq.

Bacarığın digər növü isə psixomotor bacarıqlardır. Burada 7 mərhələ vardır. Hissetmə, hazırolma, təqlid etmə, mexanizmin mənimsənilməsi, mükəmməl icra, uyğunlaşma, yaradıcılıq. Əgər şagird hərəkətlərin icrasından qabaq öz imkanlarını müəyyənləşdirirsə hissetmə, hərəkətlərin icrasına hazırlıq işləri aparırsa hazırolma, nümayiş etdirilən hərəkətləri təkrarlayırsa təqlid etmə, hərəkətləri qaydalara uyğun yerinə yetirirsə

mexanizmi mənimsəyir, formalaşmış hərəkətlər nümayiş etdirirsə mükəmməl icra, hərəkətlərin icrası zamanı yaranmış problemi həll etmək üçün davranışında dəyişiklik edirsə uyğunlaşma. Yeni fəaliyyət nümunələri yaradırsa yaradıcılıq mərhələsidir.

Bölmə üzrə nəticə və təkliflər:

– Təlim nəticələri tarixi kateqoriyadır, zaman dəyişdikcə təlim nəticələrinə verilən tələblər dəyişir.

– Bu ideoloji quruluşun dəyişməsi və təlim nəzəriyyəsinin inkişafı ilə əlaqədardır.

– Test üsulunun geniş tətbiqi cəmiyyətdə birmənalı qarşılıq deyil. Bu üsulun müsbət və mənfi nəticələri mübahisə doğurur. Bununla belə, test tapşırıqlarının təkmilləşdirilməsi davam edir və coğrafiyanın tədrisində onun metodikasının işlənməsinə ehtiyac var.

– Fəal təlim, onun əsas ideyaları praktikada geniş tətbiqinə nail olmadan yeni qiymətləndirmə meyarlarına keçid də uğurlu olmayacaq, müəyyən çətinliklər yaradacaqdır.

Sual və tapşırıqlar

- 1. Yoxlama və nəzarətin təlim-tərbiyə prosesində nə əhəmiyyəti var?*
- 2. Ənənəvi proqramla fənn kurikulumunda bilik və bacarıqların yoxlanmasına verilən tələblər necə dəyişir?*
- 3. Ənənəvi və fəal təlimdə qiymətləndirmədə nə fərqlər var?*
- 4. Test üsulunun müsbət və mənfi cəhətlərini sayın.*
- 5. Müxtəlif relevantlıq kateqoriyasına aid test nümunələri göstərin.*
- 6. Ayrı-ayrı yoxlama növlərinin müsbət və çatışmayan cəhətlərini göstərin.*

ƏLAVƏLƏR

1. Coğrafiyanın tədrisi metodikası üzrə test tapşırıqları

1. Məktəb coğrafiyasının məzmununda hansı coğrafiya elmlərinə aid biliklər sistemi öz əksini tapmışdır.

- 1 - Statistika
- 2 - Kartoqrafiya
- 3 - Geologiya
- 4 - Arxeologiya
- 5 - Paleontologiya
- 6 - Topoqrafiya
- A) 2,3,6
- B) 1,2,3
- C) 3,4,5
- D) 2,3,5
- E) 1,4,6

2. K. Uşinskinin Rusiyada coğrafiyanın tədrisi metodikasına gətirdiyi ən mühüm xidməti:

- A) diyarşünaslıq materiallarından istifadə edilməsi
- B) xəritədən istifadə edilməsi
- C) dərsliklərdən geniş istifadə edilməsi
- D) müqayisələr və tutuşdurmalar aparılması
- E) müəllimin nitqinə xüsusi yer verməsi

3. Tədris prosesinin təşkilinə imkan verən əsas dövlət normativ sənədi hansıdır:

- A) tədris planı

- B) tədris proqram
- C) dərslük
- D) Təqvim tematik planı
- E) dərş vəsaiti

4. Aşağıdakılardan hansılar Qafur Rəşad

Mirzəzadənin xidmətidir:

- 1 - Milli dildə ilk coğrafiya dərsliyini yazıb
- 2 - «Qafqazın coğrafiyası» dərsliyinin müəllifidir
- 3 - «Azərbaycan SSR-in iqtisadi coğrafiyası» dərsliyinin yazıb»
- 4 - «Ümumi coğrafiya» dərsliyinin müəllifidir
- 5 - İlk milli coğrafiya proqramını yazıb

- A) 1,2,4
- B) 3,4,5
- C) 1,3,5
- D) 2,3,5
- E) 1,2,5

5. Metodiki tədqiqatlarda tipoloji yanaşma nəyə xidmət edir:

- A) öyrənilən obyekt və hadisələrin qruplaşdırılması və əsas əlamətlərinin müəyyən edilməsinə
- B) tipik planların köməyi ilə coğrafi xarakteristikaların hazırlanmasına
- C) obyekt və hadisələrin müqayisə edilməsi
- D) tədqiqatın predmeti və vəzifələrinin müəyyən edilməsi
- E) pedaqoji tədqiqatın məntiqi və ardıcılığının seçilməsi

6. Metodiki tədqiqatlarda tarixi metodun mahiyyəti nədən ibarətdir:

- A) tədqiq edilən hadisələrin zaman etibarı ilə dəyişməsi və inkişafının izlənməsi
- B) tarixi hadisələrin coğrafiya elminə təsiri öyrənilir
- C) tarixlə fənlərarası əlaqənin yolları araşdırılır.
- D) tarixi inkişaf dövründə coğrafiyanın elm kimi formalaşması
- E) tarixlə coğrafiyanın müqayisəli təhlili

7. Nəzəri tədqiqat metodlarına aiddir:

- 1 - Riyazi
 - 2 - Tarixi
 - 3 - Müşahidə
 - 4 - Eksperiment
 - 5 - Müqayisə
 - 6 - Anket sorğusu
- A) 1.2.5
 - B) 3.4.6
 - C) 1.3.5
 - D) 2.4.6
 - E) 1.2.4

8. Empirik tədqiqat metodlarına aiddir:

- 1 - Riyazi
 - 2 - Tarixi
 - 3 - Müşahidə
 - 4 - Eksperiment
 - 5 - Müqayisə
 - 6 - Anket sorğusu
- A) 3.4.6
 - B) 1.2.5
 - C) 1.3.6
 - D) 3.4.5

12. Əgər əvvəlcə şagirdlər anlayışla tanış olub, sonra onun əlamətlərini, xüsusiyyətlərini aşkar edilərsə bu uyğun gəlir:

- A) deduktiv yola
- B) induktiv yola
- C) reproduktiv yola
- D) demenstrasiyaya
- E) illüstrasiyaya

13. Təlimin deduktiv yoluna müvafiq gəlir:

- A) şagirdlər coğrafi anlayışla tanış olur, sonra onun xüsusiyyətlərini aşkar edirlər.
- B) şagirdlər məhəldəki coğrafi obyektlərlə tanış olub sonra coğrafi anlayışlar formalaşdırılır
- C) şagirdlərin fərdi və qrup halında çalışmaları
- D) şagirdlərin riyazi hesablamalar aparması
- E) şagirlər coğrafi adların mənşəyini müəyyən edirlər

14. Təlimin induktiv yoluna müvafiq gəlir:

- A) şagirdlər məhəldəki coğrafi obyektlərlə tanış olduqdan sonra coğrafi anlayışlar formalaşdırılır
- B) şagirdlər coğrafi anlayışlarla tanış olub, sonra onun xüsusiyyətlərini aşkar edirlər
- C) şagirdlər coğrafi qanunauyğunluqları, səbəb nəticə əlaqələrini riyazi hesablamalarla sübut edirlər
- D) müşahidə və təcrübələrin aparılması
- E) evrestik və katexizis müsahibəsinin aparılması

15. İzahlı əyani, reproduktiv metodlar hansı təlim metodları qrupuna aiddir:

- A) dərketmə qabiliyyətinə görə
- B) bilik mənbələrinə görə
- C) tədqiqat aparılmasına görə
- D) xəritə, atlas və əyani vəsaitlərlə işə görə
- E) müstəqillik və fəallığın təşkilinə görə

16. Natural əyani vəsaitlərinə aiddir:

- 1 - faydalı qazıntıların kolleksiyası
- 2 - modellər
- 3 - herbarilər
- 4 - suxur və mineralların kolleksiyası
- 5 - şəkillər

A) 1,3,4

B) 2,3,4

C) 2,4,5

D) 1,2,5

E) 3,4,5

17. Coğrafi obyekt və hadisələrin təsviri verilən əyani vəsaitlərə aiddir.

- 1 - modellər
- 2 - kolleksiyalar
- 3 - herbarilər
- 4 - diafilm və kinofilmlər
- 5 - şəkil

A) 1,4,5

B) 2,3,5

C) 1,3,5

D) 2,4,5

E) 1,3,4

18. Obyekt və hadisələrin şərti işarələr və simvollarla təsvir edildiyi əyani vəsaitlərə aiddir:

- 1 - dərslük

- 2 - iş dəftəri
- 3 - şəkil və fotolar
- 4 - qrafik və diaqramlar
- 5 - modellər
- 6 - kartoqrafik vasitələr
- 7 - herbarilər

- A) 1,2,4,6
- B) 3,5,6,7
- C) 1,2,3,5
- D) 2,4,5,7
- E) 1,4,5,6

19. Obyekt və hadisələrin şərti işarə və simvollarla təsvir edildiyi əyani vəsaitlərə aiddir:

- A) dərslik, xəritə, qrafik və diaqramlar
- B) atlas, modellər, maketlər
- C) iş dəftəri, cədvəllər, herbarilər
- D) texniki vəsaitlər, qlobus
- E) xəritə, qlobus, modellər

20. Kolleksiya və herbarilər hansı əyani vəsaitlər qrupuna aiddirlər?

- A) natural obyektlər
- B) şərti işarə və simvollarla təsvir edildiyi
- C) natural obyekt və hadisələrin təsvirinin verildiyi
- D) tematik
- E) statistik

21. Dərslik, xəritə, diaqramm və qrafiklər hansı əyani vəsaitlər qrupuna aid edilir:

- A) obyekt və hadisələrin şərti işarə və simvollarla təsvir edildiyi
- B) natural əyani vəsaitlər

- C) obyekt və hadisələrin təsvirinin verildiyi
- D) obyekt və hadisələrin təhlili və ölçülməsi üçün istifadə edilən
- E) texniki və statistik

22. «Xəritəni oxumaq» nə deməkdir?

- A) xəritənin köməyi ilə ərazinin coğrafi xüsusiyyətləri haqqında nəticələr çıxartmaq
- B) şərti işarələri bilərək onlardan istifadə etmək
- C) xəritədəki coğrafi obyektləri yadda saxlayıb təsəvvür etmək
- D) müxtəlif məzmunlu xəritələr əsasında yeni biliklər almaq
- E) xəritədəki coğrafi obyektlərin koordinatların təyini

23. Atlasda hansı tematik xəritələr areal üsulu ilə təsvir edilmişdir?

- 1 - torpaq xəritələri
- 2 - nəqliyyat xəritəsi
- 3 - zoocoğrafi xəritələr
- 4 - fiziki xəritə
- 5 - maroqrafik xəritə

- A) 1,3
- B) 2,5
- C) 1,5
- D) 3,4
- E) 2,4

24. Mətn xəritələri hansı tədris funksiyasını yerinə yetirir?

- A) məhdud mövzuya həsr olunur, mətndəki materialları tamamlayır
- B) yalnız mətndə verilən obyektlər təsvir olunur

- C) mətndən əvvəlki bilikləri yada salır
- D) mətndən sonrakı biliklərə həsr olunur
- E) mətnlə heç bir əlaqəsi olmur

25. Hərəkət xətləri üsulu ilə xəritədə hansı coğrafi hadisələr təsvir olunur?

- 1 - dəniz cərəyanları
- 2 - izotermələr
- 3 - küləklərin istiqaməti
- 4 - yük daşınmaları
- 5 - horizontallar

- A) 1.3.4
- B) 2.3.5
- C) 1.2.4
- D) 1.3.5
- E) 2.4.5

26. İstifadə olunma xüsusiyyətlərinə görə tədris xəritələrinin hansı növləri var:

- 1 - Divar xəritələri
- 2 - Silindirik xəritələr
- 3 - Stolüstü xəritələr
- 4 - Mətn xəritələri
- 5 - İqlim xəritələri

- A) 1.3.4
- B) 2.4.5
- C) 1.2.3
- D) 1.3.5
- E) 3.4.5

27. Hansı mövzuların tədrisində qlobusdan istifadə edilməsi lazım gəlir?

- 1 - Yerin daxili quruluş
- 2 - Saat qurşaqları
- 3 - Dərəcə toru

- 4 - Atmosferin ümumi dövranı
- 5 - Dünyanın əhalisi
- 6 - Atmosferin tərkibi və quruluşu

- A) 2.3.4
- B) 1.2.3
- C) 2.3.6
- D) 1.5.6
- E) 3.4.5

28. Səbəb-nəticə əlaqələrini göstərən variantı seçin:

- 1 - Okean sularının iqlimindən asılı olaraq dəyişməsi
- 2 - Yerın daxili quruluşunun 3 hissədən ibarət olması
- 3 - İstehsalın yerləşməsi prinsipləri
- 4 - Dünya əhalisinin milli və dinitərkibi
- 5 - Atmosferin tərkibi və quruluşu

- A) 1.3
- B) 2.4
- C) 1.5
- D) 3.5
- E) 1.4

29. VI sinif «Fiziki coğrafiya» kursunun dərsliyinin müəlliflərini müəyyən edin:

- A) E. Əlizadə, N. Seyfullayeva
- B) Müseyibov M, Əlizadə E
- C) Alxasov O, Ələsgərov D
- D) Budaqov B, Qəribov Y
- E) Seyfullayeva N, Müseyibov M

30. VII sinif «Materiklər və okeanların fiziki coğrafiyası» dərsliyinin

müəlliflərini müəyyən edin:

- A) Alxasov O, Ələsgərov D
- B) Əlizadə E, Seyfullayeva N
- C) Budaqov B, Qəribov Y
- D) Müseyibov M, Əfəndiyev V
- E) Müseyibov M, Əlizadə E

31. VI sinifdə hansı mövzuların tədrisində riyazi hesablamalar aparmaq üçün çalışmalar tərtib etmək olar?

- 1 - Amerikanın tərkibi və quruluş
- 2 - Atmosfer təzyiqi
- 3 - Okean sularının fiziki və kimyəvi xüsusiyyətləri
- 4 - Zəlzələ və vulkanlar
- 5 - Yeraltı sular

- A) 2.3
- B) 1.3
- C) 1.2
- D) 2.4
- E) 2.5

32. Şagird biliyinin qiymətləndirilməsinin I səviyyəsinə müvafiq gəlir?

- A) məlumatların qəbul edilməsi, yadda saxlanılması və təkrarlanması
- B) biliklərin tanış tədris situasiyasında tətbiq edilməsi
- C) biliklərin tanış olmayan, yeni tədris situasiyasına tətbiq edilməsi
- D) dərsləyin bütün məlumatlarını bilmək, lakin xəritədə onu tətbiq edə bilməmək
- E) Kartoqrafik materialları tam bilmək, lakin dərsləyin materiallarını bilməmək

33. Şagird biliyinin qiymətləndirilməsinin III səviyyəsinə müvafiq gəlir:

- A) biliklərin yeni, tanış olmayan tədris situasiyasına tətbiq olunması
- B) biliklərin tanış tədris situasiyasına tətbiq olunması
- C) məlumatların qəbulu, yadda saxlanması və sadəcə təkrar edilməsi
- D) dərslərin materiallarının tam bilinməsi, lakin nonu xəritəyə tətbiq edə bilməmək
- E) katoqrafik materialları tam bilmək, lakin dərslərin materiallarını bilməmək

34. Materiklərin coğrafi mövqeyinin öyrənilməsi üçün tipik planda hansı məsələlər verilir?

- 1 - Ekvatora görə mövqe
- 2 - Ən mühüm faydalı qazıntı yataqlarına görə mövqe
- 3 - Okeanlara görə mövqe
- 4 - İnkişaf etmiş ölkələrə görə mövqe
- 5 - Mühüm ticarət yollarına görə mövqe
- 6 - Qriniç meridianına görə mövqe

- A) 1,3,6
- B) 1,3,5
- C) 2,4,5
- D) 3,5,6
- E) 1,5,6

35. Təlim motivi nədir?

- A) Şagirdlərin fəaliyyətini təmin edən psixoloji əsas
- B) Şagirdlərin dərslərdə fəaliyyətinin mərhələləri
- C) Müəllim və şagirdlərin birgə fəaliyyətlərinin mərhələləri
- D) xəritəni öyrənməyin müxtəlif mərhələləri

E) dərslərin müxtəlif mərhələlərinin əlaqələndirilməsi

36. Coğrafiya dərslərində riyazi hesablamalar tələb edən çalışmaların istifadə edilməsi nəyə xidmət edir?

- 1 - Tədris materiallarının sübutluğuna
- 2 - Yeni coğrafi anlayışların formalaşmasına
- 3 - Fənlərarası əlaqənin inkişafına
- 4 - Şagirdlərin iqtisadi təhsilinə
- 5 - Ekoloji biliklərin dərinləşdirilməsinə

A) 1,3

B) 1,2

C) 1,4

D) 2,4

E) 3,5

37. Çayın xarakteristikasının tipik planına aid olanları seçin:

- 1 - çayın mənbəyi və mənsəyi
- 2 - çayın sağ və sol qolları
- 3 - çayın quruluşu
- 4 - çayın yaranması
- 5 - çayın suyunun fiziki və kimyəvi xassələri
- 6 - çayın keçdiyi təbii zonalar

A) 1.2.6

B) 2.3.4

C) 3.4.5

D) 1.3.5

E) 2.4.6

38. Dənizin xarakteristikasının tipik planına daxildir:

- 1 - dəniz suyunun temperaturu və duzluluğu
- 2 - dənizin hava kütlələri

- 3 - dənizin cərəyanları
- 4 - dənizin ərazisindəki ada və yarımadalar
- 5 - dənizin quruluşu və tərkibi

- A) 1.3.4
- B) 2.3.5
- C) 1.2.3
- D) 2.4.5
- E) 1.4.5

39. Metodiki tədqiqatın məntiqi ardıcılığının düzgün sırasını müəyyən edin:

- 1 - fərziyyənin müəyyən edilməsi
- 2 - tədqiqatın məqsəd və vəzifələrinin qoyuluşu
- 3 - tədqiqatın əsas probleminin müəyyən edilməsi
- 4 - eksperimentin hazırlanması və keçirilməsi
- 5 - nəticələrin praktik əhəmiyyətinin göstərilməsi
- 6 - tədqiqatın nəticələrinin müəyyənləşdirilməsi
- 7 - tədqiqat metodlarının seçilməsi

- A) 3,1,2,7,4,6,5
- B) 1,2,3,4,7,5,6
- C) 3,2,1,7,4,5,6
- D) 2,3,1,4,7,6,5
- E) 3,1,2,4,7,5,6

40. Azərbaycan məktəbləri üçün ilk milli coğrafiya dərsliyi və onun müəllifi:

- A) Qafur Rəşad Mirzəzadə, "Qafqazın coğrafiyası"
- B) Qafur Rəşad Mirzəzadə, Ümumi coğrafiya
- C) Bağır Axundov, "Azərbaycan coğrafiyası"
- D) Osman Osmanov, "Azərbaycan coğrafiyası"
- E) Ənvər Şıxlinski, "Azərbaycan coğrafiyası"

41. Azərbaycan Respublikasında orta məktəblər üçün coğrafiya dərsləklərinin müəllifləri olmuşlar:

- A) Qafur Rəşad, Qasım Gül
- B) Ənvər Şıxlinski, Mehdi Mehdizadə
- C) Nurəddin Kərəmov, Budaq Budaqov
- D) Osman Osmanov, Mirəli Qaşqay
- E) Budaq Budaqov, Əsgər Əyubov

42. Didaktik məqsəddən asılı olaraq müsahibənin hansı növləri var:

- A) bərpəedici, aydınlaşdırıcı, ümumiləşdirici
- B) giriş, cari, ümumiləşdirici
- C) şifahi, şərh, nağıletmə, söhbət
- D) evrestik, ümumiləşdirici, yekunlaşdırıcı
- E) əyani, şifahi şərh, praktik

43. Evrestik müsahibənin əsas məqsədi nədən ibarətdir:

- A) şagirdləri müstəqil nəticələr çıxartmağa yönəltmək
- B) şagirdlərin faktiki materialları təkrar etməyə istiqamətləndirir
- C) keçmiş biliklərin yada salınmasından
- D) şagirdlərin xəritə biliklərinin soruşulmasından
- E) müstəqil və praktik işlərin yerinə yetirilməsi

44. Katexizi müsahibəsinin əsas məqsədi nədən ibarətdir:

- A) şagirdlərin faktiki biliklərinin aşkar edilməsindən
- B) şagirdlərin müstəqil nəticələr çıxarmaları
- C) şagirdlərin qismən tədqiqat işlərinə cəlb edilməsi
- D) müstəqil və praktik işlərin yerinə yetirilməsi
- E) riyazi hesablamaların yerinə yetirilməsi

45. Aşağı siniflərdə coğrafiyanın tədrisində anlayış və təsəvvürlərin formalaşmasında hansı yol məqsədə uyğundur:

- A) fərdi anlayış və təsəvvürlərdən ümumi anlayış və təsəvvürlərin formalaşdırılması
- B) ümumi anlayış və təsəvvürlərdən fərdi anlayış və təsəvvürlərin formalaşması
- C) müxtəlif müstəqil və praktik işlərin yerinə yetirilməsi
- D) fərdi və ümumi anlayış və təsəvvürlərin ayrı-ayrılıqda öyrənilməsi ilə
- E) yalnız diyarşünaslıq prinsipindən istifadə ilə

46. Yuxarı siniflərdə coğrafiyanın tədrisində anlayış və təsəvvürlərin formalaşdırılmasında hansı yol məqsədə müvafiqdir:

- A) ümumi anlayış və təsəvvürlərdən fərdi anlayış və təsəvvürlərin formalaşdırılmasına
- B) fərdi anlayış və təsəvvürlərdən ümumi anlayış və təsəvvürlərin formalaşdırılmasına
- C) müxtəlif müstəqil və praktik işlərin yerinə yetirilməsi
- D) yalnız diyarşünaslıq materiallarından istifadə edilməsi
- E) fəndaxili və fənlərarası əlaqə yolu

47. Təlim prosesinin deduktiv yolu müvafiq gəlir:

- A) ümumi anlayış və təsəvvürlərdən fərdi anlayış və təsəvvürlərin formalaşdırılmasına
- B) kartoqrafik və qrafik vasitələrdən istifadəyə
- C) diyarşünaslıq və elmilik prinsipinin istifadəsinə
- D) fərdi anlayış və təsəvvürlərdən ümumi anlayış və təsəvvürlərin formalaşdırılmasına
- E) hadisə və proseslərin siniflər üzrə bərabər paylanmasına

48. Təlim prosesinin induktiv yolu müvafiq gəlir:

- A) fərdi anlayış və təsəvvürlərdən ümumi anlayış və təsəvvürlərin formalaşdırılmasına
- B) diyarşünaslıq və elmilik prinsipinin tətbiqinə
- C) kartoqrafik və qrafik vasitələrdən istifadəyə
- D) hadisə və proseslərin siniflər üzrə bərabər paylanmasına

E) ümumi anlayış və təsəvvürlərdən fərdi anlayış və təsəvvürlərin formalaşdırılmasına

49. Fərdi anlayış və təsəvvürlərdən ümumi anlayış və təsəvvürlərin formalaşdırılmasına gedən yol idrakın hansı metoduna əsaslanır:

- A) induktiv
- B) müqayisə
- C) müsahibə
- D) problemlə situasiya
- E) deduktiv

50. Ümumi anlayış və təsəvvürlərdən fərdi anlayış və təsəvvürlərin formalaşdırılmasına gedən yol idrakın hansı metoduna əsaslanır:

- A) deduktiv
- B) müsahibə
- C) müqayisə
- D) induktiv
- E) problem situasiya

51. Coğrafiyanın tədrisində bərpaedici /giriş/ müsahibə metodunun məqsədi nədən ibarətdir:

- A) yeni materialların öyrədilməsi üçün zəruri olan keçmiş bilik və bacarıqların yada salınmasından
- B) yeni biliklərin möhkəmləndirilməsi və təkrarından
- C) şagirdlərdə olan biliklərə əsasən yeni materialların izah edilməsindən
- D) müxtəlif müstəqil və praktik işlərin yerinə yetirilməsindən
- E) iri mövzuların sonunda təkrar məqsədi ilə müsahibələrin aparılmasından

52. Coğrafiyanın tədrisində aydınlaşdırıcı /şərhedici/ müsahibə metodundan istifadə edilməsi xidmətdir:

- A) şagirdlərdə olan biliklərə əsasən yeni materialların izah edilməsinə
- B) keçmiş biliklərin möhkəmləndirilməsi və təkrarına
- C) yeni biliklərin öyrənilməsi üçün zəruri olan keçmiş bilik və bacarıqların yada salınmasına
- D) müxtəlif müstəqil və praktik işlərin yerinə yetirilməsinə
- E) iri mövzuların sonunda təkrar məqsədi ilə müsahibələrin aparılmasına

53. Müstəqillik əldə etdikdən sonra məktəb coğrafiyasının quruluşunda baş verən dəyişikliklər:

- 1 - təbiətşünaslıq kursunun tədris edilməsi
- 2 – yerşünaslıq kursunun tədrisi
- 3 – türk dünyasının coğrafiyası kursunun tədrisi
- 4 – Azərbaycanın coğrafiyasının tədrisi
- 5 – okeanların öyrənilməsinin başlanması

- A) 2,3
- B) 1,3
- C) 1,2
- D) 3,5
- E) 3,4

54. Tipik planlardan coğrafiyanın tədrisində hansı məsələlərin öyrənilməsində istifadə edilir:

- A) coğrafi obyektlərin, materiklərin xarakteristikası zamanı
- B) riyazi hesablamalar aparılarkən
- C) statistik materiallarla işləyərkən
- D) coğrafi koordinatların öyrənilməsi zamanı
- E) horizontallar və berqştrixlər öyrənilərkən

55. Ümumi coğrafi anlayışlar dedikdə nə başa düşülür:

- A) eyni adı daşıyan həmcins obyekt və hadisələr
- B) xüsusi adları olan konkret hadisə və obyektlər
- C) coğrafi adlar və təsəvvürlər
- D) fərdi təsəvvürlər

E) empirik biliklər

56. Fərdi coğrafi anlayışlar dedikdə nə başadüşülür:

A) xüsusi coğrafi adı olan konkret obyekt və hadisələr

B) eyni adı daşıyan həmcins obyekt və hadisələr

C) ümumiləşdirilmiş təsəvvürlər

D) obyektlərin tipik plan üzrə xarakteristikası

E) obyektlərin ən ümumi xüsusiyyətləri

57. Məktəb coğrafiyası kurslarının məzmununda nəzəri biliklər sisteminə daxildir:

A) səbəb-nəticə əlaqələri, anlayışlar

B) faktlar və təsəvvürlər

C) nəzəriyyə və təsəvvürlər

D) empirik biliklər

E) praktik və müstəqil işlər

58. Coğrafi qanunauyğunluqlar haqda biliklər sisteminə daxildir:

A) zonallıq, bütövlük, ritmlik

B) anlayışlar və rayonlaşdırma

C) ƏİK-lər və rayonlaşdırma

D) coğrafi adlar və rəqəmlər

E) empirik biliklər və təsəvvürlər

59. Dərslinin tədris mətni hissəsinə aiddir:

A) əsas mətn, izahedici, əlavələr

B) mətn, illüstrativ materiallar

C) istiqamətverici və illüstrativ materiallar

D) mənimsəməni təşkil edən aparat, izahedici aparat

E) əsas mətn, izahedici aparat, illüstrasiya

60. Dərslindəki mətndaxili komponentlərə daxildir:

A) mənimsəməni təşkil edən aparat, illüstrativ və istiqamətverici aparatlar

B) əsas mətn, izahedici mətn, əlavələr

C) xəritə sxemlər, dövrü mətbuatın materialları

D) cədvəllər, kontur xəritələr, atlaslar

E) divar xəritələri, qlobuslar

61. Mənimsəməni təşkil edən aparata daxildir:

A) sual və tapşırıqlar

B) kontur xəritə və atlaslar

C) xəritə sxemlər, profillər, statistik cədvəllər

D) simvol və başlıqlar

E) fotosəkil və qrafiklər, diaqramlar

62. Problemlə təlimin əsas anlayışarı hansı sırada doğrudur?

A) Problemlə şərait, problem, fərziyyə, problemlə həlli yolları.

B) Problemlə şərait, problem, fərziyyə, tədqiqat metodları.

C) Problemlə dərs, mövzunun öyrədilməsi, fərziyyə, problemlə həlli.

D) Fərziyyə, problemlə həlli, dərsin mövzusu, analiz.

E) Dərsin mövzusu, problemlə təhlili, problemlə şərait, analiz.

63. Fərqli və oxşar əlamətlərin qrupları üzrə araşdırılması hansı interaktiv təlim metodu üçün xarakterikdir:

A) Venn diaqramı

B) İnsert metodu

C) Klaster metodu

D) Ziqzaq metodu

E) Bibo metodu

64. "Venn diaqramı" metodunun mahiyyəti nədən ibarətdir:

A) Fərqli və oxşar əlamətlərin qrupları üzrə araşdırılması

B) işarələr sistemindən istifadə etməklə mətnin başa düşülməsi, biliyin yoxlanması

C) tərtib olunmuş suallara hər bir qrupda cavab yazılmaqla təhlil edilməsi

D) şaxələndirmə strategiyasından istifadə etməklə mövzunun geniş açılması və düşündürülməsi

E) mətnin oxuması ilə onun hissələrə ayrılması

65. Klaster metodunun mahiyyəti nədə ibarətdir:

A) şaxələndirmə strategiyasından istifadə etməklə mövzunun geniş açılması və düşündürülməsi

B) işarələr sistemindən istifadə etməklə mətnin başa düşülməsi, biliyin yoxlanılması

C) fərdi və oxşar əlamətlərin qrupları üzrə araşdırılması

D) tərtib olunmuş suallara hər bir qrupda cavab yazılmaqla təhlil edilməsi

E) mətnin oxunması ilə onun hissələrə ayrılması

66. Karusel metodunun mahiyyəti nədən ibarətdir:

A) tərtib olunmuş suallara hər bir qrupda cavab yazılmaqla biliyin yoxlanılması

B) şaxələndirmə strategiyasından istifadə etməklə mövzunun geniş açılması və düşündürülməsi

C) işarələr sistemindən istifadə etməklə mətnin başa düşülməsi, biliyin yoxlanılması

D) tərtib olunmuş suallara hər bir qrupda cavab yazılmaqla təhlil edilməsi

E) mətnin oxunması ilə onun hissələrə ayrılması

67. Fəal təlimin mərhələləri hansılardır:

I – düşünməyə yönəltmə

II – motivasiya

III – dərkətmə

IV – düşünmə

V – tədqiqatın təşkili

A) I.III.IV

B) II.III.IV

- C) I.III.V
- D) I.II.V
- E) II.III.V

68. Dərslük nədir:

- A) elmin əsasları proqram tələblərindəşərh olunan vəsaitdir
- B) proqram üzrə tezislər vəkonspektlər toplusudur
- C) didaktik oyunlardan istifadə haqqında vəsaitdir
- D) əlavə ədəbiyyatın bir növüdür
- E) kartoqrafik vəsaitlərin təhlilidir.

69. Məktəb coğrafiyasında fiziki, iqtisadi coğrafi biliklərin sintezini hansı prinsipdən öyrətmək tələb olunur?

- A)« Təbiət---İnsan---Təsərrüfat» B)« Təbiət---- Təsərrüfat---Əhali» C) Təsərrüfa---Təbiət---İnsan»
- D) «İnsan---- Təbiət--- Təsərrüfat» E) « İnsan---Təsərrüfat---Təbiət»

70. Coğrafiya fənni üzrə milli kurikulumun əsas məzmun xətlərini müəyyən edin:

- 1. Coğrafi şərait 2. Coğrafi məkan 3. Təbii komplekslər 4. Təbii şərait 5. Təbiət 6. Cəmiyyət 7. İqtisadiyyat

- A) 2.5.6
- B) 2.4.7
- C) 1.4.5
- D) 2.3.6
- E) 4.5.7

3.Terminlər lüğəti

Terminlər lüğəti

1. **Anket** – sorğuda iştirak edənlərin cavab verəcəyi sualların siyahısı.
2. **Blum təsnifatı (Bloomş Taxonomy)** – Bilik, anlama, təbiiq etmə, təhlil, sintez və dəyərləndirmə kimi dərketmə proseslərinin iyerararxasiyasını təsvir etmək üçün ardıcıl nizamlanmış sxem.
3. **Coğrafi mədəniyyət** – bizi əhatə edən coğrafi mühitə qayğıkeş münasibətin pedaqoji təsirlə yaranan nəticəsidir.
4. **Coğrafi təsəvvürlər** – coğrafi obyektlərin görmə obrazları, xəyali şəkilləridir.
5. **Coğrafiya kabinet** – coğrafiya məşğələlərinin keçirilməsi üçün xüsusi təchiz edilmiş sinif otağı.
6. **Coğrafi təsəvvürlər** – müxtəlif coğrafi obyektlərin görmə obrazıdır (xəyali şəkilləri)
7. **Dərs** – təlimin təşkilinin dinamik və variativ forması.
8. **Dərslik** – tədris fənni üzrə xüsusi proqram əsasında elmi biliklərin əsaslarının təsvir edildiyi kitab.
9. **Disskusiya** – hər hansı bir sualın, məsələnin kollektiv müzakirə edilməsi qanunauyğunluq – hadisə və proseslər arasında obyektiv mövcud olan və təkrarlanan əlaqələr.

10. **Ekskursiya** – şagirdlərin fənn üzrə təcrübi bacarıqlarının inkişafı məqsədi ilə keçirilən məktəbdənkənar təcrübi fəaliyyət.
11. **Esse** – imtahan iştirakçılarında suallara yazılı formada cavab verməyi tələb edən test.
12. **Fənn** – hər hansı elm və ya elmlər toplusunun didaktiv əsaslandırılmış sistemi.
13. **Fəal təlim** – şagirdlərin fəal idrak fəaliyyətinə əsaslanan və təhsil prosesinin digər iştirakçıları ilə əməkdaşlıq şəraitində həyata keçirilən təlim.
14. **Fəaliyyət** – insanların onları əhatə edən aləmə münasibətlərinin xüsusi fəal formasıdır.
15. **Xüsusi təhsil** – intellektual, fiziki, sosial, yaxud emosional inkişafına görə digər həmyaşdlarından fərqlənən şagirdlər üçün xüsusi məktəb təhsili.
16. **Innovasiya** – müxtəlif təşəbbüs və elmi tədqiqatlar əsasında formalaşan mütərəqqi xarakterli, səmərəli yenilik və ixtiralar.
17. **İnteraktiv təlim metodları** – müəllimin iştirakı ilə şagirdlərin müxtəlif informasiya mənbələri ilə və ya bir-biri ilə qarşılıqlı fəaliyyət prosesində yeni biliklər əldə etməyə imkan verən təlim üsulları və dərs formalarıdır.
18. **İnkluziv təhsil** – sağlamlığından, bacarığından, ailə vəziyyətindən, irqindən asılı olmayaraq bütün uşaqların təhsil prosesində və həyatda bərabərhüquqlu iştirakını təmin edən təhsil növü.
19. **İzah** – müəllimin şərhinin sübutlu forması.

20. Kurikulum – təlim-tərbiyə prosesi ilə bağlı bütün fəaliyyətlərin təşkilini əks etdirən konseptual sənəddir.
21. **Multimedia** – səsli və görüntülü kompüter proqramı sistemi.
22. **Müşahidə** - şagirdlərin dərstdə əldə etdikləri bilik və bacarıqları bilavasitə təbiətdə tətbiq etməklə tədris fəaliyyətinin təşkili forması.
23. **Modul** – xüsusi məqsədli, son qiymətləndirmə formalı müəyyən müddət üzrə təyin olunmuş iş bölməsi.
24. **Məktəb diyarşünashğı** – müəllimin rəhbərliyi altında şagirdlərin öz yaşadıqları ərazinin hərtərəfli öyrənilməsi.
25. **Pedaqoji texnologiya** – nəzərdə tutulmuş nəticələrin alınmasına yönəldilmiş təlim fəaliyyətinin və təlimin təşkili formalarının, metodlarının birliyi.
26. **Reproduktiv metod** – müəllimin rəhbərliyi altında şagirdlərin öz yaşadıqları ərazinin hərtərəfli öyrənilməsi.
27. **Söhbət** – müəllimin sualı və şagirdin cavabı əsasında olan təlim metodu. Seminar – dinləyicilərin fəal iştirakı nəzərdə tutulan qrup məşğələ forması.
28. **Standartlar** – şagird nəticələrinin keyfiyyətini, təlim-tədris metodları və proqramını dəyərləndirmək üçün istifadə olunan razılaşıdırılmış meyarlar və normalar.
29. **Təlim vasitələri** - şagirdlərdə sistematik, möhkəm və düşünülmüş elmi biliklərin formalaşdırılması üçün

təlim-tərbiyə prosesində tətbiq olunan məktəb avadanlıqları.

30. **Təlim** – müəllimin rəhbərliyi ilə həyata keçirilən məqsədyönlü təhsil vermə və tərbiyə etmə prosesi.
31. **Tədris prosesi** – Ümumtəhsil müəssisələri, şagirdlərin inkişaf və təlim-tədris prosesi ilə bağlı məsələlərinin həll olunduğu müəllim və şagirdin məqsədyönlü fəaliyyəti.
32. **Təcrübə** - müşahidənin süni dəyişdirilmiş şəraitdə aparılan formasıdır.
33. **Yaş psixologiyası** – müxtəlif yaş dövründə olan uşaqların psixoloji fizioloji xüsusiyyətlərini öyrənən elm.
34. **Vərdiş** – şagirdlərin avtomatik yerinə yetirdikləri fəaliyyət sistemi. (başqa sözlə avtomatlaşdırılmış bacarıqlardır).
35. **Zaçot** – iri mövzuların sonunda bilik və bacarıqların yoxlanılmasının yekun formalarından biri.

ƏDƏBİYYAT

1. Açıq Cəmiyyət İnstitutu. “Dərsin planlaşdırılması və qiymətləndirilməsi” VI kitab. Bakı, 2000
2. Açıq Cəmiyyət İnstitutu. “Dərslük necə olmalıdır?” Bakı, 2003
3. Açıq Cəmiyyət İnstitutu. “Tənqidi təfəkkürün inkişaf etdirilməsi üsulları” III kitab. Bakı, 1999
4. “Abituriyent jurnalları”. TQDK, Bakı, 1993-2013
5. Allahvediyeva N.N., Sadıqılı H.Ə. Coğrafiyanın tədrisi metodikası. Bakı, 1976
6. Alxasov O., Ələsgərov D., Pənahov Ş., Məmmədov R. “Materiklərin və okeanların fiziki coğrafiyası” VII sinif üçün dərslik. Bakı, “Azpoliqraf”, 2009
7. Alxasov O., Qəribov Y., Bağmanlı A. “Dünyanın iqtisadi və sosial coğrafiyası” IX sinif üçün dərslik. Bakı, “Azpoliqraf”, 2010
8. Budaqov B., Qəribov Y. “Azərbaycan Respublikasının fiziki coğrafiyası” VIII sinif üçün dərslik. Bakı, “Azpoliqraf”, 2006
9. Coğrafiyanın yeni proqramlar üzrə öyrənilməsi. Bakı, 1970
10. Əlizadə E., Seyfullayeva N. “Ümumi fiziki coğrafiya” VI sinif üçün dərslik. Bakı, “Azərbaycan”, 2008
11. Göyçaylı Ş., Əyyubov N və b. “Azərbaycan Respublikasının iqtisadi və sosial coğrafiyası” VIII sinif üçün dərslik. Bakı, “Çaşıoğlu”, 2006
12. Hüseynov A. Coğrafiya xəritəsi və onun üzərində çalışmaları. Bakı, 1997
13. Hüseynov A. “Ümumi fiziki coğrafiya” kursunda “Plan və xəritə” mövzusunun tədrisinə dair metodik tövsiyə. Bakı, 1992

14. İnteraktiv təlim metodları və onların tətbiqi yolları. X.Qədimovanın redaktəsi ilə. Bakı, 2003
15. Kazımov N. Ali məktəb pedaqogikası. “Nicat”, 1993
16. Müseyibov M., Əfəndiyev V., Seyfullayeva N. “Türk dünyasının coğrafiyası”. Bakı, “Azpoliqraf”, 2010
17. Müseyibov M., Əlizadə E., Seyfullayeva N. “Yerşünashıq” X sinif üçün dərslik. Bakı, “Çaşıoğlu”, 2010
18. Orta məktəbdə coğrafiya təliminin metodikası. A.Y.Bibikin redaktəsi ilə. Bakı, 1973
19. Orta ümumtəhsil məktəblərində coğrafiya proqramı. Bakı, “Təhsil, 2002
20. Paşayev Ə.X., Rüstəmov F.A. Pedaqogika. Bakı, 2002
21. Sadıqlı H.Ə., Allahvediyeva N.N. Məktəb coğrafiyasının inkişaf tarixi, məzmunu və anlayışları. Bakı 1986.
22. Veysova Z. Fəal (İnteraktiv) təlim. Bakı, 2007
23. Zülfüqarov M. Coğrfiyə dərslərinin səciyyəvi xüsusiyyətləri. Bakı, 1983
24. Baranskiy N.N. Metodika prepodavanıə gkonomiçeskiy qeoqrafii. M., 1960.
25. Darinskiy A.V. Metodika prepodavanıə qeoqrafii. M., 1966.
26. Finarov D.P. Metodika obuçeniə qeoqrafii v şkoie. M., Nstrem, 2007
27. Maksakovskiy V.P. Nauçnie osnovı şkolğnoy qeoqrafii. M., 1982.
28. Maksakovskiy V.P. Prepodavanii qeoqrafii v zarubejnoy şkoie. M., 2001.
29. Maksakovskiy V.P. Qeoqrafiçeskaə kulğtura. M., 1998.

30. Metodika prepodavanie qeoqrafii pod red. E.Tamojney. M., 2008.
31. Metodika obuçeniä qeoqrafii v obheobrazovatelğnıx uçrejdeniäx. Pod red. I.Dušina. Moskva., 2007.
32. Metodika obuçeniä qeoqrafii v sredney škole. Pod red. L.M.Pançeşnikovoy. M., 1983.
33. Petrova N.N. Metodika prepodavanie qeoqrafii v differeniüirovannoy škole. M., 2000.
34. Polovkin A.A. Metodika fiziçeskoy qeoqrafii. M., 1955.
35. Ponurova Q.A. Problemnyıy podxod v obuçenii qeoqrafii v sredney škole. M., 1991.
36. Coğrafiya eğıtiminde kavram ve değışiklikler. Editörler: Ramazan Özey, Süleyman İncekara, Pegem Akademi, Ankara, 2010
37. Coğrafiya dersi. Öğretim proqramı, Gazi Kitabevi, Ankara, 2006
38. Təhsil lüğəti. Bakı 2011.
39. Seyfullayeva N.S. Coğrafiyanın tədrisi metodikası. Bakı 2011.
40. [http; kurikulum.az](http://kurikulum.az)
- 41 [http;edu.cov.az](http://edu.cov.az)

Mündəricat

Giriş	3
Bölmə 1. Coğrafiyanın təlimi metodikasının predmeti və vəzifələri	8
1.1. Coğrafiyanın təlimi və “coğrafi mədəniyyət” anlayışı.....	8
1.2.Coğrafiyanın təlimi metodikasının predmeti, mənbələri və digər elmlərlə əlaqəsi	12
Bölmə 2. Coğrafiyanın təlimi metodikasının tədqiqat metodları və metodiki tədqiqatların əsas mərhələləri.....	22
2.1. Coğrafiyanın təliminin tədqiqat metodları	22
2.2. Elmi metodik tədqiqatın əsas mərhələlər	32
Bölmə 3. Məktəb coğrafiyasının və onun metodikasının inkişaf tarixi	41
3.1. Dünyada və Rus İmperiyası dövründə məktəb coğrafiyasının inkişafı.....	42
3.2. Sovet dövründə məktəb coğrafiyasının inkişafı	46
3.3. Azərbaycan Respublikasında (müstəqillik illərində) məktəb coğrafiyasının məzmununda və quruluşunda baş verən dəyişikliklər.....	63
Bölmə 4. Coğrafi təhsilin məzmunu və quruluşu.....	73
4.1. Coğrafi təhsilin məqsədi	73
4.2. Orta ümumtəhsil məktəblərinin tədris planında coğrafiyanın məzmunu və quruluşu.....	78
4.3. Coğrafiya fənn kurikulumu və onun mahiyyəti	85

Bölmə 5. Coğrafiyanın tədrisi prosesinin psixoloji və pedaqoji əsasları.....	102
5.1. Təlim prosesinin psixoloji prinsipləri	102
5.2. Müəllim və şagird münasibətlərinin yeni mərhələsi	107
5.3. Fəal təlim və onun mahiyyəti.....	113
Bölmə 6. Məktəb coğrafiyasının məzmununun əsas komponentlərinin formalaşdırılması metodikası	119
6.1. Empirik biliklərin formalaşdırılması metodikası	119
6.2. Nəzəri biliklərin formalaşdırılması metodikası.....	129
6.3. Bacarıqların formalaşdırılması metodikası	142
6.4. Yaradıcı fəaliyyət və ətraf aləmə hissi dəyərləndirici münasibət təcrübəsinin inkişafı.....	144
Bölmə 7. Coğrafiyanın təlim vasitələri.....	150
7.1. Coğrafiyanın təlim vasitələrinin xarakteristikası.....	150
7.2. Dərslik və onunla işin təşkili.....	161
7.3. Xəritə üzərində işin təşkili	174
7.4. Kompüter texnologiyasından istifadə	181
7.5. Coğrafiya kabinetini və coğrafiya meydançasında işin təşkili	189
Bölmə 8. Coğrafiyanın təlim texnologiyaları.....	197
8.1. Coğrafiyanın təlimi metodları.....	198
8.2. Pedaqoji texnologiyalar.....	215
8.3. İnteraktiv (fəal) təlim metodları.....	241
Bölmə 9. Təlimin təşkili formaları.....	268
9.1. Coğrafiya dərsi.....	270
9.2. Fəal (interaktiv) dərslər	281
9.3. Coğrafiyanın təliminin sinifdən xaric təşkilat formaları	294

Bölmə 10. Coğrafiyadan biliklərin yoxlanılması və

qiymətləndirməsi.....	306
10.1. Biliklərin yoxlanılması və onlara verilən tələblər	306
10.2. Biliklərin yoxlanılmasında test tapşırıqlarından istifadə	310
10.3. Coğrafiya təlimində qiymətləndirmə	316

Əlavələr

Coğrafiyanın təlimi metodikası üzrə testlər	336
Terminlər lüğəti	356
Ədəbiyyat	360

Oqtay Alxasov

COĞRAFIYANIN TƏDRİSİ METODİKASI

I hissə

Coğrafiya təliminin nəzəri əsasları

*Universitetlərin “Coğrafiya müəllimliyi”,
“tarix-coğrafiya müəllimliyi” ixtisasları
üzrə bakalavr təhsil pilləsi üçün
DƏRSLİK*

**«Elm və təhsil» nəşriyyatının direktoru: professor
Nadir MƏMMƏDLI**

Dizayn: *Zahid Məmmədov*
Texniki redaktor: *Rövşanə Nizamiqızı*

Yığılmağa verilmiş **14.06.2013**
Çapa imzalanmış **19.08.2013**
Şerti çap vərəqi **23**. Sifariş № **570**
Kağız formatı **60x84 1/16**. Tiraj **500**

Kitab «**Elm və təhsil**» nəşriyyat-poliqrafiya müəssisəsində hazır diapozitivlərdən çap olunmuşdur.

E-mail: nurlan1959@gmail.com

Tel: 497-16-32; 050-311-41-89

Ünvan: Bakı, İçərişəhər, 3-cü Maqomayev döngəsi 8/4.